౧౩. స్వరభేదనిదానమ్.

ప్రాణవాయువును ఉదానవాయువును దుష్టంబులగుటచే గల్గినశ్వాసరోగమున కంఠస్వరముగూడ మారును. కావున శ్వాసనిదానమును జెప్పినపిదప దాని యుపద్రవరూపమైన స్వరభేదనిదానము సెప్పంబడును.—

స్వరభేదనిదానసంప్రాప్తులు.

అత్యుచ్చభాషణవిషాధ్యయనాభిఘాత
సన్దూషణైః ప్రకుపితాః పవనాదయస్తు,
స్రోతస్సు తే స్వరవహేషు గతాః ప్రతిష్ఠాం
హన్యుస్స్వరం భవతి చాపి హి షడ్విధస్సః 1

మిక్కిలిబిగ్గరగ మాటలాడుట, స్థావరజంగమరూపమైనవిషము, నిరంతరముగ వేదముజదువుట, భోజనసమయమున కఠినపదార్థ సంఘర్షణముచే నభిఘాతము గల్గుట ఇవి మున్నగు కారణములచేత వాతపిత్తకఫములు ప్రకోపమునొంది కంఠస్వరమును వహించురంధ్రములయందు బ్రవేశించి నానాట వృద్ధినొంది కంఠస్వరమును స్వభావసిద్ధమగుస్థితిని చెరిచి మార్పునొందించును. అయ్యది క్రిందజెప్పబడు వాక్యప్రకారము వాత-పిత్త-కఫముల మూడిటిచే వేరువేరుగను, త్రిదోష సన్నిపాతముచేతను, మేదస్సుచేతను, ధాతుక్షయముచేతను జనించుటంజేసి యారువిధములగును.

“స్రోతస్సు తే స్వరవహేషు” అనుచోట కంఠస్వరమువ్యాపించుట కాధారములగు నాల్గునాడులని యెరుంగునది. శరీరమునం దూర్ధ్వభాగములవ్యాపించు ముప్పది స్రోతస్సులలో కంఠమునవ్యాపించియుండు రెండునాడులచే మాటలాడుననియు, రెండునాడులచే శబ్దమును కల్గించుననియు సుశ్రుతమునందలి “ద్వాభ్యాంభాషతే, ద్వాభ్యాం ఘోషం కరోతి” (సుశ్రుత. శా-అ. ౯) అనువాక్యముచే దెలియుచున్నది.

స్వరభేదవిభాగము.

(వాతాదిభిః పృథక్ సర్వైః మేదసా చ క్షయేణ చ)

వాతపిత్తకఫములచే ప్రత్యేకముగను, త్రిదోషసన్నిపాతముచేతను, మేదస్సుచేతను, ధాతుక్షయము చేతను స్వరభేదము జనించును.

వాతిక-పైత్తికస్వరభేదలక్షణము.

వాతేన కృష్ణనయనాననమూత్రవర్చాః
భిన్నం శనైర్వదతి గర్దభవత్స్వరం చ
పిత్తేన పీతనయనాననమూత్రవర్చాః
బ్రూయాద్గలేన చ స దాహసమన్వితేన. 2

వాతము ప్రకోపించుటచే జనించిన స్వరభేదమునందు కన్నులును, ముఖంబును, మూత్రపురీషంబులును నల్లనిరంగు గల్గియుండును. కంఠస్వరము గాడిదెస్వరమును బోలె వినుటకింపుగాక మెల్లగ వెడలును. పిత్తప్రకోపమున జనించిన స్వరభేదమునందు కన్నులును, ముఖంబును, మూత్రపురీషంబులును పచ్చనిరంగు కల్గియుండును. కంఠమున మంటతోగూడి స్వరముమారి మాట్లాడును.

శ్లైష్మిక-సాన్నిపాతికస్వరభేదలక్షణము.

బ్రూయాత్కఫేన సతతం కఫరుద్ధకణ్ఠః
స్వల్పం శనైర్వదతి చాపి దివా విశేషాత్,
సర్వాత్మకే భవతి సర్వవికారసమ్పత్
తం చాప్యసాధ్యమృషయస్స్వరభేదమాహుః. 3

కఫప్రకోపమున జనించిన స్వరభేదమునందు ఎల్లప్పుడును కఫముచే నడ్డగింపబడిన కంఠబిలముకలవాడై మిక్కిలి సూక్ష్మముగ మెలమెల్లగ మాటలాడును. పగటియందు సూర్యతాపముచే కఫము కొంచెముగ పలుచనగు గాన నధికముగ మాటలాడనోపును. త్రిదోషములొక్కుమ్మడి ప్రకోపించి స్వరభేదముగల్గినేని వాతాదులకు వేర్వేరజెప్పబడిన లక్షణములన్నియు సమకాలమున గల్గును. ఇయ్యది విరుద్ధోపక్రమంబగుటంజేసి యసాధ్యమగును.

క్షయజస్వరభేదలక్షణము.

ధూప్యేత వాక్ క్షయకృతే క్షయమాప్నుయాచ్చ
వాగేష చాపి హతవాక్ పరివర్జనీయః,

రసాదిధాతువులు క్షీణించుటచే గల్గినస్వరభేదమునందు నోట పొగవెడలునట్లు మాటలాడును. కంఠస్వరము మిక్కిలి క్షీణించియుండును. అట్టి హీనస్వరముగలరోగి చికిత్స కర్హుడుగాడు. (ఇయ్యది యసాధ్యంబనుట.)

శ్రీరస్తు.

మాధవనిదానము

మాధవకరవిరచితము

బ్రహ్మశ్రీ పండిత నుదురుపాటి
విశ్వనాథశాస్త్రిప్రణీతాంధ్రవ్యాఖ్యాసమలంకృతము

చెన్నపురి:
వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే
ప్రకటితము.
1938

All Rights Reserved.

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS
Madras.—1938.

ఉపోద్ఘాతము.

శ్రీ పరమకారుణికుండును పరాత్పరుండును సకలభూతాంతర్యామియు నగు నాదిదేవుని యనంతసృష్టికి లోనగుమానవులకు ఐహికాముష్మికఫలప్రాప్తికిని అనశ్వరమైన నిర్వాణమునకును, ప్రాపకములగు శ్రుతిచోదితకర్మములు ముఖ్యసాధనములు. అట్టికర్మములే ధర్మపదవాచ్యములగును. వానిని విధ్యుక్తముగ నెరవేర్చుటకు శరీరము ముఖ్యసాధనము. అయ్యది వ్యాధిపీడితముగాక యారోగ్యస్థితి నుండినగాని సకలక్రియాదక్షము కానోపదు. అట్టియెడ మనుజుల ప్రజ్ఞాపరాధమునంజేసి మిథ్యాహారవిహారాదులచే నారోగ్యము చెడును. అట్టి యారోగ్యము చెడకుండుటకును, నొకవేళ పొరబాటుబడి యారోగ్యము చెడినచో దానిని మరల సరిజేసికొనుటకును సాధనముగ ప్రాచీనమహర్షులు ఆయుర్వేదమును నిర్మించిరి. అట్టి యాయుర్వేదము తొలుదొలుత బ్రహ్మవలన సహస్రాక్షు డుపదేశము నొందెను. పదంపడి వారివలన భరద్వాజుండును, వారివలన నాత్రేయాదిమహర్షులును గ్రహించి వేరువేరుగ నాయుర్వేదతంత్రముల లోకహితార్థమై రచించిరి.

అట్టి యాయుర్వేదము హేతు-లక్షణ-ఔషధరూపస్కంధత్రయాత్మకమై యుండును. ఈవిషయము "తస్మై ప్రోవాచ భగవా౯ ఆయుర్వేదం శతక్రతుః. పదైరల్పైర్మతిం బుద్ధ్వా...... హేతులిఙ్గౌషధజ్ఞానం స్వస్థాతురపరాయణమ్. త్రిసూత్రం......పితామహః" (చ. సూ. అ. ౧) అనువాక్యముచే చరకాచార్యులు చెప్పిరి. అందు జ్వరాదిరోగములయుత్పత్తికి కారణముల దెలుపుభాగము హేతుస్కంధము. వానిలక్షణముల నిర్దేశించి వివరించుభాగము లక్షణస్కంధము. ఔషధముల స్వరూపగుణాదులను వివరింపుచు వాని

నాయావ్యాధులయం దుపయోగించు చికిత్సావిధానాదుల వివరించు భాగము ఔషధస్కంధము. ఈస్కంధత్రయమును వివరించు గ్రంథము ఆయుర్వేదమని యార్షసిద్ధాంతము.

అందు వ్యాధిహేతువులను లక్షణములను వివరించుభాగమును నిదానశబ్దముచే వ్యవహరించిరి. మరియు, "నితరాం దీయతే (జన్యతే) కార్యం అనేనేతి—నిదానం" అనువ్యుత్పత్తిచేత వ్యాధుల గల్గించు మిథ్యాహారవిహారాదులగు కారణములెల్ల నిదానశబ్దముచే గ్రహింపబడును. "నిశ్చిత్య దీయతే (ప్రతిపాద్యతే) వ్యాధిః అనేనేతి—నిదానమ్" అనువ్యుత్పత్తిచేత "ఈవ్యాధి యీకారణములచేత నీరీతగ జనించి యిట్టిలక్షణముల గల్గియున్నది" అని నిర్ణయించుటకు సాధనభూతము లన్నియు నిదానశబ్దవాచ్యములగును. అయ్యవి నిదాన - పూర్వరూప-రూప-ఉపశయ-సంప్రాప్తులగును. అట్టి నిదానాదులచే వ్యాధి యియ్యది యని స్వరూపము పూర్తిగ దెలిసినను దానిసాధ్యాఽసాధ్యపరిజ్ఞానము నెరుంగక చికిత్సజేయ వలనుపడదు; కావున అట్టి నిర్ణయమునకైన వ్యాధులకుసంబంధించిన స్వరూపలక్షణంబులును, ఉపద్రవంబులును, అరిష్ట (మరణసూచక) లక్షణంబులును నిదానభాగమున వివరించుట యావశ్యకము; కావున నిదాన - పూర్వరూప-రూప-ఉపశయ-సంప్రాప్తులను, ఉపద్రవ-అరిష్ట-వ్యాధిలక్షణములను వివరించి చెప్పునట్టిభాగము నిదానమని యాయుర్వేదాచార్యుల యభిమతము. ఈయుద్దేశముచేతనే యీ సంగ్రహకారుడు గ్రంథారంభమున "సోపద్రవాఽరిష్టనిదానలిఙ్గో నిబధ్యతే రోగవినిశ్చయోఽయమ్" అని ప్రతిజ్ఞచేసెను. పరీక్షాపూర్వకముగ రోగముల తొలుత నిశ్చయించియే చికిత్సజేయవలెను. ఈవిషయమునే "రోగమాదౌ పరీక్షేత తతోఽనన్తరమౌషధమ్." (చ. సూ. అ. ౨౦) అని చరకాచార్యు లుపదేశించిరి.

అట్టి రోగనిశ్చయరూపమైన నిదానభాగమును ఆయాతంత్రకారులగు ఆత్రేయ-చరక-సుశ్రుతాది ఋషిపుంగవులు వారివారిసంహితా

గ్రంథములయందు నిదానస్థానమున వివరించి చెప్పిరి; కాని వానినన్నింటి నొక్కప్రకరణముననే చెప్పక కొన్నిరోగముల నిదానస్థానమునను, కొన్నిటిని చికిత్సయందును, కొన్నిటిని ఉత్తరతంత్రము మున్నగు ప్రకరణాంతరములయందును నిరూపించి చెప్పిరి. దానంజేసి యాయాతంత్రములను సాంతముగ జదివినగాని రోగముల యన్నింటి నిదానముల దెలియ వలనుపడదు. అందును కొన్నితంత్రములయందు కొన్నినిదానములు కానరావు. తంత్రముల నన్నింటిని పరిశీలించినగాని పూర్తిగ రోగముల నన్నింటి నిశ్చయింప వలనుపడదు.

అట్టికష్టముల తొలగించుటకై మాధవకరుడను విద్వద్వైద్యవరుడు ఆయాతంత్రములయందుగల రోగనిదానముల నన్నింటిని సంగ్రహించి యనేకగ్రంథముల జదువుప్రయాసము లేక ఒకగ్రంథముచేతనే నిదానముల నన్నింటిని సులభముగ తెలిసికొన వలనుపడునట్లు ఒక్కెడజేర్చి, యాగ్రంథము తనపేర వెలయునట్లు మాధవనిదానమను నీగ్రంథమును రచించెను. ఈవిషయమునే యీగ్రంథకారుడు కంఠోక్తిగ నిట్లు తెలిపెను. "నానాతంత్రవిహీనానాం భిషజామల్పమేధసామ్, సుఖం విజ్ఞాతు మాతఙ్కమయమేవ భవిష్యతి" ఈవాక్యముచేత ననేకతంత్రముల జదువనేరనివైద్యవరులకు అన్నిరోగములను సులభముగ నెరుంగ నీగ్రంథము సాహాయ్యకరమగునని స్పష్టముగ తెలిసెడి. అట్టిసౌలభ్యమును గమనించియే "నిదానే మాధవశ్శ్రేష్ఠః" అని యీగ్రంథమును ప్రాచీనులు మిక్కిలి కొనియాడిరి.

మరియు నియ్యది సంగ్రహరూపమైన గ్రంథము. చరక-సుశ్రుతాదిసంహితలయందలి శ్లోకములనే యేర్పరిచి యొక్కెడ గూర్చి గ్రంథరూపముగ రచింపబడినది. ఈవిషయమునే గ్రంథకర్త "నానామునీనాం వచనైరిదానీం సమాసతః......నిబధ్యతే రోగవినిశ్చయోఽయమ్" అని గ్రంథోపక్రమంబునను; "సుభాషితం యత్ర యదస్తి కిఞ్చిత్ తత్సర్వ మేకీకృతమత్ర యత్నాత్. వినిశ్చయే సర్వరుజాం నరాణాం

"శ్రీమాధవేనేన్దుకరాత్మజేన" అని గ్రంథాంతమునను స్పష్టముగ జెప్పెను. ఇందు చరక-సుశ్రుత-విదేహ-వాగ్భటాదితంత్రములయందలి వచనములున్నను వాగ్భటవచనములే విశేషముగ గన్పట్టుచున్నవి.

ఈగ్రంథమున నధ్యాయములకు బదులుగ నాయారోగముల పేరిట జ్వరనిదానము, అతిసారనిదానము మున్నగుసాంకేతికపదముల చేతనే ఆయాప్రకరణములు విభజింపబడినవి. అందు మొదటిప్రకరణము పంచనిదానలక్షణము. ఇందు నిదానపదవాచ్యములగు నిదాన - పూర్వరూప - రూప-ఉపశయ-సంప్రాప్తులైనదిటికిని వేరువేరులక్షణములు వివరింపబడినవి. ఈనిదానాదిపంచకమును జ్వరాదిరోగము లన్నిటియందును రోగములగుర్తింప సాధనములై సామాన్యముగ నుండును కావున వ్యాపకమైనది. కావుననే వాగ్భటాచార్యులు "అథాత స్సర్వరోగనిదానం వ్యాఖ్యాస్యామః" అని యుపక్రమించి తొలుత పంచనిదానలక్షణముల వివరించెను. చరకాదులును రోగసామాన్యముగనుండు నిదానాదిపంచకమును తొలుత వివరించి తక్కినరోగముల వరుసగ వివరించిరి.

ఈగ్రంథకర్తయగు మాధవకరునికాలము నివాసస్థలము మున్నగు చారిత్రకవిషయమును చర్చించి నిర్ణయించుట చరిత్రకారులపని యని తలంచి యట్టివిచారము మానితిని. అయినను ఈమాధవకరుడు వేదములకు భాష్యములరచించిన విద్యారణ్యాపరనామకమాధవాచార్యులకన్న నితరుడని చరిత్రకారులవిమర్శనలచే నిర్ణయింపదగియున్నది. మరియు మాధవాచార్యుల నుద్దేశించి పరాశరమాధవీయము పీఠికయం దిట్లు చెప్పబడినది. "యస్య బోధాయనం సూత్రం శాఖా యస్య చ యాజుషీ, భారద్వాజకులం యస్య సర్వజ్ఞః స హి మాధవః. శ్రీమతీ యస్య జననీ సుకీర్తిః మాయణః పితా, సాయణో భోగనాథశ్చ మనోబుద్ధీ సహోదరౌ." ఈవాక్యములబట్టి వేదభాష్యప్రణేతయగు మాధవాచార్యులు మాయణపుత్రుడనియు నివిమున్నగువిషయములు స్ఫుటముగ దెలియుచున్నవి. నిదానకర్తయగు మాధవకరుడు "శ్రీమాధవేనేన్దుకరాత్మజేన" అని తన

గ్రంథముననే తాను ఇందుకరునిపుత్రుడని స్ఫుటముగ దెలిపియున్నాడు. కావున నీమాధవకరుడు వేదభాష్యకర్తయగు మాధవాచార్యులకు భిన్నుడనుసంశయము నిర్వివాదము. మరియు ఉత్తరహిందూస్థానమున నామాంతమునందు "కర్" అని చేర్చుట ప్రాయికముగ నలవాటులో నున్నది. వీరితండ్రి పేరు 'ఇందుకర' అనియు, వీరిపేరు 'మాధవకర' అనియు "కర" శబ్దము నామాంతమున నుండుటంబట్టి మాడ నౌత్తరాహుడని మాత్ర మూహింపదగియున్నది.

అట్టి యీమాధవనిదానమునకు అనేకులు సంస్కృతవ్యాఖ్యానముల రచించిరి. అందు శ్రీవిజయరక్షితవిరచిత మధుకోశంబను వ్యాఖ్యయు, వాచస్పతివైద్యవిరచిత ఆతంకదర్పణవ్యాఖ్యయు సుప్రసిద్ధముగ గానంబడుచున్నవి. ఈవ్యాఖ్యానములచేత సంస్కృతభాషాభిజ్ఞులకుమాత్రము నిదానభాగమును సులభముగ దెలిసికొనుటకు సౌకర్యముగ నున్నది. కాని కేవల మాంధ్రభాషాభిజ్ఞులకు దెలియుట కష్టసాధ్యము.

అట్టిలోపమును నివర్తిపరచుటకై నేను ఆంధ్రలోకమునకు సుబోధమగునట్లు తేటతెల్లమగు నాంధ్రభాషచే నీవ్యాఖ్యానమును రచించినాడ. ఇయ్యది మధుకోశఆతంక-దర్పణముల ప్రాయికముగ ననుసరించియుండును. సందర్భానుసారముగ చరక-సుశ్రుత-వాగ్భటాదివాక్యముల ననువదించి పరస్పరభేదముల నిరూపించుచు వివరింపబడినది. ఇది యాంధ్రలోకమునకు చాలగ నుపకరించునని నాయుద్దేశము.

నే నీవ్యాఖ్య రచించుటకు ఆంధ్రభాషాభిమానులును, గ్రంథోద్ధారకులును, దిగంతరవ్యాప్తకీర్తిమంతులును, పరోపకారపరాయణులును, శ్రీవావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిసుపుత్రులును నగు బ్రహ్మశ్రీ శ్రీయుత వేంకటేశ్వరశాస్త్రులుగారు నాకు పారితోషికము మున్నగు తగు వసతులగల్పించి ప్రోత్సహించుటయేగాక ముద్రణాదివ్యయప్రయాసముల సరకుసేయక ముద్రింపించి లోకోపకార మొనరించిరి. ఈవ్యాఖ్యయందు

శ్రమప్రమాదాదులచే నెచ్చటనైన లోపమున్నచో పండితవరేణ్యులు నాకుదెల్పి నావలననే సవరింపజేయ బ్రార్థించెద.

మరియు ననేకసంస్కృతాంధ్రగ్రంథములముద్రింపించి లోకమునకు ప్రచారమొనరించి సారస్వతమునెల్ల నుద్ధరింప బద్ధదీక్షులగు శ్రీవావిళ్ల వేంకటేశ్వరశాస్త్రిగారికి ఆయురారోగ్యభాగ్యములు నొసగూర్చి తగు ప్రోత్సాహమును పరమకారుణికుండగు శ్రియఃపతి గలిగించుగాక!.

ఇట్లు విన్నవించు, పండితపాదసేవకుడు,

పండిత నుదురుపాటి విశ్వనాథశాస్త్రి,

వ్యాఖ్యానకర్త.

విషయానుక్రమణిక.

విషయము.	పుట.
౧. పఞ్చలక్షణనిదానమ్.	
వ్యాఖ్యానప్రారంభము	1
అనుబంధచతుష్టయము	3
గ్రంథప్రాశస్త్యము	"
వ్యాధినిదెలుపునుపాయములు	4
నిదానలక్షణము	6
పూర్వరూపలక్షణము	12
రూపలక్షణము	14
ఉపశయలక్షణము	"
అనుపశయలక్షణము	19
సంప్రాప్తిలక్షణము	"
సంప్రాప్తిభేదములు	20
వికల్పలక్షణము	"
ప్రాధాన్యలక్షణము	21
బలాబలలక్షణము	22
కాలనిర్ణయము	"
నిదానవిశేషము	23
చరకోక్తనిదానము	25
రోగము రోగాన్తరమును కల్గించు క్రమము	26
౨. జ్వరనిదానమ్.	
జ్వరనిదానము	27
జ్వరముయొక్క ప్రాగుత్పత్తియు, భేదంబులును	28
జ్వరసంప్రాప్తి	29
జ్వరసామాన్యలక్షణము	30
జ్వరసామాన్యపూర్వరూపము	"
జ్వరవిశేషపూర్వరూపములు	"
వాతజ్వరలక్షణము	31

విషయము.	పుట.
పిత్తజ్వరలక్షణము	32
కఫజ్వరలక్షణము	33
వాతపిత్తజ్వరలక్షణము	34
వాతకఫజ్వరలక్షణము	"
పిత్తకఫజ్వరలక్షణము	35
సన్నిపాతజ్వరలక్షణము	"
సన్నిపాతజ్వరాసాధ్యలక్షణము	43
సన్నిపాతజ్వరమునకు కాలనియమము	44
సన్నిపాతజ్వరోపద్రవము	"
అభిన్యాసలక్షణము	45
ఆగంతుజ్వరలక్షణము	46
ఆగంతుజ్వరమునకు ప్రత్యేకలక్షణము	"
ఆగంతుజ్వరములయందు దోషసంబంధము	47
విషమజ్వరసంప్రాప్తి	48
విషమజ్వరభేదములు	"
సంతతజ్వరసంప్రాప్తి	49
సంతతజ్వరలక్షణము	"
సతతకజ్వరలక్షణము	51
అన్యేద్యుష్కలక్షణము	"
తృతీయకచతుర్థకములలక్షణములు	"
మతాన్తరమున విషమజ్వరలక్షణము	52
తృతీయకజ్వరభేదము	"
చతుర్థకజ్వరభేదములు	54
చతుర్థకవిపర్యయలక్షణము	57
వాతబలాసకజ్వరలక్షణము	58
ప్రలేపకజ్వరము	59
మరికొన్ని విషమజ్వరములు	"
దాహపూర్వ-శీతపూర్వజ్వరలక్షణములు	60

విషయము.	పుట.
రసగతజ్వరము	61
రక్తగతజ్వరము	62
మాంసగతజ్వరము	,,
మేదోగతజ్వరము	,,
అస్థిగతజ్వరము	63
మజ్జగతజ్వరము	,,
శుక్రగతజ్వరము	,,
ధాతుగతజ్వరములలో సాధ్యాసాధ్య[ములు	64
జ్వరమునకు ప్రాకృతవైకృతభేదములు	,,
ప్రాకృతజ్వరోత్పత్తిక్రమము	65
అంతర్వేగజ్వరలక్షణము	66
బహిర్వేగజ్వరలక్షణము	,,
ఆమజ్వరలక్షణము	67
పచ్యమానజ్వరలక్షణము	69
పక్వజ్వరలక్షణము	,,
సాధ్యజ్వరలక్షణము	,,
అసాధ్యజ్వరలక్షణములు	70
జ్వరము విడచుసమయమున గల్గులక్షణములు	73
జ్వరవిముక్తలక్షణములు	,,

3. అతిసారనిదానమ్.

విషయము.	పుట.
అతిసారనిదానము	75
అతిసారసంప్రాప్తి	76
అతిసారపూర్వరూపము	77
వాతాతిసారలక్షణము	,,
పిత్తకఫాతిసారలక్షణములు	78
సన్నిపాతాతిసారలక్షణము	,,
శోకాతిసారలక్షణము	,,
ఆమాతిసారలక్షణము	79
ఆమమలలక్షణము	,,
పక్వమలలక్షణము	,,
అసాధ్యాతిసారలక్షణము	80
రక్తాతిసారలక్షణము	81
ప్రవాహికాలక్షణము	81
ప్రవాహికాభేదములు, లక్షణములు	82
అతిసారనివృత్తిలక్షణము	,,
జ్వరాతిసారలక్షణము	83

౪ గ్రహణీనిదానమ్.

విషయము.	పుట.
గ్రహణీరోగసంప్రాప్తి	84
గ్రహణీసామాన్యలక్షణము	,,
గ్రహణీపూర్వరూపము	85
వాతికగ్రహణీలక్షణము	,,
పిత్తజగ్రహణీలక్షణము	87
కఫజగ్రహణీలక్షణము	,,
సన్నిపాతజగ్రహణీలక్షణము	88
సంగ్రహఘటీయంత్రగ్రహణీలక్షణములు	,,
అసాధ్యగ్రహణీలక్షణము	89

౫. అర్శోనిదానమ్.

విషయము.	పుట.
అర్శోరోగసంఖ్య	90
అర్శస్సంప్రాప్తి	91
వాతార్శోనిదానము	,,
పిత్తార్శోనిదానము	92
కఫజార్శోనిదానము	,,
ద్వంద్వజసన్నిపాతజార్శోనిదానము	93
వాతార్శోలక్షణము	94
పిత్తార్శోలక్షణము	95
కఫజార్శోలక్షణము	,,
సాన్నిపాతికార్శోలక్షణము	96
రక్తార్శోలక్షణము	,,
దోషానుబంధమునకల్గినరక్తార్శోలక్షణము	97
అర్శోరోగపూర్వరూపములు	98
అర్శోరోగప్రాబల్యకారణము	,,
సుఖసాధ్యార్శోలక్షణము	101
కృచ్ఛ్రసాధ్యార్శోలక్షణము	102
అసాధ్యార్శోలక్షణము	,,

విషయము.	పుట.
యాప్యార్శోలక్షణము	102
ఉపద్రవవిశేషములచే నసాధ్యత్వము	103
స్థానవిశేషమున జనించు నర్శోలక్షణము	,,
చర్మకీలలక్షణము	104

౬. అగ్నిమాంద్యాజీర్ణవిసూచికాలసకవిలంబికానిదానమ్.

విషయము.	పుట.
జాఠరాగ్నిభేదములు	105
మందాద్యగ్నికృత్యములు	,,
అజీర్ణభేదములు	107
అజీర్ణకారణములు	109
ఆమాజీర్ణలక్షణము	110
విదగ్ధాజీర్ణలక్షణము	,,
విష్టబ్ధాజీర్ణలక్షణము	,,
రసశేషాజీర్ణలక్షణము	,,
అజీర్ణోపద్రవములు	111
అజీర్ణమునకు ముఖ్యకారణము	,,
విసూచ్యలసకవిలమ్బికానిదానములు	,,
విసూచియన్వర్థసంజ్ఞ	,,
విసూచీలక్షణము	112
అలసకలక్షణము	113
విలంబికాలక్షణము	114
ఆమవిశేషకృత్యములు	,,
అసాధ్యవిసూచ్యలసకలక్షణములు	115
జీర్ణాహారలక్షణము	116

౭. క్రిమినిదానమ్.

విషయము.	పుట.
క్రిమిభేదములు	117
బాహ్యక్రిములలక్షణము	,,
క్రిములు కల్గుటకు కారణములు	118
అభ్యంతరమలములు జనించుటకు కారణములు	,,
క్రిమివ్యాధిలక్షణము	,,
కఫజక్రిమిలక్షణము	,,
రక్తజక్రిమిలక్షణము	119
పురీషజక్రిములలక్షణము	120

౮. పాండురోగకామలాకుంభకామలాహలీమకనిదానమ్.

విషయము.	పుట.
పాండురోగభేదములు	122
పాండురోగనిదానము సంప్రాప్తి	,,
పాండురోగపూర్వరూపములు	124
వాతజపాండురోగలక్షణము	125
పిత్తజపాండురోగలక్షణము	,,
కఫజపాండురోగలక్షణము	,,
సన్నిపాతజపాండురోగలక్షణము	126
మృజ్జపాండురోగసంప్రాప్తి	,,
మృజ్జపాండురోగలక్షణము	127
అసాధ్యపాండురోగలక్షణములు	,,
కామలాలక్షణము	128
కుంభకామలాలక్షణము	129
అసాధ్యకామలాలక్షణము	,,
అసాధ్యకుంభకామలాలక్షణము	,,
హలీమకలక్షణము	130

౯. రక్తపిత్తనిదానమ్

విషయము.	పుట.
రక్తపిత్తనిదానము, సంప్రాప్తి	131
రక్తపిత్తపూర్వరూపములు	133
కఫవాతములచే జనించినరక్తపిత్తము	,,
పిత్తముచే జనించిన రక్తపిత్తము	,,
ద్వంద్వజరక్తపిత్తలక్షణము	,,
రక్తపిత్తసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము	134
రక్తపిత్తోపద్రవములు	,,
అసాధ్యరక్తపిత్తము	135

౧౦. రాజయక్ష్మనిదానమ్.

విషయము.	పుట.
రాజయక్ష్మకారణములు	136
రాజయక్ష్మసంప్రాప్తి	137
రాజయక్ష్మపూర్వరూపములు	139
రాజయక్ష్మసామాన్యలక్షణములు	140

విషయము.	పుట.
రాజయక్ష్మరూపము	140
అసాధ్యరాజయక్ష్మలక్షణము	141
అసాధ్యత్వనియమము	,,
అసాధ్యరాజయక్ష్మలక్షణములు	142
సాధ్యరాజయక్ష్మలక్షణము	,,
వ్యవాయాదిశోషరోగగణనము	,,
వ్యవాయశోషలక్షణము	143
శోక-జరా అధ్వశోషలక్షణములు	,,
వ్యాయామశోషలక్షణము	144
వ్రణశోషలక్షణము	,,
ఉరఃక్షతలక్షణము	145
ఉరఃక్షతపూర్వరూపము	146
క్షతక్షీణసామాన్యలక్షణము	,,
క్షతక్షయసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము	147
౧౧. కాసనిదానమ్.	
కాసోత్పత్తికారణములు, కాససంప్రాప్తి	148
కాసరోగభేదములు	149
కాసపూర్వరూపము	,,
వాతజకాసలక్షణము	150
పైత్తికకాసలక్షణము	151
శ్లైష్మికకాసలక్షణము	,,
క్షతజకాసలక్షణము	152
క్షయకాసనిదానము	153
క్షయకాసలక్షణము	,,
సాధ్యాసాధ్యకాసములు	,,
౧౨. హిక్కా-శ్వాసనిదానమ్.	
హిక్కా-శ్వాసములు జనించు కారణములు	155
హిక్కా-సంప్రాప్తి	156
హిక్కా-భేదములు	157
హిక్కా-పూర్వరూపములు	158
అన్నజహిక్కా-లక్షణములు	,,
యమళహిక్కా లక్షణము	,,
క్షుద్రహిక్కా-లక్షణము	159
గంభీరహిక్కా-లక్షణము	,,
మహాహిక్కా-లక్షణము	,,
అసాధ్యహిక్కా-లక్షణము	160
శ్వాసభేదములు	161
శ్వాసవ్యాధిపూర్వరూపము	162
శ్వాసవ్యాధిసంప్రాప్తి	,,
మహాశ్వాసలక్షణము	,,
ఊర్ధ్వశ్వాసలక్షణము	163
ఛిన్నశ్వాసలక్షణము	,,
తమకశ్వాసలక్షణము	164
ప్రతమకసంతమకశ్వాసలక్షణములు	165
క్షుద్రశ్వాసలక్షణము	166
శ్వాసములలో సాధ్యాఽసాధ్యములు	167
౧౩. స్వరభేదనిదానమ్.	
స్వరభేదనిదానసంప్రాప్తులు	168
స్వరభేదవిభాగము	,,
వాతిక-పైత్తికస్వరభేదలక్షణము	169
శ్లైష్మికసాన్నిపాతికస్వరభేదలక్షణము	,,
క్షయజస్వరభేదలక్షణము	,,
మేదోజస్వరభేదలక్షణము	170
అసాధ్యస్వరభేదలక్షణము	,,
౧౪. అరోచకనిదానమ్.	
అరోచకము జనించుకారణములు	171
వాతాద్యరోచకలక్షణములు	,,
అభిఘాత-సన్నిపాతములచే గల్గిన యరోచకలక్షణములు.	172
వాతాద్యరోచకములవిశేషలక్షణములు	,,
౧౫. ఛర్దినిదానమ్.	
ఛర్దిసంఖ్య	174
ఛర్దిరోగకారణములు, సంప్రాప్తి	,,
ఛర్దిపూర్వరూపము	175

విషయము.	పుట.
వాతికచ్ఛర్దిలక్షణము	175
పైత్తికచ్ఛర్దిలక్షణము	176
కఫజచ్ఛర్దిలక్షణము	,,
సన్నిపాతజచ్ఛర్దిలక్షణము	,,
ఛర్దిరోగాసాధ్యలక్షణములు	177
ఆగంతుకచ్ఛర్దిలక్షణము	,,
క్రిమిజచ్ఛర్దిలక్షణము	178
అసాధ్యచ్ఛర్దిలక్షణము	,,
౧౬. తృష్ణానిదానమ్.	
తృష్ణాసమ్ప్రాప్తి	179
తృష్ణాభేదములు	180
వాతజతృష్ణాలక్షణము	181
పైత్తికతృష్ణాలక్షణము	,,
కఫమున జనించిన తృష్ణాలక్షణము	182
క్షతజ-క్షయజతృష్ణాలక్షణములు	,,
ఆమజతృష్ణాలక్షణము	183
అన్నజతృష్ణాలక్షణము	,,
ఉపసర్గజతృష్ణాలక్షణము	184
అసాధ్యతృష్ణాలక్షణము	,,
౧౭. మూర్ఛాభ్రమనిద్రాతంద్రాసన్న్యాసనిదానమ్.	
మూర్ఛాసంప్రాప్తి	186
మూర్ఛాపూర్వరూపము	187
వాతికమూర్ఛాలక్షణము	,,
పిత్తజమూర్ఛాలక్షణము	,,
శ్లైష్మికమూర్ఛాలక్షణము	188
సాన్నిపాతికమూర్ఛాలక్షణము	,,
రక్తజమూర్ఛాలక్షణము	189
విషజ-మద్యజమూర్ఛాలక్షణములు	,,
రక్తజవిషజ మద్యజమూర్ఛలస్వరూపము	190
మూర్ఛ-భ్రమ-నిద్రలకు కారణములు	191
తన్ద్రాలక్షణము	,,
సన్న్యాసమూర్ఛలకు పరస్పరభేదము	192
సన్న్యాసలక్షణము	,,
౧౮. పానాత్యయ-పరమద-పానాజీర్ణ-పానవిభ్రమనిదానమ్.	
మద్యపానమున మూర్ఛగల్గుటకు కారణములు	193
యుక్తియుక్తమద్యసేవచే జనించుగుణములు	194
ప్రథమమదలక్షణము	196
ద్వితీయమదలక్షణము	197
తృతీయమదలక్షణము	,,
చతుర్థమదలక్షణము	198
అయుక్తమద్యసేవచే గల్గువికారములు	199
మద్యపానమునకు దగనిసమయము	200
మద్యమున గల్గురోగములు	,,
వాతాధికమదాత్యయలక్షణము	,,
పిత్తాధికమదాత్యయలక్షణము	201
కఫాధికమదాత్యయలక్షణము	,,
సాన్నిపాతికమదాత్యయలక్షణము	,,
పరమదలక్షణము	,,
పానాజీర్ణ పానవిభ్రమలక్షణములు	202
మదాత్యయాసాధ్యలక్షణములు	,,
౧౯. దాహనిదానమ్.	
మద్యజదాహలక్షణము	204
రక్తజదాహలక్షణము	,,
పైత్తిక-తృష్ణానిరోధజదాహలక్షణములు	,,
కోష్ఠజదాహలక్షణము	205
క్షయజదాహలక్షణము	,,
మర్మజదాహలక్షణము	,,
౨౦. ఉన్మాదనిదానమ్.	
ఉన్మాదశబ్దార్థము	206
ఉన్మాదభేదములు	,,

విషయము.	పుట.
వాతనిరోధజోదావర్తలక్షణము	267
పురీషనిరోధజోదావర్తలక్షణము	268
మూత్రనిరోధజోదావర్తలక్షణము	,,
జృంభానిరోధజోదావర్తము	,,
అశ్రునిరోధజోదావర్తము	,,
తుమ్మునునిరోధించుటచేగల్గునుదావర్తం	269
ఉద్గారనిరోధజోదావర్తము	,,
ఛర్దినిరోధజోదావర్తలక్షణము	,,
శుక్రనిరోధజోదావర్తలక్షణము	,,
క్షుత్తునునిరోధించుటచేనైనయుదావర్తము	270
దప్పిని నిరోధించుటచే గల్గునుదావర్తము	,,
శ్వాసనిద్రల నిరోధించుటచేనైనయుదావర్తము	,,
వాతప్రకోపమున గల్గినయుదావర్తము	271
ఆనాహలక్షణము	,,
ఆమజన్యానాహలక్షణము	272
పురీషజన్యానాహలక్షణము	,,
౨౮ గుల్మనిదానమ్.	
గుల్మము జనించుటకు కారణములు	273
గుల్మముయొక్కరూపము	,,
గుల్మవ్యాధిభేదములు	274
గుల్మవ్యాధిపూర్వరూపములు	275
గుల్మసామాన్యరూపము	,,
వాతికగుల్మము జనించుటకు కారణములు	,,
వాతికగుల్మలక్షణము	276
పైత్తికగుల్మకారణములు	277
పైత్తికగుల్మలక్షణములు	,,
కఫజసాన్నిపాతికగుల్మకారణములు	,,
కఫజగుల్మలక్షణము	278
సంసర్గజగుల్మలక్షణములు	,,
సాన్నిపాతికగుల్మలక్షణము	279
రక్తగుల్మనిదానసంప్రాప్తులు	,,
రక్తగుల్మలక్షణములు	280

విషయము.	పుట.
గుల్మాసాధ్యలక్షణములు	282
౨౯. హృద్రోగనిదానమ్.	
హృద్రోగసంప్రాప్తి	283
వాతజహృద్రోగలక్షణము	,,
పైత్తికహృద్రోగలక్షణము	284
కఫజహృద్రోగలక్షణము	,,
సాన్నిపాతికక్రిమిజహృద్రోగలక్షణములు	,,
హృద్రోగోపద్రవములు	285
౩౦. మూత్రకృచ్ఛ్రనిదానమ్.	
మూత్రకృచ్ఛ్రకారణములు, సంఖ్య	286
మూత్రకృచ్ఛ్రసంప్రాప్తి [ములు	,,
వాతాదిజనితమూత్రకృచ్ఛ్రలక్షణ	287
శల్యజమూత్రకృచ్ఛ్రలక్షణము	,,
పురీషజమూత్రకృచ్ఛ్రలక్షణము	288
అశ్మరీజమూత్రకృచ్ఛ్రలక్షణము	,,
శుక్రజమూత్రకృచ్ఛ్రలక్షణము	,,
అశ్మరీశర్కరలభేదము	289
౩౧. మూత్రాఘాతనిదానమ్.	
మూత్రాఘాతకారణంబులు, సంప్రాప్తియు	290
వాతకుండలికాలక్షణము	,,
అష్ఠీలాలక్షణము	291
వాతవస్తిలక్షణము	,,
మూత్రాతీతలక్షణము	,,
మూత్రజఠరము	,,
మూత్రోత్సంగలక్షణము	292
మూత్రక్షయలక్షణము	,,
మూత్రగ్రంథిలక్షణము	,,
మూత్రశుక్రలక్షణము	293
ఉష్ణవాతలక్షణము	,,
మూత్రసాదలక్షణము	294
విడ్విఘాతలక్షణము	,,

విషయము.	పుట.
వస్తికుండలిలక్షణము	294
వస్తికుండలిసాధ్యాసాధ్యలక్షణములు	295
౩౨. అశ్మరీనిదానమ్.	
అశ్మరీకారణములు-సంఖ్య	296
అశ్మరీసంప్రాప్తి	,,
అశ్మరీపూర్వరూపము	297
అశ్మరీసామాన్యలక్షణములు	,,
వాతజాశ్మరీలక్షణము	298
పిత్తజాశ్మరీలక్షణము	,,
కఫజాశ్మరీలక్షణము	,,
బాలురకు జనించు అశ్మరీగుణము	,,
శుక్రాశ్మరీలక్షణము	299
శర్కరాలక్షణము	,,
అసాధ్యశర్కరాశ్మరీలక్షణము	300
౩౩. ప్రమేహనిదానమ్.	
ప్రమేహకారణములు	301
ప్రమేహసంప్రాప్తి	,,
ప్రమేహసాధ్యాదివిభాగము	302
ప్రమేహదోషదూష్యవిభాగము	303
ప్రమేహపూర్వరూపములు	304
ప్రమేహసామాన్యలక్షణము	,,
1. కఫజమేహములు పది; అందుదకమేహము	305
2. ఇక్షుమేహలక్షణము	,,
3. సాంద్రమేహలక్షణము	,,
4. సురామేహలక్షణము	,,
5. పిష్టమేహలక్షణము	,,
6. శుక్రమేహలక్షణము	,,
7. సికతామేహలక్షణము	,,
8. శీతమేహలక్షణము	306
9. శనైర్మేహలక్షణము	,,
10. లాలామేహలక్షణము	,,
11. పైత్తికమేహములారు; అందు క్షారమేహలక్షణము	,,

విషయము.	పుట.
12. 13. నీల-కాలమేహలక్షణములు	306
14. హరిద్రమేహలక్షణము	,,
15. మాంజిష్ఠమేహలక్షణము	307
16. రక్తమేహలక్షణము	,,
17. వాతమేహములు నాల్గు; అందు వసామేహము	,,
18. మజ్జమేహలక్షణము	,,
19. క్షౌద్రమేహలక్షణము	,,
20. హస్తిమేహలక్షణము	,,
కఫజప్రమేహోపద్రవములు	308
పైత్తికప్రమేహోపద్రవములు	,,
వాతికప్రమేహోపద్రవములు	,,
ప్రమేహాసాధ్యలక్షణములు	,,
మరికొన్నియసాధ్యలక్షణములు	309
మధుమేహము జనించుటకు కారణము; లక్షణము	,,
మధుమేహద్వైవిధ్యము	,,
మధుమేహమనుటకు కారణము	310
పిటికాభేదములు, వానికి కారణము	,,
శరావికాది దశవిధ పిటికాలక్షణములు; అందు శరావిక	312
సర్షపికాలక్షణము	,,
కచ్ఛపికాలక్షణము	,,
జాలినీలక్షణము	,,
వినతాలక్షణము	313
పుత్రిణీలక్షణము	,,
మసూరికాలక్షణము	,,
అలజీలక్షణము	,,
విదారికావిద్రధిలక్షణములు	314
పిటికలకు దోషసంబంధనిర్ణయము	,,
పిటికాసాధ్యలక్షణములు	315
౩౪. మేదోనిదానమ్.	
మేదోవృద్ధికారణములు	317
మేదస్సంప్రాప్తి	,,

విషయము.	పుట.
మేదోవృద్ధిచేగల్గునుపద్రవము	317
మేదస్స్థానములు	318
మేదోవృద్ధిచేగల్గువిశేషములు	”
మేదోవృద్ధిచేరోగములుకల్గుక్రమము	319
స్థూలకాయలక్షణము	”
౩౫. ఉదరనిదానమ్.	
ఉదరవ్యాధికికారణములు	320
ఉదరరోగసంప్రాప్తి	”
ఉదరవ్యాధిసామాన్యరూపము	321
ఉదరవ్యాధిభేదములు	”
వాతోదరలక్షణము	322
పిత్తోదరలక్షణము	”
కఫోదరలక్షణము	323
సన్నిపాతోదరలక్షణము	”
ప్లీహోదరయకృద్దాల్యుదరలక్షణము	324
ప్లీహోదరమున దోషసంబంధముచే గల్గు లక్షణములు	325
బద్ధగుదోదరలక్షణము	”
పరిస్రావ్యుదరలక్షణము	326
జలోదరసంప్రాప్తిలక్షణము	327
సాధ్యాఽసాధ్య ఉదరనిర్ణయము	328
మరికొన్నియసాధ్యలక్షణములు	329
మరికొన్నియసాధ్యలక్షణములు	”
ఉపద్రవములు, అసాధ్యత్వము	”
౩౬. శోథనిదానమ్.	
శోథసంప్రాప్తి, భేదములు	331
శోథపూర్వరూపము	332
శోథజనించుటకు కారణము	”
శోథసామాన్యలక్షణములు	333
వాతికశోథలక్షణము	”
పైత్తికశోథలక్షణము	334
శ్లైష్మికశోథలక్షణము	”

విషయము.	పుట.
ద్వంద్వజ-సన్నిపాతజశోథలక్షణములు	335
ఆగంతుకశోథలక్షణము	”
విషజశోథలక్షణము	336
శోథము జనించుక్రమము	”
అసాధ్యశోథలక్షణము	”
ఉపద్రవములచే నసాధ్యత్వము	337
వేరొండసాధ్యలక్షణము	”
మరికొన్ని సాధ్యాసాధ్యలక్షణములు	338
౩౭. వృద్ధినిదానమ్.	
వృద్ధిసంప్రాప్తి	339
వృద్ధిరోగసంఖ్య	”
త్రిదోషవృద్ధిలక్షణములు	”
రక్తజ-మేదోజవృద్ధిలక్షణములు	340
మూత్రజవృద్ధిలక్షణము	”
ఆంత్రజవృద్ధిలక్షణము	”
అండవృద్ధినుపేక్షించుటచేగల్గుబాధలు	341
ఆంత్రవృద్ధికసాధ్యలక్షణము	”
౩౮. గలగండ-గండమాలాఽపచీ గ్రంథ్యర్బుద నిదానమ్.	
గలగండసామాన్యలక్షణము	342
గలగండసంప్రాప్తి	”
వాతికగలగండలక్షణము	”
కఫజగలగండలక్షణము	343
మేదోజగలగండలక్షణము	”
అసాధ్యగలగండలక్షణము	344
గండమాలాలక్షణము	”
అపచీలక్షణము	”
అపచీసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము	346
గ్రంథిసంప్రాప్తి	”
వాతజగ్రంథిలక్షణము	347
పైత్తికగ్రంథిలక్షణము	”
కఫజగ్రంథిలక్షణము	”
మేదోజగ్రంథిలక్షణము	348

విషయము.	పుట.
సిరాజగ్రంథిలక్షణము,	348
అర్బుదసంప్రాప్తి	349
అర్బుదభేదములు	350
రక్తార్బుదలక్షణము	”
మాంసార్బుదలక్షణము	351
అర్బుదసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము	”
అధ్యర్బుదద్విరర్బుదలక్షణములు	352
అర్బుదములు పక్వములు కానందుకు కారణము	”
౩౯. శ్లీపదనిదానమ్.	
శ్లీపదసంప్రాప్తి	353
వాతజాదిశ్లీపదలక్షణము	”
అసాధ్యశ్లీపదలక్షణము	354
శ్లీపదమున కఫప్రాధాన్యము	”
శ్లీపదము జనించుదేశములు	”
కొన్ని యసాధ్యశ్లీపదలక్షణములు	”
౪౦. విద్రధినిదానమ్.	
విద్రధిసంప్రాప్తి	355
విద్రధిసంఖ్య-భేదములు	”
వాతవిద్రధిలక్షణము	”
పైత్తికవిద్రధిలక్షణము	356
కఫజవిద్రధిలక్షణము	”
విద్రధియందు దోషభేదముచేస్రావభేదం	”
సాన్నిపాతికవిద్రధిలక్షణము	”
ఆగంతుకవిద్రధిలక్షణము	357
రక్తజవిద్రధిలక్షణము	”
అంతర్విద్రధిసంప్రాప్తి, స్థానములు[ములు,	”
అంతర్విద్రధిసామాన్య, విశేషలక్షణ	358
విద్రధిసాధ్యాసాధ్యవిచారము	359
విద్రధిసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము	360
కొన్నియసాధ్యలక్షణములు	”
౪౧. వ్రణశోథనిదానమ్.	
వ్రణశోథసంప్రాప్తిసంఖ్య	361

విషయము.	పుట.
వ్రణశోథపరిపాకభేదములు	361
అపక్వశోథలక్షణము	”
పచ్యమానవ్రణశోథలక్షణములు	362
పక్వవ్రణశోథలక్షణము	”
పాకకాలమున దోషత్రయప్రకోపమునకు కారణములు	363
చీమును వెడలించనియెడ గల్గుదోషము	364
పక్వాపక్వజ్ఞానావశ్యకత	”
౪౨. శారీరవ్రణనిదానమ్.	
వ్రణద్వైవిధ్యము	365
వాతికవ్రణలక్షణము	”
పైత్తికవ్రణలక్షణము	”
శ్లైష్మికవ్రణలక్షణము	366
రక్తజ-సంసర్గ-సన్నిపాతవ్రణలక్షణములు	”
సాధ్యాఽసాధ్యవ్రణనిర్ణయము	”
దుష్టవ్రణలక్షణములు	367
శుద్ధవ్రణలక్షణము	”
మానుచుండువ్రణములయొక్కలక్షణము	”
మానినవ్రణముయొక్కలక్షణము	”
కష్టసాధ్యవ్రణములు	368
స్రావభేదముచే సాధ్యాఽసాధ్యత్వము	”
గంధవిశేషముచే నసాధ్యత్వము	”
కొన్ని యసాధ్యవ్రణలక్షణములు	369
౪౩. సద్యోవ్రణనిదానమ్	
సద్యోవ్రణసంప్రాప్తి, దానిభేదములును	370
ఛిన్నవ్రణలక్షణము	”
భిన్నలక్షణము	”
భిన్నవ్రణసామాన్యలక్షణము	371
భిన్నవ్రణవిశేషలక్షణములు	”
విద్ధవ్రణలక్షణము	372
క్షతవ్రణలక్షణము	”
పిచ్చితవ్రణలక్షణము	”
ఘృష్టలక్షణము	373

విషయము.	పుట.
కల్యముతో గూడిన వ్రణలక్షణము	373
కోష్ఠభేదము	,,
కోష్ఠభేదమునం దసాధ్యలక్షణములు	374
మర్మక్షతసామాన్యలక్షణము	,,
సిరావిద్ధలక్షణము	375
స్నాయువిద్ధలక్షణములు	,,
సంధిక్షతలక్షణము	,,
అస్థివిద్ధలక్షణము	376
సిరాదిమర్మవిద్ధలక్షణము	,,
వ్రణోపద్రవములు	377
౪౪. భగ్ననిదానమ్	
భగ్నభేదములు	378
సంధిభగ్నసామాన్యలక్షణములు	,,
ఉత్పిష్టాదిభగ్నవిశేషలక్షణములు	,,
కాండభగ్నభేదములు	379
కాండభగ్నసామాన్యలక్షణము	380
కాండభగ్నవిశేషలక్షణము	,,
కృచ్ఛ్రసాధ్యభగ్నలక్షణములు	381
భగ్నాసాధ్యలక్షణము	,,
మరికొన్ని యసాధ్యలక్షణములు	,,
విన్యాసభేదముచే నసాధ్యత్వము	382
అస్థివిశేషములగల్గుభగ్నభేదములు	,,
౪౫. నాడీవ్రణనిదానమ్.	
నాడీవ్రణసంప్రాప్తి	383
నాడీవ్రణభేదములు	,,
వాతికనాడీవ్రణలక్షణము	384
పైత్తికనాడీవ్రణము	,,
కఫజనాడీవ్రణలక్షణము	,,
సాన్నిపాతికనాడీవ్రణలక్షణము	385
శల్యజనాడీవ్రణలక్షణము	,,
సాధ్యాసాధ్యనాడీవ్రణలక్షణము	,,
౪౬. భగందరనిదానమ్.	
భగందరసామాన్యలక్షణము	386

విషయము.	పుట.
వాతిక (శతపోనక) భగందరము	387
పైత్తిక (ఉష్ట్రముఖ) భగందరము	388
కఫజ (పరిస్రావి) భగందరము	,,
సాన్నిపాతిక(శంబూకావర్త)భగందరము	,,
ఆగంతుక (ఉన్మార్గి) భగందరము	389
భగందరసాధ్యాఽసాధ్యనిర్ణయము	390
౪౭. ఉపదంశనిదానమ్.	
ఉపదంశము జనించుకారణములు, వాని సంఖ్యయు	391
వాతికఉపదంశలక్షణము	,,
క్షతరక్తములచేనైన ఉపదంశలక్షణములు.	,,
కఫజఉపదంశలక్షణము	392
సాన్నిపాతికోపదంశలక్షణము	,,
అసాధ్యోపదంశలక్షణము	,,
ఉపదంశము నుపేక్షించుటచే గల్గువిశేషములు	,, ,,
లింగార్శోలక్షణము	,,
౪౮. శూకదోషనిదానమ్.	
సర్షపికాలక్షణము	394
అష్ఠీలికా గ్రథితంబులను శూకదోషలక్షణం	,,
కుంభికాలక్షణము	395
అలజీలక్షణము	,,
మృదిత-సమ్మూఢ పిటికాలక్షణములు	,,
అధిమంథలక్షణము	,,
పుష్కరికాలక్షణము	396
స్పర్శహానిలక్షణము	,,
ఉత్తమాలక్షణము	,,
శతపోనకలక్షణము	,,
త్వక్పాకలక్షణము	,,
రక్తార్బుదలక్షణము	397
మాంసార్బుదలక్షణము	,,
మాంసపాకలక్షణము	,,
విద్రధిలక్షణము	,,

విషయము.	పుట.
తిలకాలకలక్షణము	397
అసాధ్యశూకదోషములు	398
౪౯. కుష్ఠనిదానమ్.	
కుష్ఠకారణములు, సంప్రాప్తియు	399
కుష్ఠభేదములు	401
కుష్ఠపూర్వరూపము	402
కపాలకుష్ఠము	,,
ఔదుంబరకుష్ఠము	403
మండలకుష్ఠము	,,
ఋష్యజిహ్వకుష్ఠము	,,
పుండరీకకుష్ఠము	404
సిధ్మకుష్ఠము	,,
కాకణకుష్ఠము	,,
ఏకకుష్ఠ-చర్మకుష్ఠములు	405
కిటిభకుష్ఠము	,,
వైపాదికకుష్ఠము	,,
అలసకకుష్ఠలక్షణము	,,
దద్రుకుష్ఠము	406
చర్మదలకుష్ఠము	,,
పామాకుష్ఠము	,,
విస్ఫోటకుష్ఠము	,,
శతారుకుష్ఠము	407
విచర్చికాకుష్ఠము	,,
వాతికాదికుష్ఠముల ప్రత్యేకలక్షణము	,,
రసాదిసప్తధాతుగతకుష్ఠములు; అందు రసగతకుష్ఠము	408
రక్తగతకుష్ఠము	,,
మాంసగతకుష్ఠము	,,
మేదోగతకుష్ఠలక్షణము	,,
అస్థి-మజ్జగతకుష్ఠము	409
శుక్రగతకుష్ఠము	,,
సాధ్యాసాధ్యకుష్ఠనిర్ణయము	,,
కొన్ని యసాధ్యలక్షణములు	,,
వాతికాదికుష్ఠవిభాగము	410

విషయము.	పుట.
మహాకుష్ఠములు	411
శ్విత్రసామాన్యలక్షణము	,,
శ్విత్రములకు దోషధాతుసంబంధమున గల్గు వర్ణభేదములు	412
శ్విత్రమునకు కృచ్ఛ్రత్వము	413
సాధ్యాసాధ్యశ్విత్రనిర్ణయము	414
సాంక్రామికవ్యాధులు	,,
౫౦. శీతపిత్త-ఉదర్ద-కోఠనిదానమ్.	
శీతపిత్తసంప్రాప్తి	416
శీతపిత్తాదిపూర్వరూపములు	,,
శీతపిత్తోదర్దలక్షణములు	,,
ఉదర్దవిశేషలక్షణములు	417
కోఠలక్షణము	,,
౫౧. అమ్లపిత్తనిదానమ్.	
అమ్లపిత్తసంప్రాప్తి	418
అమ్లపిత్తసామాన్యలక్షణము	,,
అధోగతామ్లపిత్తలక్షణము	,,
ఊర్ధ్వగతామ్లపిత్తము	419
అమ్లపిత్తసాధ్యాదినిర్ణయము	,,
అమ్లపిత్తమున వాతకఫసంబంధము	420
వాతజామ్లపిత్తలక్షణము	,,
కఫజనితామ్లపిత్తలక్షణము	,,
వాతకఫజాఽమ్లపిత్తలక్షణము	421
శ్లేష్మపిత్తలక్షణము	,,
౫౨. విసర్పనిదానమ్.	
విసర్పము జనించుటకు కారణములు; అన్వర్థత	422
విసర్పభేదములు	,,
విసర్పమున దోషదూష్యసంబంధము	423
వాతికవిసర్పలక్షణము	425
పైత్తికవిసర్పలక్షణములు	,,
కఫజవిసర్పలక్షణము	,,
సాన్నిపాతికవిసర్పలక్షణము	,,

విషయము.	పుట.
అగ్నివిసర్ప (వాతపిత్తజ) లక్షణము	425
గ్రంథి (వాతకఫ) విసర్పలక్షణము	426
కర్దమ (కఫపిత్త) విసర్పలక్షణము	427
క్షతజవిసర్పలక్షణము	428
విసర్పోపద్రవములు	429
విసర్పసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము	”
౫౩. విస్ఫోటనిదానమ్.	
విస్ఫోటము జనించుకారణములు, సంప్రాప్తియు	431
విస్ఫోటసామాన్యలక్షణము	432
వాతికవిస్ఫోటలక్షణము	”
పైత్తికవిస్ఫోటలక్షణము	”
కఫజవిస్ఫోటలక్షణము	”
ద్వంద్వజవిస్ఫోటలక్షణము	”
సాన్నిపాతికవిస్ఫోటలక్షణము	433
రక్తవిస్ఫోటలక్షణము	”
విస్ఫోటసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము	”
౫౪. మసూరికానిదానమ్.	
మసూరికాకారణములు, సంప్రాప్తియు	434
మసూరికాపూర్వరూపములు	435
వాతికమసూరికాలక్షణము	”
పైత్తికమసూరికాలక్షణము	”
రక్తజమసూరికాలక్షణము	436
కఫజమసూరికాలక్షణము	”
సాన్నిపాతికమసూరికాలక్షణము	”
చర్మపిటికాలక్షణము	”
రోమాంతికలక్షణము	437
రసగతమసూరికాలక్షణము	”
రక్తగతమసూరికాలక్షణము	”
మాంసగతమసూరికాలక్షణము	”
మేదోగతమసూరికాలక్షణము	”
మజ్జగతమసూరికాలక్షణము	438
శుక్రగతమసూరికాలక్షణము	”

విషయము.	పుట.
సుఖసాధ్యమసూరికలు	439
కృచ్ఛ్రసాధ్యమసూరికలు	”
అసాధ్యమసూరికలు	”
మసూరికాసామాన్యముగ నసాధ్యలక్షణములు	440
కొన్ని యసాధ్యలక్షణములు	”
ఉపద్రవములచే నసాధ్యత్వము	”
౫౫. క్షుద్రరోగనిదానమ్.	
అజగల్లికాలక్షణము	441
యవప్రఖ్యాలక్షణము	”
అంత్రాలజీలక్షణము	442
వివృతాలక్షణము	”
కచ్ఛపికాలక్షణము	”
వల్మీకలక్షణము	”
ఇంద్రవిద్ధలక్షణము	443
గర్ధభికాలక్షణము	”
పాషాణగర్దభలక్షణము	”
పనసికాలక్షణము	444
జాలగర్ధభలక్షణము	”
ఇరివెల్లికాలక్షణము	445
కక్షాలక్షణము	”
గంధనామ్నిలక్షణము	”
అగ్నిరోహిణీలక్షణము	”
చిప్పలక్షణము	447
కునఖలక్షణము	”
అనుశయీలక్షణము	”
విదారికాలక్షణము	”
శర్కరార్బుదలక్షణము	448
పాదదారీలక్షణము	449
కదరలక్షణము	”
అలసకలక్షణము	450
ఇంద్రలుప్తలక్షణము	”
దారుణకలక్షణము	451

విషయము.	పుట.
అరూంషికాలక్షణము	452
పలితలక్షణము	”
యువానపిటికాలక్షణము	454
పద్మినీకంటకలక్షణము	”
జతుమణిలక్షణము	”
మషకలక్షణము	455
తిలకాలకలక్షణము	”
న్యచ్ఛలక్షణము	456
వ్యంగలక్షణము	”
నీలికాలక్షణము	457
పరివర్తికాలక్షణము	”
అవపాటికాలక్షణము	458
నిరుద్ధప్రకశలక్షణము	459
సన్నిరుద్ధగుదలక్షణము	460
అహిపూతనలక్షణము	”
వృషణకచ్ఛూలక్షణము	461
గుదభ్రంశలక్షణము	”
సూకరదంష్ట్రకలక్షణము	”
౫౬. ముఖరోగనిదానమ్.	
ముఖరోగసామాన్యకారణములు	462
ఓష్ఠగతవ్యాధు లెనిమిది; అందు వాతికలక్షణము	”
పైత్తికఓష్ఠవ్యాధిలక్షణము	463
కఫజఓష్ఠవ్యాధిలక్షణము	”
సాన్నిపాతికఓష్ఠవ్యాధి	”
రక్తజఓష్ఠవ్యాధి	”
మాంసజనితఓష్ఠవ్యాధి	”
మేదోజనితఓష్ఠరోగము	464
ఆగంతుఓష్ఠవ్యాధి	”
దంతమూలగతవ్యాధులు పదునైదు; అందు శీతాదము	”
దంతపుప్పుటకము	465
దంతవేష్టలక్షణము	”

విషయము.	పుట.
సౌషిరలక్షణము	465
మహాసౌషిరలక్షణము	”
పరిదరలక్షణము	466
ఉపకుశలక్షణము	”
వైదర్భలక్షణము	”
ఖలివర్ధనలక్షణము	467
కరాళలక్షణము	”
అధిమాంసలక్షణము	”
దంతనాడీలక్షణము	”
దంతరోగము లెనిమిది, అందు దాలనలక్షణము	469
క్రిమిదంతకలక్షణము	”
భంజనకలక్షణము	470
దంతహర్షలక్షణము	”
దంతశర్కరాలక్షణము	”
కపాలికాలక్షణము	471
శ్యావదంతకలక్షణము	”
దంతవిద్రధిలక్షణము	”
నాలుకయందుగల్గు రోగములైదు, అందు వాతాదులచే గల్గు మూడు భేదములు	”
అలాసలక్షణము	472
ఉపజిహ్వికాలక్షణము	473
తాలుగతవ్యాధులు తొమ్మిది, అందు కంఠశుండీలక్షణము	”
తుండికేరీలక్షణము	474
అధ్రుషలక్షణము	”
కచ్ఛపలక్షణము	”
తాల్వర్బుదలక్షణము	”
మాంససంఘాతలక్షణము	475
తాలుపుప్పుటలక్షణము	”
తాలుశోషలక్షణము	”
తాలుపాకలక్షణము	”

విషయము.	పుట.
కంఠగతరోగములు పదునేడు; అందు రోహిణీసంప్రాప్తి	476
వాతికరోహిణీలక్షణము	477
పైత్తికరోహిణీలక్షణము	,,
కఫజనితరోహిణీలక్షణము	,,
సాన్నిపాతికరోహిణీలక్షణము	478
రక్తజరోహిణీలక్షణము	,,
కంఠశాలూకలక్షణము	,,
అధిజిహ్వలక్షణము	479
వలయలక్షణము	,,
బలాసలక్షణము	,,
ఏకబృందలక్షణము	480
బృందలక్షణము	,,
శతఘ్నీలక్షణము	481
గలాయులక్షణము	,,
గలవిద్రధిలక్షణము	482
గలౌఘలక్షణము	,,
స్వరఘ్నలక్షణము	,,
మాంసతానకలక్షణము	483
విదారీలక్షణము	,,
సర్వసరములు మూడు; అందు వాతికము	,,
పైత్తికసర్వసరలక్షణము	484
కఫజసర్వసరలక్షణము	,,
ముఖరోగములలో సాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము	485

౫౭ కర్ణరోగనిదానమ్.

విషయము.	పుట.
కర్ణశూలలక్షణము	486
కర్ణనాదలక్షణము	487
బాధిర్య (చెవుడు) లక్షణము	,,
కర్ణక్ష్వేడలక్షణము	488
కర్ణస్రావలక్షణము	,,
కర్ణకండూ, కర్ణగూథలక్షణములు	,,
కర్ణప్రతీనాహలక్షణము	489
క్రిమికర్ణలక్షణము	489
చెవిలో కీటకములుజొచ్చినదానిలక్షణము	490
కర్ణవిద్రధిలక్షణము	,,
కర్ణపాకలక్షణము	491
పూతికర్ణలక్షణము	,,
కర్ణశోథకర్ణార్బుదకర్ణార్శోలక్షణములు	,,
వాతికకర్ణరోగము	492
పైత్తికకర్ణరోగలక్షణము	,,
కఫజకర్ణరోగలక్షణము	493
సాన్నిపాతికకర్ణరోగలక్షణము	,,
కర్ణపాలియందు గల్గురోగములు ఐదు, అందు పరిపోటకము	,,
ఉత్పాతకలక్షణము	,,
ఉన్మంథకలక్షణము	494
దుఃఖవర్ధనలక్షణము	,,
పరిలేహిలక్షణము	,,

౫౮. నాసారోగనిదానమ్.

విషయము.	పుట.
పీనసలక్షణము	495
పూతినస్యలక్షణము	496
నాసికాపాకలక్షణము	,,
పూయరక్తలక్షణము	,,
క్షవథులక్షణము	497
ఆగంతుకక్షవథులక్షణము	,,
భ్రంశథులక్షణము	,,
దీప్తలక్షణము	498
ప్రతీనాహలక్షణము	,,
నాసాస్రావలక్షణము	,,
నాసాపరిశోషలక్షణము	,,
ఆమపీనసలక్షణము	499
పక్వపీనసలక్షణము	,,
ప్రతిశ్యాయనిదానము, సంప్రాప్తియు	,,
ప్రతిశ్యాయపూర్వరూపము	501
వాతికప్రతిశ్యాయము	502

విషయము.	పుట.
పైత్తికప్రతిశ్యాయలక్షణము	502
కఫజనితప్రతిశ్యాయలక్షణము	503
సాన్నిపాతికప్రతిశ్యాయలక్షణము	,,
దుష్టప్రతిశ్యాయలక్షణము	,,
రక్తప్రతిశ్యాయము	504
అసాధ్యప్రతిశ్యాయలక్షణములు	505
పీనసముచే గల్గువ్యాధులు	,,
నాసార్బుదాదిలక్షణము	,,

౫౯. నేత్రరోగనిదానమ్.

విషయము.	పుట.
నేత్రరోగములుజనించుటకుకారణము	507
సర్వగతరోగములు 17, అందు అభిష్యన్దభేదములు	509
వాతాభిష్యందలక్షణము	,,
పిత్తాభిష్యందలక్షణము	510
కఫాభిష్యందలక్షణము	,,
రక్తాభిష్యందలక్షణము	,,
అధిమంథసంప్రాప్తి సామాన్యలక్షణము	,,
అధిమంథతీవ్రతకు దోషభేదముచే కాలనియమము	511
నేత్రరోగములయామత్వలక్షణము	,,
నేత్రరోగముల పక్వావస్థలక్షణము	512
నేత్రపాకలక్షణము	,,
వాతాధిమంథలక్షణము	513
వాతపర్యయలక్షణము	,,
అన్యతోవాతలక్షణము	514
అమ్లాధ్యుషితలక్షణము	515
సిరోత్పాతలక్షణము	,,
సిరాప్రహర్షలక్షణము	516
నల్లగ్రుడ్డున జనించురోగములు నాల్గు, అందు సవ్రణశుక్లలక్షణము	,,
సాధ్యాసాధ్య శుక్లనియమము	,,
అవ్రణశుక్లలక్షణము	517
అసాధ్యావ్రణశుక్లములు	,,
కొన్నియసాధ్యలక్షణములు	517
అక్షిపాకాత్యయలక్షణము	518
అజకాజాతలక్షణము	,,
ప్రథమపటలగతదోషలక్షణము	519
రెండవపటలమునందలి దోషముచేగల్గు లక్షణములు	520
మూడవపటలమునగల దోషలక్షణము	521
దృష్టిలో నూర్ధ్వాదిస్థానములలో దోషము చేరినచో వానిలక్షణములు	522
చతుర్థపటలగతదోషలక్షణము	523
లింగనాశసంజ్ఞ	,,
వాతికతిమిరరోగలక్షణము	525
పైత్తికతిమిరరోగలక్షణము	,,
కఫజతిమిరరోగలక్షణము	526
రక్తజతిమిరరోగలక్షణము	,,
సాన్నిపాతికతిమిరలక్షణము	527
పరిమ్లాయిలక్షణము	528
లింగనాశమున వర్ణభేదముచేగల్గు నారు భేదములు	,,
పరిమ్లాయియందు కల్గుదృష్టివర్ణభేదము	529
లింగనాశమున వాతాదిభేదముచే గల్గు దృష్టిమండలవర్ణభేదములు	,,
దృష్టిగతరోగసంఖ్యాపరిగణనము	530
పిత్తవిదగ్ధదృష్టిలక్షణము	531
కఫవిదగ్ధదృష్టిలక్షణము	532
ధూమదర్శిలక్షణము, హ్రస్వజాడ్యలక్షణము	,,
నకులాంధ్యలక్షణము	533
గంభీరికాలక్షణము	534
బాహ్యనేత్రరోగములు రెండు; దాని లక్షణము	,,
అనిమిత్తబాహ్యనేత్రరోగము	,,
అనిమిత్తలక్షణము	535
అందు ప్రస్తార్యర్మలక్షణము	536

విషయము.	పుట.
శుక్లార్మలక్షణము	536
రక్తార్మలక్షణము	,,
అధిమాంసార్మలక్షణము	537
స్నాయ్వర్మలక్షణము, శుక్తికాలక్షణము	,,
అర్జునలక్షణము, పిష్టకలక్షణము	538
సిరాజాలలక్షణము	539
సిరాజపిటికాలక్షణము	,,
బలాసగ్రథితలక్షణము	,,
అందు పూయాలసకలక్షణము	540
శ్లేష్మోపనాహలక్షణము	,,
స్రావములు నాల్గు; వానిసంప్రాప్తి	541
పూయాస్రావలక్షణము	,,
శ్లేష్మాస్రావలక్షణము	542
రక్తాస్రావలక్షణము, పిత్తాస్రావము	,,
పర్వణికాలక్షణము	,,
అలజీలక్షణము	543
క్రిమిగ్రంథిలక్షణము	544
వర్త్మగతరోగములు ఇరువదియొకటి, అందుత్సంగపిటికాలక్షణము	,,
కుంభికాలక్షణము	545
పోథకీలక్షణము	546
వర్త్మశర్కరాలక్షణము	,,
అర్శోవర్త్మలక్షణము	,,
శుష్కార్శోలక్షణము	547
అంజననామికాలక్షణము	,,
బహలవర్త్మలక్షణము	548
వర్త్మబంధకలక్షణము, క్లిష్టవర్త్మలక్షణము	,,
వర్త్మకర్దమలక్షణము	549
శ్యావవర్త్మలక్షణము	,,
ప్రక్లిన్నవర్త్మలక్షణము	,,
అక్లిన్నవర్త్మలక్షణము	550
వాతహతవర్త్మలక్షణము	,,
అర్బుదలక్షణము	,,
నిమేషలక్షణము, రక్తార్శోలక్షణము	551

విషయము.	పుట.
నగణలక్షణము, బిసవర్త్మలక్షణము	552
కుంచికలక్షణము	,,
పక్ష్మకోపలక్షణము	553
పక్ష్మశాతలక్షణము	554
నేత్రరోగపరిగణనము	555
౬౦. శిరోరోగనిదానమ్.	
శిరోరోగభేదములు	556
వాతికశిరోరోగలక్షణము	557
పైత్తికశిరోరోగలక్షణము	,,
కఫజశిరోరోగలక్షణము	558
సాన్నిపాతికశిరోరోగలక్షణము	,,
రక్తజశిరోరోగలక్షణము	,,
క్షయజశిరోరోగసంప్రాప్తిలక్షణము	559
క్రిమిజశిరోరోగలక్షణము	560
సూర్యావర్తలక్షణము	561
అనంతవాతలక్షణము	563
అర్ధావభేదకసంప్రాప్తి, లక్షణము	,,
శంఖకలక్షణము	564
౬౧. అసృగ్దరనిదానమ్.	
రక్తప్రదరముజనించుకారణములు	567
రక్తప్రదరసామాన్యలక్షణము	,,
కఫజరక్తప్రదరలక్షణము	568
పిత్తజరక్తప్రదరలక్షణము	,,
వాతికరక్తప్రదరలక్షణము	,,
సన్నిపాతజరక్తప్రదరలక్షణము	,,
అసాధ్యరక్తప్రదరలక్షణములు	569
నిర్దుష్టార్తవలక్షణము	,,
౬౨. యోనివ్యాపన్నిదానమ్.	
యోనివ్యాపత్సంఖ్యా-కారణములు	570
వాతికయోనివ్యాపత్తులైదు, అందు ఉదావర్తలక్షణము	571
సంధ్యావిప్లుతాలక్షణములు	,,
పరిప్లుతాలక్షణము, వాతలాలక్షణము	,,

విషయము.	పుట.
పైత్తికయోనివ్యాపత్తులైదు, అందు లోహితక్షయాలక్షణము	571
వామినీలక్షణము	572
స్రంసినీపుత్రఘ్నీలక్షణములు	,,
పిత్తలాలక్షణము	,,
కఫజయోనివ్యాపత్తులైదు, అందు అత్యానందాదిలక్షణములు	573
శ్లేష్మలాలక్షణము	,,
సాన్నిపాతికయోనివ్యాపత్తులు ఐదు, అందు షణ్డినీలక్షణము	,,
అండలీలక్షణము	574
మహాయోనిసూచీముఖాలక్షణము	,,
సర్వజాలక్షణము	575
అసాధ్యయోనివ్యాపత్తులు	,,
౬౩. యోనికందనిదానమ్.	
యోనికందము కల్గుటకు కారణములు సంప్రాప్తియు	576
వాతికాదియోనికందలక్షణములు	,,
౬౪. మూఢగర్భనిదానమ్	
గర్భపాతకారణములు	577
గర్భపాతగర్భస్రావకాలము	,,
గర్భపాతమూఢగర్భములస్వరూపభేదం	578
8 విధములగు మూఢగర్భగతిభేదములు	,,
మతాంతరమున నాల్గువిధములైన మూఢగర్భగతిభేదములు	579
అసాధ్యమూఢగర్భము	580
మృతగర్భలక్షణము	,,
గర్భమునకువ్యాపత్తుగల్గుటకు కారణములు	,,
మూఢగర్భాసాధ్యలక్షణములు	581
మక్కల్లలక్షణము	,,
౬౫. సూతికారోగనిదానమ్.	
సూతికారోగసామాన్యలక్షణము	583
సూతికారోగ విశేషలక్షణములు	,,

విషయము.	పుట.
౬౬. స్తనరోగనిదానమ్.	
స్తనరోగసంప్రాప్తి, లక్షణములు	584
౬౭. స్తన్యదుష్టినిదానమ్	
స్తన్యస్వరూపము	585
స్తన్యముచెడుటకు కారణములు	586
వాతాదిదుష్టస్తన్యలక్షణము	,,
౬౮. బాలరోగనిదానమ్.	
వాతదుష్టస్తన్యపానమునగల్గురోగము	588
పిత్తదుష్టస్తన్యపానమునగల్గురోగములు	,,
కఫదుష్టస్తన్యపానమునగల్గురోగములు	589
ద్విదోషత్రిదోషములచే దుష్టస్తన్యపానమున గల్గురోగములు	,,
శిశువురోగములను తెలిసికొనుపాయము	,,
కోష్ఠాదులరోగముల గమనించువిధము	,,
కుకూణకలక్షణము	590
పారిగర్భికలక్షణము	591
తాలుకంటకలక్షణము, విసర్పలక్షణము	,,
బాలురకు జనించు జ్వరాదిరోగములు	592
బాలగ్రహసామాన్యలక్షణము	,,
బాలగ్రహవిశేషలక్షణము	593
స్కన్దాపస్మారలక్షణము	594
శకునిగ్రహలక్షణము	,,
రేవతీగ్రహలక్షణము	595
పూతనాగ్రహలక్షణము	,,
అంధపూతనాలక్షణము	595
శీతపూతనాలక్షణము	,,
ముఖమండలికాలక్షణము	,,
నైగమేయగ్రహలక్షణము	596
బాలగ్రహాసాధ్యలక్షణములు	,,
౬౯. విషరోగనిదానమ్.	
విషభేదములు	597
జంగమవిషసామాన్యలక్షణము	598
స్థావరవిషలక్షణము	,,

విషయము.	పుట.
విషము పెట్టినవానిలక్షణముల కెఱుంగు విధము	598
స్థావరవిషబాధితులిలక్షణములు	599
విషదిగ్ధశస్త్రాహతలక్షణము	600
విషముద్రావినవానిలక్షణములు	„
సర్పభేదములు, సర్పదష్టలక్షణము	601
అసాధ్యసర్పవిషనిర్ణయము	602
కొన్నియసాధ్యవిషలక్షణములు	„
దూషీవిషరూపము	604
దూషీవిషమునగల్గులక్షణములు	„
ఆమపక్వాశయస్థదూషీవిషలక్షణము	„
రసాదిధాతుగతదూషీవిషలక్షణము	605
దూషీవిషమునట కర్తవ్యత	606
దూషీవిష సాధ్యాసాధ్యత్వములు	„
పెట్టుమందునగల్గుయుపద్రవము	„
లూతాలక్షణము; దానియుత్పత్తియు	607
లూతాదష్టసామాన్యలక్షణము	608
దూషీవిషలూతాదష్టలక్షణము	609
తీవ్రవిషలూతాదష్టలక్షణములు	610
ఆఖు(ఎలుక) దష్టలక్షణము	„
కృకలాస(తొండవల్లి) దష్టలక్షణము	611
తేలుకుట్టినవిషలక్షణము	„
అసాధ్యవృశ్చికవిషలక్షణము	„
కణితిరీగెలు కుట్టినవిషము	„
ఉచ్చిటింగదష్టలక్షణము	612
కప్పకాటువిషము	„
మత్స్యజలౌకాదష్టలక్షణము	„
బల్లి, జెఱ్ఱి మొదలగువిషలక్షణము	„
మశకవిషలక్షణము	612
మక్షికా (చీమలు) దష్టవిషము	613
వ్యాఘ్రాదిదష్టలక్షణము	„
పిచ్చికుక్క లక్షణములు	614
పిచ్చికుక్క కరిచిన విషలక్షణములు	„
పిచ్చికుక్క కరిచినవిషమున నరిష్టము	615
శునకాదివిషమున జలత్రాసరూపరిష్టము	„
సామాన్యముగ జలత్రాసరూపరిష్టము	616
విషనిర్ముక్తలక్షణము	617
విషపరీక్షాపద్ధతి	618
౭౦. విషయానుక్రమణిక.	
ఉపసంహారము	620
గ్రంథాంకమంగళము	621
౭౧. నిదానపరిశిష్టమ్.	
స్నాయుకనిదానము.	
స్నాయుకసంప్రాప్తి, లక్షణంబును	622
స్నాయుకరోగమునవాతికాదిభేదము	623
ఫిరంగరోగనిదానమ్.	
ఫిరంగరోగసంప్రాప్తి	„
ఫిరంగరోగభేదములు, వానిలక్షణములు	624
ఫిరంగరోగోపద్రవములు	625
ఫిరంగరోగసాధ్యాసాధ్యవిభాగము	„
సోమరోగనిదానమ్.	
సోమరోగసంప్రాప్తి, లక్షణము	„
సోమరోగమునగల్గువిశేషలక్షణములు	626
సోమరోగనిరుక్తి	„
శీతలానిదానమ్.	
శీతలోత్పత్తి, వానిసంఖ్యాభేదము	627
బృహతీశీతలాలక్షణము	„
కోద్రవయను శీతలాలక్షణము	628
పాణిసహాయను శీతలాలక్షణము	„
సర్షపికయను శీతలాలక్షణము	629
రాజికయను శీతలాలక్షణము	„
లోహితయను శీతలాలక్షణము	„
చర్మజయను శీతలాలక్షణము	„

నిదానోక్తరోగములు

తెనుగు	అంగ్లము
జ్వరము	Pyrexia పైరెక్సియా.
	Fever ఫీవర్.
సామాన్యజ్వరము	Febricula ఫెబ్రిక్యులా.
సన్నిపాతజ్వరము	Typhoid State టైఫాయిడు స్టేట్.
విషమజ్వరము	Malarial fever మలేరియల్ ఫీవర్.
సంతతజ్వరము	Malarial Remittent fever మలేరియల్ రెమిటెంటు ఫీవర్.
సతతజ్వరము	Double Quotidian fever డబుల్ క్వొటిడియన్ ఫీవర్.
అన్యేద్యుష్కజ్వరము	Quotidian Fever క్వొటిడియన్ ఫీవర్.
తృతీయకజ్వరము	Tertian Fever టర్షియన్ ఫీవర్.
చతుర్థకజ్వరము	Quartan Fever క్వార్టన్ ఫీవర్.
చాతుర్థకవిపర్యయము	Double Quartan Fever డబుల్ క్వార్టన్ ఫీవర్.
అభిఘాతజ్వరము	Traumatic fever ట్రామటిక్ ఫీవర్.
విదాహజ్వరము	Inflammatory fever ఇన్ఫ్లమేటరీ ఫీవర్.
సూతికాజ్వరము	Puerperal fever ప్యూర్పెరల్ ఫీవర్.
స్తనోత్థజ్వరము	Milk fever మిల్క్ ఫీవర్.
	Fever of Lactation ఫీవర్ అఫ్ లక్టేషన్.
ఆగంతుకజ్వరము	Adventitious fever అడ్వన్టిషిఅస్ ఫీవర్.
ఓషధిగంధజజ్వరము	Hay fever హే ఫీవర్.
కామ-భయ-శోక-క్రోధజ్వరము	Pyrexia of emotions పైరెక్సియా అఫ్ ఇమోషన్స్.
భూతాభిషంగజ్వరము	Fever of Evil Spirits ఫీవర్ అఫ్ ఈవిల్ స్పిరిట్స్
ప్రలేపకజ్వరము	Hectic fever హెక్టిక్ ఫీవర్.

తెనుగు	ఆంగ్లము
అతిసారము	Diarrhœa డైరియా.
ఆమాతిసారము	Mucous-colitis మ్యూకస్ కోలిటిస్.
ప్రవాహిక	Dysentery డిసెంట్రీ.
గ్రహణీ	Chronic Diarrhœa, Sprue క్రానిక్ డైరియా, [స్ప్రూ).
అర్శస్సు	Piles, Hæmorrhoids, పయిల్స్; హీమరాయిడ్స్.
రక్తార్శసు	Bleeding piles బ్లీడింగ్ పయిల్స్.
అగ్నిమాంద్యము	Dyspepsia డిస్పెప్సియా.
అజీర్ణము	Indigestion ఇండైజెషన్.
విసూచిక	Cholera కలరా.
ఆధ్మానము	Tympanitis టింపనాయిటిస్. Metiorism మీటియొరిసమ్.
కృమి	Worms వరమ్స్.
పాండురోగము	Anæmia అనీమియా.
రక్తపిత్తము	Hæmorrhagic diseases హీమార్ హేజిక్ డిసీసెస్, Scurvy స్కర్వీ.
కామలా	Jaundice జాండిస్.
హలీమకము	Chlorosis క్లోరోసిస్.
రాజయక్ష్మ	Phthisis, consumption, Pulmonary tuberculosis థాయసిస్, కన్సంప్షన్, పల్మనరీ ట్యూబర్క్యులోసిస్.
ఉరఃక్షతము	Pulmonary Cavitation పల్మనరీ కవిటేషన్.
కాసము	Cough కాఫ్.
హిక్కా	Hiccup, హిక్కప్.
శ్వాసము	Dyspnœa డిస్ప్నియా.
తమకశ్వాసము	Asthma ఆస్థ్మా.
క్షుద్రశ్వాసము	Breathlessness బ్రెత్ లెస్ నెస్.
మహాశ్వాసము	Dyspnœa of failing heart or respiration డిస్ప్నియా ఆఫ్ ఫెయిలింగ్ హార్టు ఆర్ రెస్పిరేషన్.

తెనుగు	ఆంగ్లము
స్వరభంగము	Hoarseness హోర్స్ నెస్.
అరోచకము	Loss of taste & appetite లాస్ ఆఫ్ టేస్టు అండ్ అప్పిటైట్. Anorexia అనోరెక్సియా.
ఛర్ది	Vomiting వామిటింగ్.
తృష	Thirst థర్స్టు.
మూర్ఛ	Cyncope, fainting, సిన్కపీ, ఫెయింటింగ్.
భ్రమము	Giddiness, గిడినెస్.
సన్న్యాసము	Apoplexy అపాప్లెక్సీ. Catalepsy కటలెప్సీ.
మదాత్యయము	Alcoholism అల్కహాలిజమ్.
ఉన్మాదము	Insanity ఇన్సానిటీ.
అపస్మారము	Epilepsy ఎపిలెప్సీ.
ఆక్షేపకము	Convulsions, కన్వల్షన్స్.
ధనుః స్తంభము	Tetanus, టెటనస్.
పక్షవధము	Hemiplegia, హెమిప్లీజియా.
సర్వాంగవాతము	Diplegia డాయిప్లీజియా.
అర్దితము	Facial Paralysis, ఫేసియల్ పరాలిసిస్.
మన్యాస్తంభము	Stiff neck స్టిఫ్ నెక్. Torticolis, Wry neck. టార్టికోలిస్, రై నెక్.
జిహ్వాస్తంభము	Paralysis of the Tongue, Glossal palsy, పరాలిసిస్ ఆఫ్ ది టంగ్; గ్లాసల్ పల్సీ.
పాదహర్షము	Numbness of feet, నమ్ నెస్ ఆఫ్ ఫీట్.
ఊరుస్తంభము	Paraplegia పరప్లీజియా.
అంతరాయామము	Emprosthotonos ఎమ్ప్రాస్థోటొనస్.
బాహ్యాయామము	Opisthotonos ఓపిస్థోటొనస్.
దండాపతానకము	Plenosthotonos ప్లెనోస్థోటొనస్.
హనుగ్రహము	Trismus, Lock jaw ట్రిస్మస్, లాక్ జా.
ఖంజము	.Limp లిమ్ప్.

తెనుగు	ఆంగ్లము
పంగు	Paraplegia పరప్లీజియా.
కలాయఖంజము	Lathirism లెట్‌హిరిజమ్.
అంసశోషము	Osteoarthritis of the shoulder joint ఆస్టియో ఆర్థ్రైటిస్ ఆఫ్ ది షోల్డర్ జాయింట్.
క్రోష్టుకశీర్షము	Inflamed knee ఇన్‌ప్లేమ్డ్ నీ.
వేపథువు	Paralysis Agitans పరాలిసిస్ ఆజిటెన్స్.
అపతంత్రకము	Hysteria హిస్టీరియా.
గృధ్రసి	Sciatica సియాటికా.
విశ్వాచి	Radio-ulnar paralysis రేడియో అల్నర్ పరాలిసిస్.
మూకత్వము	Aphasia అఫేసియా
వాతరక్తము	Gout గవుట్.
ఓష్ఠభేదము	Cracks of Lip క్రాక్స్ ఆఫ్ లిప్.
నఖభేదము	Onychia ఒనికియా.
అరసజ్ఞత	Loss of sensibility to taste లాస్ ఆఫ్ సెన్సిబిలిటీ టు టేస్టు.
ఘ్రాణనాశము	Loss of Smell లాస్ ఆఫ్ స్మెల్.
జృంభ	Yawning యానింగ్.
అస్వప్నము (నిద్రానాశము)	Insomnia ఇన్సామ్నియా.
అతిప్రలాపము	Delirium డెలిరియమ్.
ఆమవాతము	Rheumatism ర్యుమాటిసం.
శూల	Colic కాలిక్.
పరిణామశూల	Gastralgokenosis Hunger pain గేస్ట్రల్‌గోకినోసిస్ హంగర్ పెయిన్.
హృద్రోగము	Diseases of the Heart డిసీసెస్ ఆఫ్ ది హార్టు. Angina Pectoris అంజినా పెక్టోరిస్.
అమ్లపిత్తము	Acidity ఆసిడిటీ.
ఆనాహము	Constipation కాన్స్టిపేషన్.
గుల్మము	Abdominal tumour అబ్డామినల్ ట్యూమర్.

తెనుగు	ఆంగ్లము
రక్తగుల్మము	Ovarian or uterine tumour ఓవేరియన్ ఆర్ యుటెరైన్ ట్యూమర్.
మూత్రకృచ్ఛ్రము	Dysuria డిస్యూరియా. Stranguary స్ట్రాంగ్యురి. Painful micturition. పెయిన్‌ఫుల్ మిక్చ్యురిషన్.
మూత్రాఘాతము	Obstructed micturition. అబ్‌స్ట్రక్టెడ్ మిక్చ్యు [రిషన్.
వాతకుండలిక	Spasmodic stricture స్పేస్‌మాడిక్ స్ట్రిక్చర్.
అష్ఠీల	Enlargement of Prostate ఎన్‌లార్జిమెంట్ ఆఫ్ ప్రాస్టేట్.
వాతబస్తి	Retention of urine రిటెన్షన్ ఆఫ్ యూరిన్.
మూత్రాతీతము	Incontinence ఇన్‌కన్‌టినెన్స్.
మూత్రజఠరము	Distended bladder డిస్టెన్‌డెడ్ బ్లాడ్డర్.
మూత్రోత్సంగము	Stricture of Urethra స్ట్రిక్చర్ ఆఫ్ యురెత్రా.
మూత్రక్షయము	Suppression of Urine సప్రెషన్ ఆఫ్ యూరిన్.
మూత్రగ్రంథి	Tumour of the bladder ట్యూమర్ ఆఫ్ దిబ్లాడ్డర్.
మూత్రసాదము	Cystitis సిస్టాయిటిస్.
విడ్విఘాతము	Vesico-Intestinal Fistula వెసికో-ఇన్‌టస్టినల్ [ఫిస్ట్యులా.
బస్తికుండలము	Atony of bladder ఎటనీ ఆఫ్ బ్లాడ్డర్.
ఖల్లీ	Muscular Spasm of Hand and feet. మస్క్యులర్ స్పేసమ్ ఆఫ్ హ్యాన్డ్ అండ్ ఫీట్.
వాతకంటకము	Sprain Ankle స్ప్రైన్ అంకిల్.
అశ్మరి	Calculus కాల్క్యులస్.
వాతాశ్మరి	Uric acid calculus యురిక్ ఆసిడ్ కాల్క్యులస్.
పిత్తాశ్మరి	Mixed calculus మిక్స్డ్ కాల్క్యులస్.
కఫాశ్మరి	Stone of Phosphates, స్టోన్ ఆఫ్ ఫాస్ఫేట్స్.
శుక్రాశ్మరి	Seminal calculus సెమినల్ కాల్క్యులస్.
శర్కర	Gravel గ్రావెల్.
ప్రమేహము	Diseases of the urine డిసీసెస్ ఆఫ్ ది యూరిన్.
ఉదకమేహము	Diabetes Insipidus డయాబిటిస్ ఇన్సిపిడస్.

తెనుగు	ఆంగ్లము
పిష్ట మేహము	Chylurea కాయ్‌ల్యూరియా.
హస్తిమేహము	Anuresis అన్యూరేసిస్;
	Incontinence of urine ఇన్‌కన్‌టినెన్స్ ఆఫ్ యూరిన్.
లాలా-వసా-మజ్జా-మేహము	Albuminuria ఆల్‌బ్యూమిన్యూరియా.
రక్తమేహము	Hæmaturea హిమచ్యూరియా.
శుక్ర మేహము	Spermatorrhœa స్పెర్మటోరియా.
ఇక్షు మేహము	Diabetes Mellitus, డయాబిటిస్ మెలిటస్.
సాంద్ర మేహము	Mucous in urine మ్యూకాస్ ఇన్ యూరిన్.
సురామేహము	Phosphaturia ఫాస్ఫేచూరియా.
సికతామేహము	Urates in urine యూరేట్స్ ఇన్ యూరిన్.
క్షారమేహము	Alkaline urine ఆల్కలైన్ యూరిన్.
హారిద్ర మేహము	Bile in urine బైల్ ఇన్ యూరిన్.
ప్రమేహపిడక	Carbuncle కార్బంకల్.
మేదోవృద్ధి	Obesity ఒబేసిటీ.
ఊర్ధ్వవాతము	Eructation ఇరక్టేషన్.
ప్రత్యష్ఠీల	Ovaritis ఓవరిటీస్.
వాతాష్ఠీల	Typhlitis టైఫ్లిటీస్.
ప్లీహోదరము	Splenitis, splenic enlargement స్ప్లెనిటీస్, స్ప్లీనిక్ ఎన్‌లార్జిమెంట్.
యకృద్దాల్యుదరము	Hepatitis, Hepatic enlargement హెపేటిటిస్ హెపాటిక్ ఎన్‌లార్జిమెంట్.
జలోదరము	Ascites అసాయ్‌టీస్.
బద్ధగుదోదరము	Intestinal obstruction ఇన్‌టెస్టినల్ అబ్‌స్ట్రక్షన్.
శోథము	Swelling, Dropsy, Anasarca, Œdema స్వెలింగ్, డ్రాప్సీ, అనాసార్కా, ఇడీమా.
క్షతోదరము	Ulceration of the bowel అల్‌సిరేషన్ ఆఫ్ ది బవెల్.
వృద్ధి	Scrotal Enlargement స్క్రోటల్ ఎన్‌లార్జి [మెంట్.

తెనుగు	ఆంగ్లము
మూత్రజవృద్ధి	Hydrocele హైడ్రోసీల్.
దోషజవృద్ధి	Orchitis ఆర్కైటీస్.
రక్తజవృద్ధి	Hæmatocele హిమటోసీల్.
వాతజవృద్ధి	Chronic orchitis క్రానిక్ ఆర్కైటీస్.
పిత్తజవృద్ధి	Acute orchitis అక్యూట్ ఆర్కైటీస్.
కఫజవృద్ధి	Tubercle Testes ట్యూబర్కిల్ టెస్ట్సు.
మేదోజవృద్ధి	Elephantiasis of Scrotum ఎలిఫెంటిసిస్ ఆఫ్ స్క్రోటమ్.
ఆంత్రవృద్ధి	Inguinal Hernia ఇన్‌గ్వయినల్ హెర్నియా.
గలగండము	Goitre, Bronchocele గాయటర్, బ్రాంకోసీల్.
గండమాలా అపచి	Scrofula, స్క్రొఫ్యూలా, Tubercle glands ట్యూబర్కిల్ గ్లాండ్సు.
మేదోర్బుదము	Fatty tumour ఫ్యాటీ ట్యూమర్.
మాంసార్బుదము	Myoma మాయోమా.
రక్తార్బుదము	Cancer క్యాన్సర్.
అర్బుదము	Malignant Tumour మలిగ్నెంట్ ట్యూమర్.
గ్రంథి	Enlarged lymphatic Gland ఎన్‌లార్జ్‌డ్ లింఫటిక్ గ్లాండు.
శ్లీపదము	Elephantiasis ఎలిఫెన్‌టియసీస్.
విద్రధి	Abscess అబ్‌సెస్.
వ్రణశోథము	Inflammation ఇన్‌ఫ్లమేషన్.
శారీరవ్రణము	Idiopathic Ulcer ఇడియోపథిక్ అల్సర్.
సద్యోవ్రణము	Traumatic Wound ట్ర్యామటిక్ వుండ్.
ఛిన్నము	Slashed స్లెష్డు.
భిన్నము	Punctured పంక్చర్డు.
విద్ధము	Stab స్టెబ్.
క్షతము	Contused Wound కంట్యూస్‌డ్ వుండ్.
పిచ్చితము	Crushed క్రష్‌డ్.
ఘృష్టము	Excoriated ఎక్స్కోరియటెడ్.

తెనుగు	ఆంగ్లము
అస్థిభగ్నము	Fracture ఫ్రాక్చర్.
సంధివిశ్లేషము	Dislocation డిస్లొకేషన్
అశ్వకర్ణము	Spiral Fracture స్పైరల్ ఫ్రాక్చర్.
మజ్జాగతము	Impacted Fracture ఇంపాక్టెడ్ ఫ్రాక్చర్.
అస్థిచ్ఛల్లికా	Green Stick fracture గ్రీన్ స్టిక్ ఫ్రాక్చర్.
నాడీవ్రణము	Sinus, Fistula సినస్, ఫిస్ట్యులా.
భగందరము	Fistula in Ano ఫిస్ట్యులా ఇన్ ఎనో.
లింగార్శము	Warts వార్ట్సు.
కుష్ఠము	Diseases of the skin డిసీసెస్ ఆఫ్ ది స్కిన్.
మహాకుష్ఠము	Leprosy, లెప్రసీ.
సిధ్మము	Cloasma, క్లోజ్మా.
	Ptyriasis టిరియసిస్.
చర్మకుష్ఠము	Zeroderma, జీరోడర్మా.
కిటిభము	Psoriasis, సోరాయసిస్.
వైపాదికకుష్ఠము	Rhagades, ర్హాగేడ్స్.
అలసకము	Lichen, లిచెన్.
కచ్ఛు	Scabies, Itch స్కేబిస్, ఇచ్.
విస్ఫోటకము	Impetigo, ఇంపెటిగో.
శతారు	Rupia, రుపియా.
విచర్చిక	Pemphigus, పెంఫిగస్.
దద్రు	Ringworm రింగ్ వరమ్.
కిలాసము	Leucoderma ల్యూకోడర్మా.
పామా	Eczema ఎక్జిమా.
విసర్పము	Erysipelas ఎరిసిపేలస్.
గ్రంథివిసర్పము	Erythema-Nodozum ఎరిథిమా నోడోజమ్.
కర్దమవిసర్పము	Cellulitis సెల్యులైటిస్.
క్షతవిసర్పము	Traumatic erysipelas ట్రామటిక్ ఎరిసిపేలస్.
శీతపిత్తము	Urticaria, అర్టికేరియా.
విస్ఫోటము	Exenthymeta ఎక్సెంథిమేటా.

తెనుగు	ఆంగ్లము
మసూరిక	Small Pox స్మాల్ పాక్స్.
రోమాంతిక	Measles, మీజిల్స్.
ఇంద్రలుప్తము	Falling of Hair, Baldness ఫాలింగ్ ఆఫ్ హేర్, బాల్డునెస్.
పాషాణగర్దభము	Mumps మంప్స్.
విదారిక	Bubo బ్యూబో.
పలితము	Premature grey hair ప్రిమెచ్యూర్ గ్రే హేర్.
ముఖదూషిక	Acne ఆక్నీ.
మషకము	Mole మోల్.
గుదభ్రంశము	Prolapsus Ani ప్రోలాప్సస్ ఎనై.
చిప్పము	Whitlow విట్లో.
సన్నిరుద్ధగుదము	Stricture of the Rectum స్ట్రిక్చర్ ఆఫ్ ది రెక్టమ్.
కక్ష	Herpes Zoster హెర్పిస్ జోస్టర్.
కదరము	Corn కారన్.
నిరుద్ధప్రకశము	Phimosis ఫైమోసిస్.
పరివర్తిక	Paraphimosis పెరాఫైమోసిస్.
అవపాటిక	Tear in the prepuce టియర్ ఇన్ ది ప్రెప్యూస్.
అహిపూతన	Pruritus ani ప్రూరిటస్ ఎనై.
ఉపదంశము	Soft chancre సాఫ్టు షంకర్.
ఫిరంగోపదంశము	Hard chancre, syphilis హార్డ్ షంకర్, సిఫిలిస్.
ఖలివర్ధనము	Extra Tooth ఎక్స్ట్రా టూత్.
దంతనాడి	Sinus in the Gums సినస్ ఇన్ ది గమ్స్.
క్రిమిదంతకము	Caries of Teeth కరీస్ ఆఫ్ టీత్.
దంతహర్షము	Irritation in the Tooth ఇరిటేషన్ ఇన్ ది టూత్.
దంతశర్కర	Tartar టార్టర్.
శ్యావదంతము	Black or Necrosed Tooth బ్లాక్ ఆర్ నెక్రోసెడ్ టూత్.

తెనుగు	ఆంగ్లము
కంఠశుండి	Elongated Uvula ఎలాంగేటెడ్ యువ్యులా.
ఉపజిహ్వ	Ranulla రన్యులా.
ముఖరోగము (సర్వసరము)	Stomatitis స్టోమేటిటిస్.
శీతాదము	Spongy gums స్పంజీ గమ్స్.
దంతవేష్టము	Pyorrhœa పాయోరియా.
దంతపుప్పుటము, శౌషిరము	Gum boil గం బాయిల్.
అలాసము	Sublingual abscess సబ్లింగ్వల్ ఆబ్సెస్.
తాల్వర్బుదము.	Palatal cancer పలెటల్ కన్సర్.
కర్ణనాదము	Noises in the Ear నాయిసెస్ ఇన్ ది ఇయర్.
కర్ణస్రావము	Otorrhœa ఓటోర్హియా.
కర్ణశూలము	Otitis, Otalgia ఓటాయిటిస్, ఓటల్జియా.
కర్ణపాకము	Suppuration in the ear సప్యురేషన్ ఇన్ ది ఇయర్.
పూతికర్ణము	Fœtid discharge from the ear ఫెటిడ్ డిస్చార్జి ఫ్రం ది ఇయర్.
క్రిమికర్ణకము	Worms in ear వరమ్స్ ఇన్ ఇయర్.
కర్ణశోథము	Inflammation of the ear ఇన్ఫ్లమేషన్ ఆఫ్ ది ఇయర్.
బాధిర్యము	Deafness డెఫ్నెస్.
అపీనసము	Ozœna ఓజీనా.
నాసాపాకము	Pustule in the Nose, Suppurative Rhinites పుస్చుల్ ఇన్ ది నోస్, సప్యురేటివ్ ర్హాయినిటిస్.
క్షవథు	Sneezing స్నీజింగ్.
నాసాశోషము	Dryness of Nose డ్రైనెస్ ఆఫ్ నోస్.
ప్రతిశ్యాయము	Catarrah or Cold in the Nose కటరా ఆర్ కోల్డు ఇన్ ది నోస్.
అభిష్యందము	Ophthalmia ఆప్థాల్మియా.
శిరోత్పాతము	Pannus పానస్.

తెనుగు	ఆంగ్లము
శుక్లము	Corneal Ulcer కార్నియల్ అల్సర్.
పిత్తవిదగ్ధదృష్టి	Day Blindness, డే బ్లయిండ్నెస్; Hemaralopia హిమరలోపియా.
పాదదారి	Cracks in the sole. క్రాక్స్ ఇన్ ది సోల్.
పద్మినీకంటకము	Papilloma of the skin పెపిలోమా ఆఫ్ ది స్కిన్.
కర్ణగూథకము	Wax in the ear వాక్స్ ఇన్ ది ఇయర్.
తుండికేరి, అధ్రుషము	Abscess of the palate. ఆబ్సెస్ ఆఫ్ ది పేలట్.
మాంసతానము	Diphtheria. డిఫ్తీరియా.
శ్లేష్మవిదగ్ధదృష్టి	Night Blindness, Nyctalopia నైట్ బ్లయిండ్నెస్, నిక్టాలోపియా.
అర్మము	Pterygium టెరిజియమ్.
నేత్రనాడి	Lachrymal Fistula లక్రిమల్ ఫిస్ట్యులా.
లింగనాశము	Cataract కటరక్ట్.
క్రిమిగ్రంథి	Parasites on Suppurated glands. పరసయిట్స్.
వర్త్మార్శము	Granular Conjunctivitis గ్రాన్యులర్ కంజక్టివిటిస్.
అంజననామిక	Stye స్టయి.
వాతహతవర్త్మము	Ptosis టోసిస్.
నిమేషము	Blepharosposm బ్లెఫరోస్పసమ్.
కుంచనము	Atrophy అట్రోఫీ.
పక్ష్మకోపము, ఉపపక్ష్మము	Trichiasis ట్రికియాసిస్.
పక్ష్మశాతము	Tinea Tarsi టినియా టార్సీ.
శిరశ్శూలము	Headache హెడేక్.
అర్ధావభేదము	Hemicrania హెమిక్రేనియా.
రక్తప్రదరము	Menorrhagia మేనోర్హేజియా.
శ్వేతప్రదరము	Leucorrhea ల్యుకోర్హియా,
వన్ధ్యాత్వము	Sterility, Barrenness స్టెరిలిటీ, బారెన్నెస్.
యోనికందము	Vaginal Polypus వాజినల్ పాలిపస్.

తెనుగు	ఆంగ్లము
గర్భస్రావము	Abortion అబార్షన్.
మూఢగర్భము	Difficult labour. డిఫికల్ట్ లేబర్.
మక్కల్లశూలము	After pains ఆఫ్టర్ పెయిన్స్.
స్తనరోగము-శోథము	Mammary Inflammation మమ్మరీ ఇన్ఫ్లమేషన్.
స్తన్యదుష్టి	Diseased Milk డిసీస్డ్ మిల్క్.
సూతికారోగము	Peurperal fever ప్యూర్పెరల్ ఫీవర్.
గతి	Presentation ప్రెసెంటేషన్.
సంకీలకము	Vertex. వెర్టెక్స్.
ప్రతిఖురము	Hands & feet హాండ్స్ అండ్ ఫీట్.
బీజకము	Head with both hands.
పరిఘము	Transverse. ట్రాన్స్వర్స్.
బాలరోగము	Diseases of Children డిసీసెస్ ఆఫ్ చిల్డ్రన్.
కుకూణకము	Ophthalmia in Children. ఆఫ్థాల్మియా ఇన్ చిల్డ్రన్.
పారిగర్భికము	Pining పైనింగ్.
తాలుకంటకము	Polypus on hard palate.
మహాపద్మ విసర్పము	Cellulitis సెల్యులిటిస్
యోనివ్యాపత్తు	Disease of Vagina డిసీస్ ఆఫ్ వాజినా.
ఆర్తవము	Menstruation మెన్స్ట్రుయేషన్.
సర్పవిషము	Snake poisoning స్నేక్ పాయిజనింగ్.
ఆఖువిషము	Rat bite fever or poisoning రాట్ బైట్ ఫీవర్ ఆర్ పాయిజనింగ్.
వృశ్చికవిషము	Scorpion bite or poisoning స్కార్పియన్ బైట్ ఆర్ పాయిజనింగ్.
స్నాయుకము	Guinea worm గినీవరమ్.

శ్రీధన్వన్తరయే నమః

మాధవనిదానే

అర్థవ్యాఖ్యాసహితే

౧. పఞ్చలక్షణనిదానమ్.

ఓం నమః ప్రజాపత్యశ్విబలభిద్ధన్వన్తరిసుశ్రుతచరకవాగ్భట
ప్రభృతిభ్యో మహద్భ్యశ్చ మునిభ్యో గురుభ్యః.

శ్లో. నమామి ధన్వన్తరిమాదిదేవం సురాఽసురైర్వన్దితపాదపద్మమ్,
లోకే జరారుగ్భయమృత్యునాశం దాతారమీశం వివిధౌషధానామ్.

శ్లో. ప్రణమ్య జగదుత్పత్తిస్థితిసంహారకారణమ్,
స్వర్గాపవర్గయోర్ద్వారం త్రైలోక్యశరణం శివమ్. 1

వ్యాఖ్యానప్రారంభము.

శ్లో. కామాదీన్ వినివర్త్య రోగనిచయానాత్మానమవ్యాకృతం
ప్రాప్తుం జ్ఞానమహౌషధం దిశతి యస్సోఽవ్యాత్పురాణో భిషక్,
యత్పాదామ్బుజసేవనాసిలతయా చోన్మూల్య పాపాటవీం
ఘోరాం సంసృతిమావిలఙ్ఘ్య మునయోఽప్యానన్దమధ్యాసతే.
యశ్శబ్దజాలసలిలైర్విమలైర్వచోభిర్వ్యాఖ్యం వ్యధత్త భువి పాణినిసూత్రరాశేః,
యేనేరితం చరకమార్తచికిత్సితం చ సంస్తౌమ్యహం చరకరూపపతఞ్జలిం తమ్.

శ్రీధన్వన్తరిమాకలయ్య మనసా స్తుత్వా సదా వాగ్భటం
చాత్రేయం ప్రణిపత్య సుశ్రుతమపి ధ్యాత్వా హృదబ్జాన్తరే,
ఆయుర్వేదమహోదధిం విమృశతామాద్యం నిదానం త్వహం
వ్యాఖ్యాస్యేఽద్య తు మాధవేన రచితం శ్రీవిశ్వనాథాఽభిధః.

శ్రీమత్పరమకారుణికుండును, చరాచరాత్మక మగు ప్రపంచమునకు తొల్లింటి కారణభూతుండు నగు నాదరమేశ్వరునిప్రవృత్తికి లోనగు మానవకోటికి మిథ్యాహారవిహార

మూలంబేసి శారీరమానసికవ్యాధులు జనించును. అట్టిరోగములు జనించకుండుటకును, జనించినవాని నివర్తింపజేయుటకును తగినయుపాయం బొకటి యావశ్యకము. జరావ్యాధులచే బాధింపబడు మానవకోటి నీక్షించి, కరుణారసార్ద్రహృదయులగు త్రికాలవేత్తలైన యాత్రేయుడు, చరకుడు, సుశ్రుతుడు మున్నగు మునిపుంగవులు వారివారి పేర నాయుర్వేదసంహితల పలుదెరంగుల రచియించిరి. అయ్యవి హేతు - లక్షణ - ఔషధంబు లను మూడు స్కంధ(విభాగ)ములచే నిండియున్నవి. రోగములకు దగినచికిత్స నరయుటకు వానికారణములను, లక్షణములను దెలియక వలనుపడదు. కావున దొలుత రోగములను కల్గించుకారణములను, రోగలక్షణములను దెలుపుభాగమును హేతులక్షణస్కంధముగ నుడివిరి. ఈయభిప్రాయమునే "రోగమాదౌ పరీక్షేత తతోఽనన్తరమౌషధమ్" అని ప్రాచీనులు నుడివిరి. చికిత్సాభాగమును ఔషధస్కంధమున సప్రపంచముగ నిరూపించిరి.

పైజెప్పంబడిన హేతులక్షణస్కంధమునకే 'నిదాన' మనియు నామాంతరము కలదు. అయ్యది వారివారిసంహితలయం దున్నను వానినన్నింటి నొక్కెడ సంగ్రహించి చెప్ప బనిబూని మాధవకరుం డను నాయుర్వేదవిదగ్రేసరుండు 'మాధవనిదాన' మను గ్రంథమును రచియించె.

అందు 'శ్రేయాంసి బహువిఘ్నాని' అను నార్యోక్తిప్రకారము విఘ్నబాహుళ్యము నాలోచించి "మఙ్గళాదీని మఙ్గళమధ్యాని మఙ్గళాన్తాని చ శాస్త్రాణి ప్రథన్తే, వీరపురుషకాణ్యాయుష్మత్పురుషకాణి చ భవన్తి; అధ్యేతారశ్చ వృద్ధియుక్తా యథా స్యుః." అను భాష్యకారానుశాసనమును దలంచి తా జేయబూనినగ్రంథమునం దిష్టదేవతాప్రణామరూపంబగు మంగళమును "ప్రణమ్య......శివమ్" అనుశ్లోకముచే రచియించెను:—

సకలజగంబులను సృజియించుటకును, కాపాడుటకును, సంహరించుటకును కారణమై, యాగాదికర్మలచే బొందదగిన స్వర్గలోకసౌఖ్యమునకును, జ్ఞానముచే బొందగల పరమపురుషార్థ మగు మోక్షమునకు దాతయై, స్వర్గ మర్త్యపాతాళంబు లనుమూడు లోకంబులకు రక్షకుడై, సర్వోత్కృష్టమైన సుఖమును గల్గించు నప్పరమేశునకు నమస్కరించి గ్రంథమును రచించెద.

ఇచ్చట "ప్రణమ్య" అనుచోట అధికార్థమును దెలుపు ప్రశబ్దముతో గూడిన నమధాతువును ప్రయోగించుటచే గ్రంథకర్తకుంగల భక్త్యతిశయము సూచింపబడుచున్నది. పరమశివవాచకమై మంగళార్థకమైన శివశబ్దమును బ్రయోగించుటంజేసి గ్రంథప్రవర్తకులకును, శిష్యులకును విఘ్నములేకుండునట్లు నిరంతరమంగళము ఆశాసింపబడినది.

అనుబంధచతుష్టయము.

నానామునీనాం వచనైరిదానీం సమాసతస్సద్భిషజాం నియోగాత్,
సోపద్రవారిష్టనిదానలిఙ్గో నిబధ్యతే రోగవినిశ్చయోఽయమ్. 2

పండితులగు వైద్యవరులు నా కానతినొసంగుటంజేసి, మననశీలురై త్రికాలజ్ఞానసంపన్నులగు చరకాదిమహర్షులవాక్యములను సాధనములుగ జేసికొని, ఉపద్రవములు (ఒకవ్యాధి ప్రధానముగ జనించినపిదప నప్రధానముగ గల్గు నితరవ్యాధులు), అరిష్టములు (మరణకాలమును నియతముగ సూచించులక్షణములు) నిదానములు (వ్యాధులు జనించుటకు హేతువులగు మిథ్యాహారవిహారాదులు), లింగములు (వ్యాధి యియ్యది యని తెలియంజేయు పూర్వరూపాదులు) అను నీనాల్గువిషయములతో గూడిన రోగవినిశ్చయమును (రోగముల నిర్ణయమును దెలుపునట్టి గ్రంథమును) రచియించెద.

ఇచ్చట "నానామునీనాం వచనైః" అనువాక్యముచేత ప్రాచీనులగు మునిపుంగవులగ్రంథములయందలి వాక్యములను ప్రమాణముగ దీసికొనుటంజేసి తనగ్రంథము మిక్కిలి ప్రామాణికమనియు; "సమాసతః" అనుటచే మందప్రజ్ఞులై గ్రంథవిస్తరమునకు భయంపడు నలసులకుంగూడ నీగ్రంథము సుబోధంబుగ నుండుననియు నీగ్రంథమునకు తక్కినగ్రంథములకన్న ప్రాశస్త్యంబును, అభిరుచియు బోధితములు. "సద్భిషజాం నియోగాత్." అనువాక్యముచేత గొప్పపండితులప్రోత్సాహముచే నీగ్రంథము రచింపబడినదిగాని కేవలము పాండిత్యము నుద్ఘోషించుటకు గాదనియు; గ్రంథరచనకు పూర్వమే పండితులందరును, బద్ధకుతూహలులై యుండుటంజేసి, గ్రంథరచన చరితార్థమనియు విశేషములు సూచింపబడినవి.

"లిఙ్గ్యతే (జ్ఞాయతే) అనేన వ్యాధిః." అనువ్యుత్పత్తిచేత వ్యాధిని దెలుపునట్టి సాధనములగు పూర్వరూప - రూప - ఉపశయ - సంప్రాప్తులు నాల్గును లిఙ్గశబ్దముచే గ్రహింపబడును. ఈశ్లోకముచేత ఉపద్రవములు, అరిష్టములు, నిదానములు, లింగములు అనునవి యీగ్రంథమున ప్రతిపాదింపబడువిషయములనియు, వీని కీగ్రంథము ప్రతిపాదకమగుటంజేసి విషయగ్రంథములకు ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకభావసంబంధమనియు, విషయము, సంబంధమను నీరెండును దెలుపబడియె.

గ్రంథప్రాశస్త్యము.

నానాతన్త్రవిహీనానాం భిషజామల్పమేధసామ్,
సుఖం విజ్ఞాతుమాతఙ్కమయమేవ భవిష్యతి. 3

దీనికి మునుపు ఆనేకులైన ఋషివర్యులచే నాయుర్వేదశాస్త్రము లనేకములు నిబంధింపబడియున్నను, వానినన్నిటిని బరిశీలించి సిద్ధాంతమును దెలియంజాలని యల్పజ్ఞానులగు వైద్యుల కీగ్రంథము రోగముల గుర్తెరింగి నిశ్చయింప సుఖబోధకముగ నుండగలదు.

ఆయుర్వేదీయశాస్త్రములయందు నిదానభాగములు పలుతెరంగుల నిరూపింపబడినను వానివాస్తవ్యార్థము నరయంజాలని మందప్రజ్ఞులకు వానిసారాంశం బీగ్రంథమున దెలియునటుల రచియించుటంజేసి పూర్వగ్రంథములచే చరితార్థముగాక యియ్యది సఫలంబగుననియు, రోగలక్షణముల దెలియగోరు సామాన్యవైద్యు లీగ్రంథమున కధికారులనియు, రోగపరిజ్ఞానము ప్రయోజనమనియు నీశ్లోకమున నిరూపింపబడినది. పై రెండు శ్లోకములచే విషయము, సంబంధము, అధికారి, ప్రయోజనము లనునను బంధచతుష్టయము నిరూపింపబడెనని యెరుంగునది.

వ్యాధిని దెలుపు నుపాయములు.

నిదానం పూర్వరూపాణి రూపాణ్యుపశయ స్తథా,
సమ్ప్రాప్తి శ్చేతి విజ్ఞానం రోగాణాం పఞ్చధా స్మృతమ్ 4

సకలరోగముల దెలిసికొనుటకు నైదుపాయములు గలవు. అయ్యవి నిదానము, పూర్వరూపములు, రూపములు, ఉపశయము, సంప్రాప్తి యని చెప్పఁబడును. ఈయైదింటికి లక్షణము లీక్రింద వివరింపబడుగాన నీయైదిటిచే రోగం బియ్యది యని గుర్తించి నిర్ణయింపనగునని భావము.

అందు నిదానాదు లన్నిటిచేనైనను, ప్రత్యేకముగనైనను వ్యాధుల నెరుంగునది. వీనిలో నొకదానిచేతనే రోగమును నిర్ణయింపదగియున్నను వానికి వేరువేరుగ ప్రయోజన ముండుటంజేసి నుడువంబడియె. "సంక్షేపతః క్రియాయోగో నిదానపరివర్జనమ్" అను సుశ్రుతవాక్యముచే నిదానమును వర్జించి మనుటయే సంగ్రహరూపమైన ప్రధానచికిత్సయని తెలియుచున్నది. నిదానమన రోగములగల్గించు మిథ్యాహారవిహారాదులు. ఏరోగముల కెట్టి మిథ్యాహారవిహారాదులు కారణముగా జెప్పంబడియున్నవో అట్టి మిథ్యాహారవిహారాదుల జేయక విడచియుండునెడ నావ్యాధులు కలుగకపోవుగాని వానిని తొలుతనే సేవింపకుండుట ముఖ్యమైన చికిత్స యని సుశ్రుతాభిప్రాయము. ఈవ్యాధికిది నిదానమని తెలిసినందుకు వానిని వర్జించుటయే ముఖ్యమైన ప్రయోజనము. "నిశ్చిత్య దీయతే (ప్రతిపాద్యతే) వ్యాధిరనేనేతి నిదానం" అనువ్యుత్పత్తిచేనైనను, "నిర్దిశ్యతే (నిశ్చియతే) వ్యాధిరనేనేతి నిదానం" అనువ్యుత్పత్తిచేనైనను వ్యాధిని నిర్ణయముగ నియ్యది యని గుర్తింప సాధకములగు మిథ్యాహారవిహారాదులు నిదానశబ్దముచే వ్యవహరింపబడును.

"జ్వరస్య పూర్వరూపే లఘ్వశనమపతర్పణం వా" (చరక. ని. అ. ౧.) అను చరకవచనముచే జ్వరమును గల్గింప సమర్థములగు పూర్వరూపములు గానంబడినచో యవాగుమున్నగులఘువులైన యాహారముల సేవించుట, లేక లంఘనము చేయుట మంచిదని తెలియుచున్నది. అట్టి యాహారనియమము పూర్వరూపావస్థయందు చేసినచో జ్వరము కల్గబోదని చరకాభిమతము. దీనిచేత జ్వరాదిరోగములయందు పూర్వరూపావస్థ నెఱింగి యపతర్పణా(లంఘనా)దుల జేయుట పూర్వరూపమునకు బ్రయోజనమని తెలిసెడిని.

"హేతవః పూర్వరూపాణి రూపాణ్యల్పాని యస్య వై, న చ తుల్యగుణో దూష్యో న దోషః ప్రకృతిర్భవేత్." (చరక. సూ. అ. ౧౦.) "నిమిత్తపూర్వరూపాణాం రూపాణాం మధ్యమే బలే" (చరక. సూ. అ. ౧౦) "సర్వసమ్పూర్ణలక్షణస్సన్నిపాతజ్వరోఽసాధ్యః" (చరక. చి. అ. 3) అనియు చరకమున నున్నది. రోగకారణములగు మిథ్యాహారవిహారంబులును, పూర్వరూపంబులును, రూపంబులును మిక్కిలి స్వల్పములై, దోషదూష్యములు సమానగుణములుగాక, రోగము జనించినదోషము శరీరప్రకృత్యారంభకము గాకయున్నచో నాజ్వరము సుఖసాధ్యం బనియు; నిమిత్తములు, పూర్వరూపములు, రూపములు మధ్యమబలములై యుండునది కృచ్ఛ్రసాధ్యంబగుననియు; అన్నిలక్షణములను పూర్ణముగనుండు సన్నిపాతజ్వరము అసాధ్యంబగు ననియు పైవాక్యములచేత దెలియుచున్నయది. నిమిత్తపూర్వరూపరూపముల బలాబలములబట్టి వ్యాధి సాధ్యాసాధ్యవ్యవస్థ నెరుంగనగునని రూపమునకుంగూడ ప్రయోజనము గన్పట్టుచున్నది.

"గూఢలిఙ్గం వ్యాధిం ఉపశయానుపశయాభ్యాం పరీక్షేత" (చరక. విమాన. అ. ౪) అను చరకవాక్యముచేత వ్యాధి యేదోషమున జనించినదియు నేవ్యాధియైనదియు దెలియనిసందర్భమున నుపశయముచేతను అనుపశయముచేతను నిర్ణయింపనగునని తెలియుచున్నది (హేతువులకును, వ్యాధులకును ఈరెంటికిని విపరీతగుణంబులును, విపరీతార్థకరంబులు నగు నౌషధాన్నవిహారముల నుపయోగించుట యుపశయంబనియు; అటుగాక హేత్వాదుల కనుగుణంబులగు నౌషధాదుల నుపయోగించుట అనుపశయంబనియు నెరుంగునది.) దీనిచేత వ్యాధిలక్షణములు స్ఫుటములుగ గానరాక నిర్ణయింప వలనుగాకుండుతరి యుపశయానుపశయములకు ప్రయోజనమని స్ఫుటమగుచున్నది.

పైచూపెట్టిన నిదానాదులనాల్గిటిచే రోగమును నిర్ణయించినను, సంప్రాప్తియందు చెప్పిన "సఙ్ఖ్యావికల్పప్రాధాన్యబలకాలవిశేషతః, సా భిద్యతే యథాత్రైవ వక్ష్యన్తేఽష్టౌ జ్వరా ఇతి" అనుసంఖ్య (రోగములకు వాతాదిసంబంధమున గల్గు సంఖ్యాభేదము)

వికల్పము (వాతాదిదోషముల సుసూక్ష్మాంశపరికల్పనము), ప్రాధాన్యము (రోగసంకరమునందు వానిలో స్వతంత్రపరతంత్రరోగముల నిర్ణయించుట), బలము (నిదానపూర్వరూపాదులచే రోగబలాబలము), కాలము (రాత్రి, పవలు మున్నగుకాలము), అను సంప్రాప్తిభేదముల నరయక చికిత్సల నిర్ణయింప వలనుపడదు. కావున సంప్రాప్తియు నావశ్యకము.

ఇత్తెరంగున నిదానాదు లైదిటికిని వేర్వేర ప్రయోజనము నెరుంగునది. మరియు నిదానశబ్దమునకు పైజెప్పంబడిన వ్యుత్పత్తిచే వ్యాధిని దెలుపునుపాయములు నిదానపూర్వరూపరూపఉపశయసంప్రాప్తులన్నియు నగుటంజేసి యన్నిటికిని నిదానము అను పదముచే వ్యవహారము కలదు. అయినను విశేషవివక్షచే వ్యాధికి నుత్పత్తికారణములగు మిథ్యాహారవిహారాదులే ప్రాయికముగ నిదానపదముచే గ్రహింపనగును.

నిదానలక్షణము.

నిమిత్తహేత్వాయతనప్రత్యయోత్థానకారణైః,
నిదానమాహుః పర్యాయైః-

ఏరోగమునకైనను జనించుటకు మొట్టమొదట నంకురింప నెయ్యది కారణమగునో, అయ్యది ఆయారోగములకు నిదాన మనబడును. అట్టి నిదానమనునది నిమిత్తము, హేతువు, ఆయతనము, ప్రత్యయము, ఉత్థానము, కారణము ననుపర్యాయపదములచే నీశాస్త్రమున వ్యవహరింపబడును. లోకమున "నింద్రః, మరుత్వాన్, మఘవాన్" ఇవి మున్నగుపర్యాయపదములచే నింద్రుడను ఆనేవ్యక్తి యెట్లు బోధింపబడునో, ఆరీతిగ పైజెప్పబడిన నిమిత్తాదిపర్యాయ పదములచే నీశాస్త్రమున నిదానము బోధింపబడునని భావము.

"సేతికర్తవ్యతాకో రోగోత్పాదకహేతుర్నిదానమ్" అని కొందరాచార్యులు నిదానలక్షణమును నుడివిరి. ఇట్టి కారణమువలన బుట్టినవ్యాధి కిత్తెరంగున చికిత్సజేయవలె ననుజ్ఞానమును దెలుపుచు, వ్యాధిని బుట్టించుహేతు వగునది నిదానమని యర్థము. ఎట్లులన, నియతమైనపరిమాణమునకు న్యూనముగనైనను అధికముగనైనను భుజించినచో నజీర్ణవ్యాధి జనించునని అజీర్ణమునకు నిదానము చెప్పబడినది. అట్టివిషమాశనము అజీర్ణవ్యాధికి హేత్వాదివిపరీతములగు చికిత్సల దెలిసికొనుటకు కారణమై రోగమునకుగూడ హేతువగుటంజేసి యజీర్ణమునకు నిదానమగును. ఇత్తెరంగుననే తక్కినరోగములందెల్ల నిదానలక్షణసమన్వయము నెరుంగునది.

పైవిమర్శనముచేత రోగములను బుట్టించుకారణము నిదానమని యేర్పడినది. అదియే రోగములకు హేతువు. అయ్యది నానారూపములుగ నుండును. కావున దాని

భేదముల నిరూపింప నలవికాదు. సంగ్రహముగ దానిముఖ్యభేదముల మాత్ర మిచ్చట జూపెద:—

హేతువు సన్నికృష్టము, విప్రకృష్టము, వ్యభిచారి, ప్రాధానికము నని నాల్గువిధముల నుండునని హరిచంద్రుడు విభజించెను. అందు వాతాదిప్రకోపమునకైనను రోగములకైనను మిక్కిలి సన్నిహితమైనహేతువు సన్నికృష్ట మనబడును. వయస్సు, రాత్రి, పగలు, భోజనము ఇవి వాతాదిదోషప్రకోపమునకు సన్నికృష్టహేతువులు. ఏలయన? "వయోఽహోరాత్రిభుక్తానాం తేఽన్తమధ్యాదిగాః క్రమాత్" (అ. హృ. సూ. అ. ౧.) అని చెప్పినప్రకారము వాతపిత్తకఫముల మూడిటికి వరుసగ పైజెప్పినవయస్సు మున్నగువానిలో అంతమధ్యాది భాగములు మూడును ప్రకోపకారణములు. ఇవి సన్నిహితము లగుటంజేసి సన్నికృష్టములగును.

విప్రకృష్టమన కాలవ్యవధిచేత కారణమగునది విప్రకృష్టము.—హేమంతఋతువున చయావస్థ (స్వస్థానమునవృద్ధి) నొందిన కఫము వసంతఋతువున ప్రకోపము నొంది కఫరోగముల గల్గించును. దక్షయాగమునం దీశ్వరునకు కల్గినకోపము జ్వరమునకు కారణమగును. ఇచ్చట కాలాంతరమున కల్గినకారణముచేత కఫరోగంబును, యుగాంతరమునగల్గిన రుద్రకోపముచేత జ్వరంబునుకల్గునని చెప్పుటచేత అట్టికారణములు విప్రకృష్టము లనబడును.

బలహీనమై రోగమును గల్గింప సమర్థము గాకుండుకారణము వ్యభిచారి యనదగు. ఈవిషయమును చరకాచార్యు డిట్లు చెప్పెను—"దోషాః అబలీయాంసో యదాను బధ్నన్తి, న తదా వికారాభినిర్వృత్తిర్భవతి" (చరక. ని. అ. ౪) బలిష్ఠములు కాని దోషములు ఎప్పుడు అనుబంధించియుండునో అప్పుడు రోగములు గల్గవనుట.

ప్రాధానికమన రోగములకైనను దోషప్రకోపమునకైనను ముఖ్యమైన కారణము; అయ్యది అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము, ప్రజ్ఞాపరాధము, పరిణామము నని మూడువిధములు.

శ్రోత్రము, త్వక్కు, చక్షుస్సు, జిహ్వ, ఘ్రాణమునను ఇంద్రియములకు శబ్దము, స్పర్శము, రూపము, రసము, గంధము ననునవి వరుసగ విషయములు. అవియే యింద్రియార్థములు. తనకు సుఖకరముగాని యింద్రియార్థములు—అసాత్మ్యేంద్రియార్థములు. అట్టియసాత్మ్యము లగునింద్రియార్థములతో కల్గుసంబంధము అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగ మనబడును.

ప్రజ్ఞాపరాధమన వాక్కు, మనస్సు, శరీరము. ఈమూడిటికి సంబంధించినకర్మలు ప్రజ్ఞాపరాధము.

శీతోష్ణవర్షాభేదములైన ఋతుధర్మములతో గూడి సంవత్సరాత్మకమైనకాలము పరిణామ మనబడును.

పైఁజెప్పఁబడిన అసాత్మ్యేన్ద్రియార్థసంయోగము, ప్రజ్ఞాపరాధము, పరిణామము, అను నీమూడును అయోగము, అతియోగము, మిథ్యాయోగము ననుభేదములచేత నొక్కొకటి మూడేసివిధము లగును.

ఇన్ద్రియములకు తమకు సంబంధించినవిషయములయందు బొత్తుగ సంబంధము కల్గకుండుట అయోగము. అధికముగ సంబంధము కల్గియుండుట అతియోగము, విరుద్ధముగ సంబంధము కల్గుట మిథ్యాయోగము.

అందు నేత్రములకు తనకు సంబంధించినరూపములను జూడకున్నచో నయోగము, రూపాదులను విశేషముగ నెడతెగక చూచుచున్న నతియోగము, మిక్కిలి సూక్ష్మంబును, భయంకరంబును మిక్కిలి కాంతియుక్తములునగు సూర్యుడు మున్నగు రూపముల జూచుట ఇవి మున్నగునవి మిథ్యాయోగము. ఇది చక్షురింద్రియమునకు సంబంధించిన మిథ్యాయోగము. ఇత్తెరంగున నే తక్కిన యింద్రియములకు ఇంద్రియార్థములతో నయోగ-అతియోగ-మిథ్యాయోగముల నూహించునది. ఇదియ యసాత్మ్యేన్ద్రియార్థసంయోగభేదములు. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యుడిట్లు చెప్పెను:—"హీనోఽర్థేనేన్ద్రియస్యాల్పస్సంయోగస్స్వేన నైవ వా, అతియోగోఽతిసంసర్గః సూక్ష్మభాసురభైరవమ్, అత్యాసన్నాతిదూరస్థం విప్రియం వికృతాది చ, యదక్ష్ణా వీక్ష్యతే రూపం మిథ్యాయోగస్స దారుణః, ఏవమత్యుచ్చపూత్యాదీ నిన్ద్రియార్థాన్ యథాయథం, విద్యాత్"

కాలము శీతము, ఉష్ణము, వర్షము అనుమూడిటిచే మూడువిధముల నుండును. అందు హేమంతశిశిరములు శీతకాలములు. వసంతగ్రీష్మములు ఉష్ణకాలము. వర్షఋతువు వర్షాకాలము. ఇందు శీతకాలమున చల్లదన ముండవలెను. అట్టికాలమున శీతము స్వల్పముగ నున్నచో కాలమునకు హీనయోగము. శీతము మిక్కుటముగనున్న నతియోగము. శీతము బొత్తుగలేక, ఉష్ణం బధికముగనున్న మిథ్యాయోగము. (ఇదియే ఋతుధర్మవైపరీత్యము). ఇత్తెరంగున నే తక్కినకాలములకును అయోగ-అతియోగ-మిథ్యాయోగముల నిర్ణయించునది. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యు డిట్లు చెప్పెను:—"కాలస్తు శీతోష్ణవర్షభేదాత్త్రిధా మతః, స హీనో హీనశీతాదిః అతియోగోఽతిలక్షణః, మిథ్యాయోగస్తు నిర్దిష్టో విపరీతస్య లక్షణః" ఇదియే పరిణామమునకు హీనమిథ్యాతియోగములు.

కర్మము శరీరము, వాక్కు, మనస్సు అనుమూడిటిసంబంధమునుబట్టి మూడువిధములు. ఈమూడిటికిని సంబంధించినపనుల బొత్తుగ జేయకుండుట అయోగము. అట్టిపనులను మితిమీఱిచేయుట అతియోగము. విరుద్ధచేష్టలజేయుట మిథ్యాయోగము. దేహపరిశ్రమము మున్నగుకృత్యముల బొత్తుగ జేయకుండుట శరీరకర్మకు అయోగము. వాని నధికముగజేయుట యతియోగము. మలమూత్రాదులు వెడలనున్నపుడు వాని నిరోధించుట. వానివేగములేనిసమయమున బలాత్కారముగ వెడలించుట మున్నగునవి మిథ్యాయోగము. ఇది కాయికకర్మలకు సంబంధించిన అయోగ-అతియోగ-మిథ్యాయోగములు. తక్కిన వాచికమానసికకర్మలకును అయోగాదుల నిత్తెరంగున నే యూహించునది. మరియు లోకాంతరమున జేయబడిన కర్మకును మిథ్యాయోగాదుల నిట్లూహించునది. ఇదియే ప్రజ్ఞాపరాధమునకు సంబంధించిన అయోగ-అతియోగ - మిథ్యాయోగములు. దీనిని వాగ్భటాచార్యు డిట్లు చెప్పెను:—"కాయవాక్చిత్తభేదేన కర్మాపి విభజేత్త్రిధా, కాయాదికర్మణాం హీనా ప్రవృత్తిర్హీనసంజ్ఞితా, అతియోగోఽతివృత్తిస్తు వేగోదీరణధారణమ్"

ఇట్టిభేదములుకల నిదానముచే వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది యనేకవిధములగు రోగములఁ గల్గించును. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యుఁ డిట్లు చెప్పెను:—"నిదానమేతద్దోషాణాం కుపితాస్తేఽపి నైకధా, కుర్వన్తి వివిధాన్ రోగాన్"

అట్టి నిదానము వాతాదిదోషప్రకోపమునకును వ్యాధికిని రెంటికిని కారణమగుటవలన మూడువిధము లగును. ఆయాఋతువులయందు పుట్టిన మధురాదిరసములు దోషములయొక్క చయప్రకోపప్రశమములకు కారణములగును. ఇది కేవలము దోషములకే కారణము.

పాండురోగనిదానమున "పఞ్చమో భక్షణాన్మృదః" అని చెప్పుటచేత మృత్తును తిన్నప్పుడు పాండురోగము గల్గునని తెలియుచున్నది. ఇచ్చట పాండురోగమునకు మృద్భక్షణము కారణము. కావున నిది రోగమునకు నిదానము. మరియు "కషాయా మారుతం పిత్త మూషరా మధురా కఫమ్" (చరక. చి. అ. ౧౬) అనుచరకవాక్యము ననుసరించి మృత్తు వాతాదిప్రకోపమునకుగూడ కారణమగునుగాని మట్టిని తినుటచే ప్రకోపించినదోషముచేత పాండురోగముదక్క వేఱొండురోగము గల్గదు. కావున మృద్భక్షణము పాండురోగమునకు హేతువగుట నిక్కము.

మరియు "హస్త్యశ్వోష్ట్రైర్గచ్ఛతశ్చాశ్నతశ్చ ... ఉచ్యతే వాతరక్తం" (సుశ్రుత. ని. అ. ౧) అని వాతరక్తసంప్రాప్తి చెప్పఁబడినది. ఇచ్చట ఏనుగ గుఱ్ఱము మున్నగువానిపై నెక్కి సవారిచేయుటచే వాతరక్తము కల్గునని యర్థము. అట్టి సవారి

చేయుటచేత వాతాదులు ప్రకోపించును. రక్తము చలించి పాదములయందు చేరును. కావున వాతాది ప్రకోపమునకును రక్తము పాదములజేరుస్వరూపము కలవ్యాధికిని అశ్వాదియానము కారణమగును. కావున ఇయ్యది దోషములకును వ్యాధికిని కారణమగు నిదానము. ఇట్టి స్థలములయందు హేతువునకు వ్యాధికినిగూడ శామకమగుచికిత్స జేయ వలెను. దీనికే యీవిషయము ముఖ్యముగ గమనించుటకై యిచ్చట వివరింపబడినది.

మరియు పైజెప్పబడిన హేతువు ఉత్పాదకమనియు, వ్యంజకమనియు రెండు తెరంగులు. వ్యాధిని పుట్టించునది యుత్పాదకము. వ్యాధిని పుట్టించకున్నను సహకారిగ నుండునది వ్యంజకము. హేమంతమునబుట్టిన మధురరసము వసంతమున కఫరోగమును కల్గించును. ఇది కఫరోగమునకు ఉత్పాదకము. అట్టి వసంతఋతువున సూర్యునితాప ముచే కఫము కరగును. ఈసూర్యతాపము వ్యాధిని కల్గించకున్నను వ్యాధికి కారణమైన కఫమును కరగించి సహకారి యగును కావున సూర్యతాపము వ్యంజకమగును.

మరియు నాహేతువు బాహ్యమనియు, అభ్యంతరమనియు రెండువిధములు. అందు ఆహారవిహారాచారాదులు బయటనుండి కల్గినకారణము లగుటంజేసి బాహ్య హేతువులు. అయ్యవి వాతాదుల ప్రకోపింపజేయు వ్యాయామాదులు.

వాతాదిదోషములును, రసరక్తాదిదూష్యములును శరీరాంతర్భాగమున నుండుటం జేసి యాభ్యంతర హేతువులు. అందు వసంతఋతువునందు శ్లేష్మంబును, శరదృతువు నందు పిత్తంబును, వర్షఋతువునందు వాతంబును ప్రకోపించుట ప్రాకృతము. వసంత ఋతువున ప్రకోపించిన వాతపిత్తంబులును, వర్షఋతువున ప్రకోపించిన పిత్తకఫంబు లును, శరదృతువున ప్రకోపించిన వాతకఫంబులును వైకృతములు. అట్టి ప్రాకృతవైకృత భేదములచే సుఖసాధ్యత్వాదుల గమనించుట ప్రయోజనము. ఈవిషయమును చరకాచా ర్యుం డిట్లు చెప్పెను:—"ప్రాకృతస్సుఖసాధ్యస్తు వసన్తశరదుద్భవః" (చరక. చి. అ. 3) వసంతశరదృతువులబుట్టిన ప్రాకృతదోషము సుఖసాధ్యమని భావము.

మరియు వాతాదిదోషములు అనుబంధ్యములనియు, అనుబంధములనియు రెండు విధములు. అందు రోగమునకు ప్రధానకారణముగనుండునది అనుబంధ్యము. ప్రధా నముగాక ప్రధానము ననుసరించి యుండునది అనుబంధము. ఈవిషయమును చరకా చార్యుం డిట్లు చెప్పెను:—"స్వతన్త్రో వ్యక్తలిఙ్గో యథోక్తసముత్థానోపశమో భవత్యను బన్ధ్యః, తద్విపరీతలక్షణస్త్వనుబన్ధః" (చరక. చి. అ. ౬) స్ఫుటములగు స్వలక్షణము లతోగూడి యథావిధిగ నుత్పత్తియు, శాంతియు కల్గి స్వతంత్రముగ వ్యాధినిగల్గించు నది యనుబంధ్యము. అటుగాక తనలక్షణములు స్ఫుటముగ తెలియక ప్రధానదోషము నకు సహకారిగనుండునది యనుబంధము. ఈయనుబంధ్యానుబంధభేదములు తెలిసినచో

దోషసంసర్గజనితవ్యాధులయందు అనుబంధముగనుండు దోషమునకు విరోధములేక యను బంధ్యమునకు దగిన చికిత్సజేయుటకు సుకరముగ నుండును. ఇదియ దీని ప్రయోజనము.

మరియు ప్రకృతి వికృతి భేదముచే దోషములు రెండువిధములు. అందు వాత ప్రకృతికలవానికి వాతరోగము జనించినచో నసాధ్యము. కఫప్రకృతికలవానికి కల్గిన వాతరోగము సుఖసాధ్యము. దూష్యములగు రసరక్తాదులును, దోషములగువాతాదులును, మనుజులయొక్క ప్రకృతికి సమానగుణములుగాక యున్నచో నావ్యాధి సుఖసాధ్య మగునని చరకాచార్యుం డిట్లు చెప్పెను:—"న చ తుల్యగుణో దూష్యో న దోషః ప్రకృతిర్భవేత్" (చరక. సూ. అ. ౧౦)

మరియు ననుబంధ్యానుబంధముల గమనించుటకు యాశయాపకర్షముచే నను బంధత్వమును గమనించవలెను. ఆశయాపకర్షమన.—వాతము ప్రకోపమునొంది నపుడు తమతమ స్థానములయందున్న కఫపిత్తములను వానిస్థానములనుండి తొలగించి శరీరము నందెల్ల వానిని దీసికొని వ్యాపించుటకు అచ్చటచ్చట పిత్తకఫములకు సంబంధించిన పోటు నొప్పి మంట మున్నగు నుపద్రవములు కల్గును. ఇచ్చట వాతము స్వస్థానమున ప్రకోపము లేకుండు. తక్కినదోషములను బలాత్కారముగ దీసికొని స్థానాంతరమునకు బోవుటచే బాధలు కల్గినవిగాని పిత్తాదులు ప్రకోపించలేదు. కావున నట్టిసమయమున వాతము ప్రధానమై తక్కిన పిత్తకఫములు అనుబంధములని యూహించునది. అట్టియెడ వాత మునకు దగినచికిత్స జేయవలెనుగాని తక్కిన దోషములకు భ్రమసి ప్రధానచికిత్సజేయ జనదు. ఇది ఆశయాపకర్షము. ఈవిషయమును చరకాచార్యుం డిట్లు చెప్పెను:— "ప్రకృతిస్థం యదా పిత్తం మారుతః శ్లేష్మణః క్షయే, స్థానాదాదాయ గాత్రేషు యత్ర యత్ర ప్రసర్పతి, తదా భేదశ్చ దాహశ్చ తత్ర తత్రానవస్థితః, గాత్రదేశే భవత్యస్య శ్రమో దౌర్బల్యమేవ చ" (చరక. సూ. అ. ౧౭) ప్రకోపించినదోషము స్వస్థానమున నుండుదోషమును బలాత్కారముగ తొలగించి వ్యాపింపజేయుట యాశయాపకర్షమని భావము.

మరియు వాతాదిదోషములకు గతివిశేషమునగల్గు భేదముల గమనించుట ముఖ్య మైనది. చరకాచార్యుడు దోషములగతిభేదమును ఇట్లుచెప్పెను:—"క్షయః స్థానం చ వృద్ధిశ్చ దోషాణాం త్రివిధాగతిః, ఊర్ధ్వం చాధశ్చ తిర్యక్చ విజ్ఞేయా త్రివిధాపరా, త్రివిధాచాపరా కోష్ఠశాఖామర్మాస్థిసంధిషు" (చరక. సూ. అ. ౧౭) వాతాది దోష ములయొక్క గతులు క్షయము, స్థానము, వృద్ధియు నని మూడు విధములు. అందు క్షయమన తగ్గియుండుట, వృద్ధిక్షయములు లేక తమతమస్థానములయందు యుండుట

స్థానము, అధికముగవృద్ధినందుట వృద్ధి. మరియు నవిశరీరమున పైకిని క్రిందికిని అడ్డముగను వ్యాపించునవి మూడు గతిభేదములు. శాఖల (రక్తాదులు త్వక్కులు) యందును, కోష్ఠమునందును, మర్మములయొక్కయు, అస్థులయొక్కయు, సంధులయందును సంచరించు గతిభేదములు మూడు. ఇత్తెరంగున వాతాదిదోషముల గతిభేదములు తొమ్మిదివిధముల నుండును. అట్టిగతిభేదములబట్టి చికిత్స భిన్నభిన్నముగ నుండును. కావున వాని గతిభేదముల గమనించుట యావశ్యకము. వీనికి ప్రత్యేకప్రయోజనము ఆయాచికిత్సాప్రకరణముల విపులముగ నుండును గాన నిచ్చట విడువంబడును.

పైజెప్పబడిన రోగహేతువుయొక్క భేదములను, దోషములయొక్క భేదములను సంగ్రహముగ నొక్కెడ దెలియుటకై ప్రాచీనులు సంగ్రహశ్లోకముల నిట్లు చెప్పిరి:— “చత్వారో దూరనికటప్రాధానికత్వాత్పున స్త్రేఽసాత్మ్యేన్ద్రియకార్థయుక్పరిణతి ప్రజ్ఞాపరాధా త్త్రిధా, దుష్టోషోభయకారణాదపి తథా, ద్వౌ వ్యఞ్జకోత్పాదకౌ బాహ్యాభ్యన్తరభేదతోఽపి కథితాః హేతోః ప్రభేదా అమీ. దోషస్య చ ప్రాకృతవైకృతాభ్యాం భేదోఽనుబన్ధ్యాదపి చానుబన్ధాత్, తథా ప్రకృత్యప్రకృతిత్వయోగాత్తథాశయాకర్షవశాద్గతేశ్చ” వ్యాధికి ఉత్పత్తికారణమైన హేతువు వ్యభిచారి, సన్నికృష్టము, విప్రకృష్టము, ప్రాధానికము నని నాల్గుభేదములు తొలుత జెప్పబడినవి. పిదప నసాత్మ్యేన్ద్రియార్థసంయోగము, ప్రజ్ఞాపరాధము, పరిణామమునని మూడుభేదములును; వ్యాధికిని, దోషమునకును, వ్యాధిదోషముల రెంటికిని కారణము లగుటంజేసి మూడుభేదంబులును, వ్యంజక, ఉత్పాదకములను రెండుభేదంబులును, బాహ్యాభ్యంతరభేదములచే రెండువిధంబులును చెప్పబడినవి. ఇత్తెరంగున నన్నియుకలిసి హేతువుయొక్క భేదములు పదునాల్గు తెరంగులు.

దోషములు ప్రాకృతవైకృతభేదములచే రెండువిధములును, అనుబన్ధ్య-అనుబన్ధభేదములచే రెండుతెరంగులును, ప్రకృతి వికృతిభేదములచే రెండుతెరంగులును, ఆశయాపకర్ష భేదం బొక్కటియు, చరకమున జెప్పినగతిభేదములచే తొమ్మిదివిధంబులును, అన్నియుకలిసి పదునారుభేదములు కల్గియుండును. (ఇదియ నిదానలక్షణవివరణము.)

పూర్వరూపలక్షణము.

ప్రాగ్రూపం యేన లక్ష్యతే. 5
ఉత్పిత్సురామయో దోషవిశేషేణాఽనధిష్ఠితః,
లింగమవ్యక్తమల్పత్వాద్వ్యాధీనాం తద్యథాయథమ్. 6

వ్యాధికి జనించుటకు తగినమిథ్యాహారాదికారణములు గల్గియుండుటంజేసి రాను సిద్ధముగనున్న రోగము దోషవిశేషలక్షణములు వ్యాపించకుండునపుడు, అట్టి రానున్న రోగమును తెలియపరచు శ్రమము, ఆలస్యము, అరతి మున్నగు లక్షణములు, అప్పుడు రానున్న వ్యాధికి పూర్వరూపమనబడును. (దోషములచే పూర్తిగ వ్యాప్తిజెందక తన యొక్కలక్షణములు కొంచెముగనుండు వ్యాధిప్రారంభదశను దెలుపులక్షణములు పూర్వరూపమనుట) అట్టిపూర్వరూపము రానున్నవ్యాధి బలిష్ఠముగానుండుటంజేసి, అట్టివ్యాధికి సూక్ష్మమై స్ఫుటముగాకుండు లక్షణమైయుండును. అయ్యది ఆయావ్యాధికి సంబంధించి వేరువేరుగనుండును. ఆయావ్యాధి సూక్ష్మలక్షణములబట్టి రానున్నవ్యాధి ఇయ్యది యని తెలియ వలనుపడుటకై పూర్వరూపము జెప్పబడినది.

అట్టి పూర్వరూపము సామాన్యమనియు విశేషమనియు రెండు తెరంగులు. రోగములు జనించుటకు మున్ను దోషములు రసాదులంజేరి వ్యాపించునపుడు వాతాదులకు సంబంధించిన లక్షణములుగాక జ్వరాదులకు సాధారణములైన శ్రమము, అరతి, ఆలస్యము మున్నగునవి సామాన్యపూర్వరూపము. అయ్యది “శ్రమోఽరతిర్వివర్ణత్వం” ఇది మున్నగు వాక్యములచే జెప్పబడినది.

మరియు జ్వరాదిరోగములు కల్గుటకుముందు రానున్నవ్యాధికి వాతాదిసంబంధములచే గల్గులక్షణములను మిగుల సూక్ష్మముగ దెలుపునది విశేషపూర్వరూపము. అయ్యది, “జృంభాఽత్యర్థం సమీరణాత్; పిత్తాన్నయనయోర్దాహః, కఫాదన్నారుచిస్తథా” ఇవి మున్నగువాక్యములచే జ్వరాదిప్రకరణములయందు మూలముననే స్ఫుటమగును.

వ్యాధి జనించుటకు సిద్ధముగ నున్నదనియు, రానున్నవ్యాధి యియ్యదియనియు సామాన్యముగ దెలుపునట్టి శ్రమము ఆలస్యము మున్నగునవి సామాన్యపూర్వరూపమనియు; రానున్న వ్యాధియొక్క స్వభావమును, దానికిఁగల వాతాదిసంబంధవిశేషమును దెలుపునట్టి (కండ్లుమంట, అన్నారుచి, ఆవలింతలుమున్నగు) విశేషలక్షణములు విశేషపూర్వరూపమనియు నిర్ణయము. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినది:— “వ్యాధేర్జాతిర్బుభూషా చ పూర్వరూపేణ లక్ష్యతే, భావః కిమాత్మకత్వం చ లక్ష్యతే లక్షణేన హి.”

రూపలక్షణము.

తదేవ వ్యక్తతాం యాతం రూపమిత్యభిధీయతే,
సంస్థానం వ్యఞ్జనం లిఙ్గం లక్షణం చిహ్నమాకృతిః. ౭

పైఁజెప్పఁబడిన పూర్వరూపము అవ్యక్తముగ గాక స్ఫుటముగ గానవచ్చినచో నయ్యది రూపమనఁజను. అయ్యది సంస్థానము, వ్యంజనము, లింగము, లక్షణము, చిహ్నము, ఆకృతియునను పర్యాయశబ్దములచే నీ యాయుర్వేదతంత్రములయందు వ్యవహరింపఁబడును. వాతాదిజ్వరములను అస్ఫుటముగ దెలియఁజేయులక్షణములు పూర్వరూపమనియు అట్టి వాతాదిసంబంధభేదముతో గూడిన జ్వరమును స్ఫుటముగ దెల్పులక్షణములు రూపమనియు నీరెంటికిని భేదము నెఱుంగునది. మరియు రాబోవువ్యాధిని దెల్పునది పూర్వరూపము. వ్యాపించిన వ్యాధిస్వరూపమును స్ఫుటముగ దెల్పునది రూపమని కొందరాచార్యులు చెప్పిరి. ఎట్టులన—"ఉత్పన్నవ్యాధిబోధకమేవ లింగం రూపమ్" అను వాక్యమున చెప్పిరి.

పూర్వరూపమును జెప్పినపిదప, పూర్ణముగలక్షణములతో గూడి జనించినవ్యాధిస్వరూపలక్షణముల దెల్పు రూపమును జెప్పుటకున్ను వ్యాధిసంభవించు క్రమమును దెలుపుసంప్రాప్తిని చెప్పుట సమంజసము; అయినను వ్యాధిస్వరూపము పూర్తిగ దెలియుటకై రూపమును జెప్పెను.

ఉపశయలక్షణము.

హేతువ్యాధివిపర్యస్త విపర్యస్తార్థకారిణామ్,
ఔషధాన్నవిహారాణాం ఉపయోగం సుఖావహమ్. ౮
విద్యాదుపశయం వ్యాధేః సహి సాత్మ్యమితి స్మృతః,

ఆయావ్యాధికి జెప్పిన హేతువునకు, వ్యాధికి హేతువ్యాధులకు రెండిటికిని విరుద్ధములై శరీరమునకు వ్యాధియొక్క శమనరూపమైన సుఖమును గల్గించు ఔషధములయొక్కయు, అన్నములయొక్కయు, విహారములయొక్కయు, నుపయోగము ఉపశయమనంబడును. మరియు అట్టిహేతువునకైనను, వ్యాధికైనను, హేతువ్యాధులరెండిటి

కైనను విపరీతములుగాకున్నను, విపరీతముల నుపయోగించినప్పుడు కల్గునట్టివ్యాధి శమనరూపకార్యమును జేయు ఔషధములయొక్కయు, అన్నములయొక్కయు, విహారములయొక్కయు, శరీరమునకు సుఖకరమైన యుపయోగము గూడ నుపశయమనఁబడును. ఇదియే సాత్మ్యమనియు జెప్పనగును.

ఈ సాత్మ్యలక్షణమునే ఇతరతంత్రకారు లిట్లు చెప్పిరి:—"దేశానామామయానాం చ విపరీతగుణం గుణైః, సాత్మ్యమిచ్ఛన్తి సాత్మ్యజ్ఞాః, చేష్టితం చాద్యమేవచ." జాంగలాదిదేశములకును, జ్వరాదిరోగములకును విరుద్ధంబులైన గుణములుకల ఔషధములు, అన్నములు విహారములు మున్నగునవి క్రమముగ దేశసాత్మ్యము లనియు, వ్యాధిసాత్మ్యములనియు వచించెదరు.

పైఁజెప్పినయుపశయలక్షణము నిట్లు విశదముగ నెఱుంగునది:—వ్యాధిజనకంబులగు హేతువులకైనను, జ్వరాదిరోగములకైనను, ఈ రెంటికైనను విరుద్ధములగు గుణములు కల్గిన ఔషధములనైనను అన్నములనైనను విహారములనైనను, ఉపయోగించుట ఉపశయము. అట్టిహేతు, వ్యాధి, హేతువ్యాధులు అను నీమూడిటికి విపరీతగుణములు కాకున్నను విపరీతగుణములు గలవానివలె వ్యాధినివృత్తిరూప కార్యమును కల్గించు ఔషధ-అన్న-విహారముల నుపయోగించుట ఉపశయమనబడును. అట్టియుపయోగము వ్యాధినివృత్తిరూపమైన సుఖమును గల్గించునదిగ నుండవలెను. అని ముఖ్యభావము.

మరియు తంత్రాంతరమున "సుఖానుబన్ధో యో హేతుః వ్యాధ్యాదివిపరీతకః, దేశాదికశ్చోపశయః జ్ఞేయోఽనుపశయోఽన్యథా" అని చెప్పఁబడినదిగాన నిచ్చట "ఔషధాన్నవిహారాణాం" అనుపదము దేశకాలాదులకును ఉపలక్షణము. సుఖావహమను చోట వ్యాధిశమనరూపమగు సుఖమును గల్గించునది యని యర్థము. కావున జ్వరమున్నగురోగములయందు ఒడలిమంటపుట్టియున్నపుడు చల్లనినీళ్లలో స్నానముచేయుట మున్నగునవి, తత్కాలమున మంటనణచి సుఖమునుకల్గించినను, అయ్యవి వ్యాధిని వృద్ధి నొందించును కావున నది సాత్మ్య మనదగదు.

పైఁజెప్పిన వివరణముచేతనిట్లు నిర్ణయింపబడును:—ఔషధ-అన్న-విహారములు, మూడును హేతువిపరీతము, వ్యాధివిపరీతము, హేతువ్యాధివిపరీతము, హేతువిపరీతార్థకారి, వ్యాధివిపరీతార్థకారి, హేతువ్యాధివిపరీతార్థకారియునని ఒక్కొకటి యాఱేసి విధము లగును.

వైశేష్యేనరీతిగ నుపశయము పదునెనిమిదివిధముల నుండును. వానివివరణము నీక్రింది పటమునచూచునది:—

ఉపశయము.

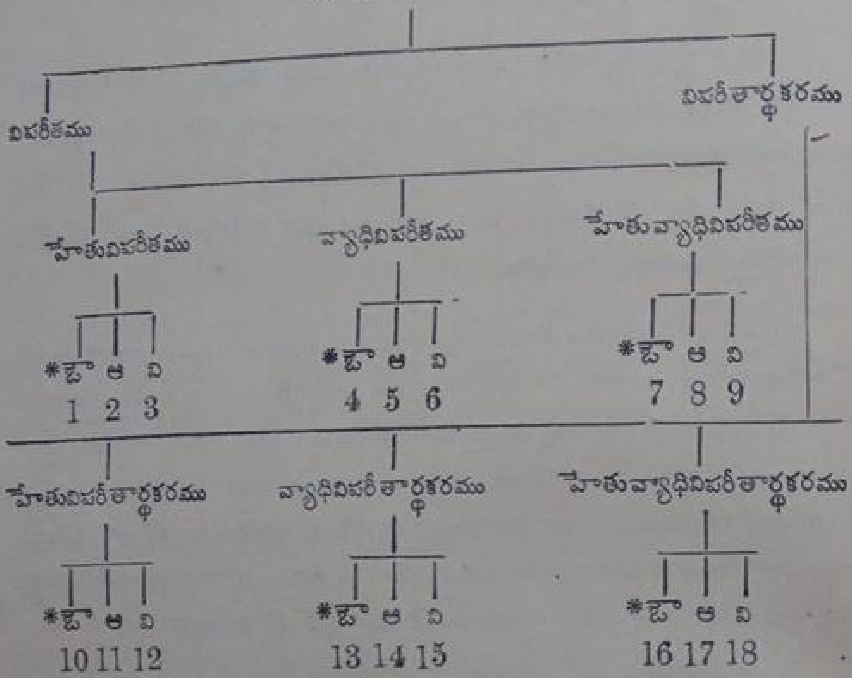

1 హేతువిపరీతౌషధము
2 హేతువిపరీతాహారము
3 హేతువిపరీతవిహారము

4 వ్యాధివిపరీతౌషధము
5 వ్యాధివిపరీతాహారము
6 వ్యాధివిపరీతవిహారము

7 హేతువ్యాధివిపరీతౌషధము
8 హేతువ్యాధివిపరీతాహారము
9 హేతువ్యాధివిపరీతవిహారము

10 హేతువిపరీతార్థకరౌషధము
11 హేతువిపరీతార్థకరాహారము
12 హేతువిపరీతార్థకరవిహారము

13 వ్యాధివిపరీతార్థకరౌషధము
14 వ్యాధివిపరీతార్థకరాహారము
15 వ్యాధివిపరీతార్థకరవిహారము

16 హేతువ్యాధివిపరీతార్థకరౌషధము
17 హేతువ్యాధివిపరీతార్థకరాహారము
18 హేతువ్యాధివిపరీతార్థకరవిహారము

* ఔ-ఔషధము, ఆ-ఆహారము, వి-విహారము.

ఈ పదునెనిమిదిటికి నీక్రింద వరుసగ నుదాహరణములు చూపబడినవి:—

అందు హేతువిపరీతములు:—శీతకఫములచే జనించిన జ్వరాదిరోగములయందు శీతకఫములకు విరుద్ధంబులగు నుష్ణగుణముకల శుంఠిమున్నగువాని సేవించుట, హేతువిపరీతౌషధము. శ్రమముచే కల్గిన జ్వరమునందు శ్రమహారంబైన మాంసరసముతో గూడిన యన్నమును భుజించుట హేతువిపరీతాన్నము. పగలు నిదిరించుటచే కల్గినరోగమునందు రాత్రినిదుర మేల్కొంచుటయు, రాత్రినిదుర మేల్కొనుటచే కల్గినరోగమున పగలు నిదురించుటయు హేతువిపరీతములైన విహారములు. (ఇవి హేతువిపరీతములగు ఔషధ-అన్న-విహారములు.)

వ్యాధివిపరీతములు:—అతిసారమునకు చిరుబొద్దియు, విషమునకు దిరిసనంబును, కుష్ఠవ్యాధికి చంద్రయు వ్యాధివిపరీతములగునౌషధములు. (ఈ యౌషధములు దోషములను లక్ష్యపెట్టక తనప్రభావమువలన వ్యాధిని నివర్తింపజేయును.) అతిసారమున స్తంభనకరములగు చిరుసెనగల నుపయోగించుట, వ్యాధివిపరీతమగునన్నము. ఉదావర్తవ్యాధియందు ముక్కుట వ్యాధివిపరీతవిహారము. (ఇవి వ్యాధివిపరీతములగు ఔషధ - అన్న - విహారములు.)

హేతువ్యాధులకు విపరీతములు:—వాతమున జనించిన శోఫరోగమునందు వాతశోఫముల రెంటినిహరించు గుణములుగల దశమూలములు హేతువ్యాధి విపరీతమగు నౌషధము. వాతకఫములచేజనించిన గ్రహణీరోగమునందు మజ్జిగనుపయోగించుట హేతువ్యాధులకు విపరీతమగునాహారము. స్నిగ్ధపదార్థముల సేవించుటచేతను, పగలు నిదురించుట చేతను, కల్గిన తంద్రయందు రాత్రి నిదుర మేల్కొంచియుండుట హేతువ్యాధులకు రెంటికిని విపరీతమైనవిహారము. మరియు "జ్వరే చైవాతిసారే చ యవాగూస్సర్వదా హితా" అని సుశ్రుతవాక్యమునుబట్టి యవాగువు (గంజి) జ్వరమునకు హితము. అయ్యది వాతజ్వరమున నుపయోగించిన నుష్ణవీర్యముచే వాతమును, ప్రభావముచే జ్వరమును హరించును కావున నయ్యది హేతువ్యాధుల రెంటికిని విపరీతమైనయన్నము. (ఇవి హేతువ్యాధుల రెంటికిని విపరీతములైన ఔషధ-అన్న-విహారములు)

హేతువిపరీతార్థకరములు:—పిత్తమును ప్రధానముగ జేసి పుట్టిన వ్రణశోఫమున పాకాపన్నమున్న వ్రణశోఫమునకు పిత్తమునువృద్ధినొందించు నుష్ణవీర్యద్రవ్యముల జేర్చి కట్టుగట్టుట హేతువిపరీతార్థకరమగునౌషధము. పిత్తవ్రణమునందు విదాహకరములైన యన్నాదుల భుజించుట హేతువిపరీతార్థకరమగునన్నము. వాతమున జనించిన యున్మాదమున వాతమును వృద్ధినొందించు భయమునుజూపుట హేతువిపరీతార్థకరమగు విహారము. (ఇచ్చట పిత్తమునకల్గిన వ్రణమునందు, పిత్తవర్ధకములగు నౌషధాన్నవిహారముల నుప

యోగించినను, హేతువైనపిత్తమును శమింపజేయుకార్యమును గల్గించును; కావున హేతువిపరీతార్థకరములని యెఱుంగునది. ఇత్తెరంగుననే వ్యాధివిపరీతార్థకరములయందు కూడ నూహించునది. (ఇవి హేతువిపరీతార్థకరములగు ఔషధ-అన్న-విహారములు.)

వ్యాధివిపరీతార్థకరములు:—అజీర్ణమున వమనములగునపుడు వమనముల గల్గించు మ్రంగకాయ నుపయోగించుట వ్యాధివిపరీతార్థకరమగు నౌషధము. విరేచనములగునపుడు పాలుద్రాగుట వ్యాధివిపరీతార్థకరాహారము. వమనములగునపుడు అజీర్ణరసమున్న వెడలించుటకై, వ్రేళ్లచే పెల్లగించి వమనములుచేయుట వ్యాధి విపరీతార్థకరమగు విహారము. (ఇవి వ్యాధివిపరీతార్థకరములగు ఔషధ-అన్న-విహారములు.)

హేతువ్యాధులకు విపరీతార్థకరములు:—నిప్పున కాలిన వ్రణమునకు ఉష్ణగుణప్రధానములగు అగరు మున్నగునౌషధములను పట్టువేసి యుపయోగించుట ఉష్ణగుణము కలనిప్పునకును, దానగల్గినవ్రణమునకును సమానగుణమైనను, ఆరెంటికి విపరీతార్థకరమగునౌషధము. విషమునకు విషమునుపయోగించుట కూడ హేతువ్యాధులకు విపరీతార్థకరౌషధమగును. మద్యపానమున జనించిన మదాత్యయమునందు మద్యము నాహారము జేయుట హేతువ్యాధి విపరీతార్థకరాన్నమగును. నీటియందీదుటచేకల్గిన సమ్మూఢవాతమునందు నీటియందీతగొట్టుట హేతువ్యాధులకు విపరీతార్థకరమగు విహారము. (ఇవి హేతువ్యాధివిపరీతార్థకరములగు ఔషధ-అన్న-విహారములు)

ఇచ్చట వమనాదులయందు మ్రంగకాయ మున్నగునవి హేతువ్యాధుల కనుగుణములుగ నుండుటచే వ్యాధిని వృద్ధినొందింపవలసియున్నను, ఔషధాదుల ప్రభావముచేత హేత్వాదులకు విరుద్ధముగ వ్యాధిశమనరూపమైన కార్యమునుకల్గించునని యెఱుంగునది. ఇట్టియుపశయము వ్యాధిలక్షణములు స్ఫుటముగ గానమింజేసి వాతాదిసంబంధమును నిర్ణయింప వలనుపడకుండుతఱి హేత్వాదివిపరీతములగు ఔషధాన్నవిహారాదుల నుపయోగించినచో దాననావ్యాధి శమించినయెడ అట్టివ్యాధి వాతికము, పైత్తికమునని నిర్ణయింపవలనుపడును. కావున నీయుపశయము గూఢలింగవ్యాధిని నిర్ణయింప సాధనమగును. ఎట్లన—ఒకవ్యాధిజనించినది. అయ్యది పిత్తమున గల్గినదియా? వాతమున గల్గినదియా? యని సందేహముగ నున్నప్పుడు పిత్తహరములైన యౌషధాదుల నుపయోగించునది. అప్పుడు ఆవ్యాధి వృద్ధినొందక శమించినచో నియ్యది పైత్తికమని నిర్ణయించునది. ఇది యప్రయోజనము. ఈవిషయమునే చరకాచార్యం డిట్లు చెప్పెను:—"గూఢలిఙ్గం వ్యాధిముపశయానుపశయాభ్యాం పరీక్షేత" అనుపశయమున గూడ పైజెప్పిన విధముగ నూహించునది.

అనుపశయలక్షణము.

విపరీతోఽనుపశయో వ్యాధ్యసాత్మ్యాభిసంజ్ఞితః. 9

పైచెప్పినరీతిగ హేతువ్యాధులకు విపరీతంబులును, విపరీతార్థకరంబులునగు ఔషధాదులనుపయోగించునపుడు వ్యాధి శమించక వృద్ధినొంది శరీరమునకు కష్టమునుగల్గించినయెడ నాయౌషధాదులు అనుపశయమని చెప్పబడును. ఇదియే వ్యాధికి అసాత్మ్యమనియుం చెప్పనగును.

ఉపశయమునకు విరుద్ధమగునది అనుపశయము కావున నిదియుం నుపశయముననే గతార్థమని తలచి వేరుగ లెక్కింపబడవయ్యె; కావున "విజ్ఞానం పఞ్చధా స్మృతం"మను పరిగణనము సంగతమగును.

సంప్రాప్తిలక్షణము.

యథా దుష్టేన దోషేణ యథా చానువిసర్పతా,
నిర్వృత్తిరామయస్యాసౌ సమ్ప్రాప్తిర్జాతిరాగతిః. 10

జ్వరాదిప్రకరణములయందు జెప్పినరీతిగ నాయాపద్ధతి ననుసరించి మిథ్యాహారాదులచే దుష్టమై (ప్రకోపమొంది) శరీరమునందలి యామాశయాది స్థానముల (ఆయా దోషమునకు జెప్పియుండు ప్రకారము) వ్యాపించిన వాతాదులచేత, రోగమునకు జెప్పిన లక్షణములు సంపూర్ణములుగగల్గి, రోగము సంభవించుట సంప్రాప్తి యనబడును. ఇయ్యది జాతి, ఆగతి, యనుశబ్దములచే గూడ నీయాయుర్వేదమునందు జెప్పంబడును.

దీనికుదాహరణము:—మిథ్యాహారాదులచేత వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునంది యామాశయమున జేరి రసధాతువుతోఁగూడి శరీరమునందు కాయాగ్నిని వెడలించును. ఆకాయాగ్ని బైలువెడలి శరీరముపైవ్యాపించి శరీరమునంతెల్ల వేడిమిబుట్టించును. దానంజేసి రోమరంధ్రములన్నియు నడ్డగింపబడి చెమ్మట పట్టక శరీరమున సంతాపంబును, అవయవములన్నిటియందు నొప్పియు కల్గును. పైజెప్పిన లక్షణములన్నియు సమకాలమున గల్గిన నయ్యది జ్వరమనబడును. ఇచ్చట దుష్టములైన వాతాదులు పైజెప్పినరీతిగ నామాశయమున వ్యాపించి కోష్ఠాగ్నిని వెలికిం ద్రోసినప్పుడు పైజెప్పిన సంతాపాదులు సమకాలమున గల్గి శరీరమున వేడి వ్యాపించుటయే జ్వరసంప్రాప్తియని యెఱుంగునది. ఈ సంప్రాప్తి జ్వరప్రకరణమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"మిథ్యాహారవిహారాభ్యాం దోషాహ్యామాశయాశ్రయాః, బహిర్నిరస్య కోష్ఠాగ్నిం జ్వరదాస్స్యూ రసానుగాః, స్వేదావరోధస్సంతాపస్సర్వాఙ్గగ్రహణం తథా, యుగపద్యత్ర రోగే చ స జ్వరో వ్యపదిశ్యతే." ఇత్తెరంగుననె తక్కినవ్యాధులకెల్ల నాయాప్రకరణమున సంప్రాప్తి నెఱుంగునది.

సంప్రాప్తి భేదములు.

సంఖ్యావికల్పప్రాధాన్యబలకాలవిశేషతః,
సా భిద్యతే యథాత్రైవ వక్ష్యన్తేఽష్టౌ జ్వరా ఇతి. 11

పైఁ జెప్పఁబడిన సంప్రాప్తి, సంఖ్య, వికల్పము, ప్రాధాన్యము, బలము, కాలము అను నైదిటియొక్క విశేషమువలన ననేకవిధములుగ భేదము గల్గియుండును. అందు సంఖ్యావిశేషము జ్వరప్రకరణమున నీగ్రంథమునందే 'అష్టౌ జ్వరాః' అని చెప్పఁబడినది. అదియెట్టులన—"జ్వరోఽష్టధా పృథగ్ద్వన్ద్వసంఘాతాగన్తుజస్స్మృతః" అని జ్వరముయొక్క సంఖ్య నిర్దేశింపఁబడినది. వాత-పిత్త-కఫములచే వేర్వేరుగను, రెండేసిదోషముల సంసర్గముచేతను, సన్నిపాతముచేతను, ఆగంతు కారణములచేతను గల్గుటంజేసి యెనిమిదివిధములగును. ఇచ్చట వాతికాదిజ్వరముల సంప్రాప్తియు వేరువేరుగ నుండును. అందు వాతజ్వరసంప్రాప్తియందు వణఁకు, గొంతెండుట, నిదురబట్టకుండుట, గాత్రస్తంభము మున్నగులక్షణములతోఁ గూడి వాతజ్వరము వ్యాపించును. ఇదియె వాతజ్వరసంప్రాప్తి. ఇత్తెరంగుననే పిత్తాదిజ్వరములసంప్రాప్తి వేరువేరుగ నుండును. ఇత్తెరంగుననే "పఞ్చ కాసాః, పఞ్చ శ్వాసాః, అష్టౌ గుల్మాః, అష్టావుదరాణి" ఇవి మున్నగుస్థలములయందు ఆయాసంఖ్యనుబట్టి వానిసంప్రాప్తియు ననేకవిధముల నుండును.

వికల్పలక్షణము.

దోషాణాం సమవేతానాం వికల్పోఽంశాంశకల్పనా,

ఆయావ్యాధులకు సంబంధించి చేరియుండు వాతాదిదోషములకు అవి చేయునట్టి కార్యములచేత వానికి స్వాభావికములగు రూక్షాదిగుణముల విభజించి నిర్ణయించుటయే వికల్పమనఁబడును.

ఎట్టులన—వాతమునకు రూక్షత్వము, లాఘవము, శైత్యము, కాఠిన్యము, సూక్ష్మత్వము నను గుణములు స్వభావసిద్ధములు. వాతము ప్రకోపించునపుడు పైఁజెప్పినగుణములలో నొకగుణము వృద్ధినొందినదైనను, రెండుమూడుగుణములు వృద్ధినొందినదైనను, అన్నియుసమకాలమున వృద్ధినొందినదైనను ప్రకోపించును. అట్టిసమయమున వాతము చేయుపనులలో నేగుణమునకుసంబంధించిన కృత్యముల జేయునో అట్టికృత్యములబట్టి యివ్యాధి రూక్షగుణమునకు సంబంధించిన యుపద్రవమును గల్గించుచున్నది; కావున రూక్షగుణము వృద్ధినొంది వాతము ప్రకోపించినదియనియు, రెండుమూడుగుణముల కృత్యములు గనఁబడినపుడు ఆయాగుణములచే వృద్ధినొందినదియనియు, వాతమునకు సంబంధించిన గుణములబట్టి విభజించుట వికల్పమని నిష్కృష్టార్థము. అందు ఏయేగుణము లధికములై వాతము

ప్రకోపించి జ్వరాదుల గల్గించునో ఆయాగుణములకు సంబంధించినలక్షణములతోఁ గూడి రోగము వ్యాపించును, గాన అట్టియంశకల్పనముచేత సంప్రాప్తికి గూడ భేదము కల్గునని భావము. గుణములలోఁ గొన్నిమాత్రము వృద్ధినొందుటకు దానికి నిదానమైన యాహారాది వస్తువుల గుణములు కారణములగును.

కషాయరసమున వాతమునకు జెప్పిన రూక్షశీతలఘుత్వాదిగుణము లన్నియుఁ గలవు, కావున కషాయరసమును సేవించినపుడు రూక్షాదిగుణము లన్నిటిచే వాతము ప్రకోపమునొందును. ఇత్తెరంగుననే తక్కినవి యూహింపఁదగును. పిత్తాదులకుగూడ నిట్టులే యంశకల్పనము జేయందగును.

పైఁజెప్పిన విషయమును సుశ్రుతుండిట్లు చెప్పెను:—"సర్వైర్భావైస్త్రిభిర్వాపి ద్వాభ్యామేకేన వా పునః, సంసర్గే కుపితః క్రుద్ధం దోషం దోషోఽనుధావతి." (సుశ్రుత. సూ. అ. ౨౧) ఆయావ్యాధులయందు వాతాదిదోషములు చేరునపుడు అన్నిగుణముల చేతనైనను లేక ఒకటి-రెండు మూడు గుణములచేతనైన ప్రకోపించిన దోషమునుసరించి తక్కినదోషములుండునని భావము.

ప్రాధాన్యలక్షణము.

స్వాతన్త్ర్యపారతన్త్ర్యాభ్యాం వ్యాధేః ప్రాధాన్యమాదిశేత్. 12

జ్వరాదిరోగములయందు నితరవ్యాధులు జేరియున్నపుడు అందు ప్రధానంబెద్ది? అప్రధానంబెద్ది? యను నాశంక కల్గినయెడ స్వతంత్రముగనుండు వ్యాధి ప్రధానంబనియు, స్వతంత్రముకాక ప్రధానవ్యాధి ననుసరించి యుండునది యప్రధానమనియు నెఱుంగునది.

వ్యాధిసంభవించునపుడు అనేకవ్యాధు లాక్రమించును. అపుడు స్వతంత్రపరతంత్రలక్షణములబట్టి స్వతంత్రమును నిర్ణయించి అది ప్రధానమనియు, దాని నాశ్రయించి పరతంత్రముగ నుండునది యప్రధానమనియు నెఱుంగునది. ఈభేదమునుబట్టి సంప్రాప్తి గూడ భిన్నముగనుండును. అందు ప్రధానవ్యాధి అనుబంధ్యమనియు, అప్రధానమనుబంధమనియు జెప్పనగును. ప్రధానవ్యాధి నెరింగి దానికితగిన చికిత్స జేసినచో, నప్రధానమగువ్యాధియు, ప్రధానముతోఁ గూడ శమించును. అప్రధానమునకు వేరుగ చికిత్స జేయనవసరములేదు. ఈసౌకర్యమునకే దీనినరయుట యావశ్యకము.

ఇచ్చట ప్రధానమును జెప్పినచో దానికి విరుద్ధమైన యప్రధానము గూడ జెప్పినట్లగును గాన ఉద్దేశస్థలమున "సంఖ్యావికల్పప్రాధాన్యబలకాలవిశేషతః" అని ప్రాధాన్యము మాత్రము నిర్దేశింపఁబడినది.

బలాబలలక్షణము

హేత్వాదికార్త్స్న్యావయవైః బలాఽబలవిశేషణమ్,

వ్యాధిజనించుటకు ఆయావ్యాధినసుసరించి చెప్పబడిన హేతువు పూర్వరూపములు, రూపము, ఉపశయము అనువానియొక్క సంపూర్ణలక్షణములను కొన్నిటినిబట్టి వ్యాధియొక్కబలమును, బలహీనతను ఎరుంగునది. ఆయావ్యాధికి జెప్పినకారణము లన్నిటిచే వ్యాధికల్గినయెడ వ్యాధిబలిష్ఠంబనియు, కొన్ని కారణములచేమాత్రము కల్గినయెడ వ్యాధి బలహీనమనియు నెరుంగునది. ఇత్తెరంగుననే ఆయావ్యాధికి జెప్పియుండు పూర్వరూపరూపలక్షణములన్నియు గాన్పించి వ్యాధిపుట్టిన నయ్యది బలవత్తరమనియు, అందు కొన్ని మాత్రము గానవచ్చినయెడ స్వల్పబలంబనియు నెరుంగునది. సంతర్పణమునకు జెప్పిన వానిని పూర్తిగనుపయోగించుటచే వ్యాధి శమించినయెడ వ్యాధి బలిష్ఠమనియు, కొన్నిటిచేతనే వ్యాధి శమించిన వ్యాధి బలహీనంబనియు నుపశయముచే గూడ నెరుంగునది.

వ్యాధి సంభవించుసమయమున పైజెప్పిన హేత్వాదుల బలాబలమునుబట్టి సంప్రాప్తి గూడ భిన్నముగనుండును గాన, సంప్రాప్తినిబట్టి వ్యాధుల బలాబలమును నిర్ణయించునది.

కాలనిర్ణయము.

నక్తం దినర్తుభుక్తాంశైః వ్యాధికాలో యథామలమ్. ౧౩

రాత్రి, పగలు, వసంతాదిఋతువులు భోజనసమయము అనుకాలములయొక్క భాగముల ననుసరించి వాతాదిదోషముల కాలమును విభజించి ఆయావ్యాధులకాలములను నిర్ణయించునది.

వాగ్భటాచార్యుండు వాతాదులకు కాలముల నిట్లు చెప్పెను:—"వయోఽహోరాత్రిభుక్తానాం తేఽన్తమధ్యాదిగాః క్రమాత్" (అ. హృ. సూ. అ. ౧) మనుజులకు నిర్ణీతమైనవయస్సు, పవలు, రాత్రి, భోజనసమయము అనువానియొక్క అంతమునను, మధ్యమునను, ఆదియందును క్రమముగ వాత-పిత్త - కఫములు మూడును వృద్ధినొందును. (పైజెప్పిన వయస్సు, పగలు, రాత్రి, భోజనసమయములను ఒక్కొకదానిని మూడుభాగములుజేయ, అందు అంతభాగమున వాతంబును, మధ్యభాగమున పిత్తంబును, ఆదిభాగమున కఫంబును బలముగనుండునని భావము). ఈవాక్యము ననుసరించి రాత్రిని, పగటిని, భోజనసమయమును మూడుభాగములుగ నొక్కొకదానిని భాగింప నందు అంతభాగమున జ్వరము వ్యాపించినయెడల వాతజ్వరసంప్రాప్తి యనియు, మధ్యభాగము నసంభవించినయెడ, పిత్తజ్వరసంప్రాప్తి యనియు, ప్రథమకాలమున సంభవించుచెడ కఫజ్వరసంప్రాప్తి యనియు నూహించునది.

మరియు "వర్షాశరద్వసన్తేషు వాతాద్యైః ప్రాకృతః క్రమాత్" అనువచనప్రకారము వర్షాకాలమున వాతంబును, శరత్కాలమున పిత్తంబును, వసంతకాలమున కఫంబును ప్రబలములుగనుండును. కావున వర్షఋతువున బుట్టినవ్యాధి వాతికమనియు, శరత్కాలమునబుట్టినది పైత్తికమనియు, వసంతకాలమున బుట్టినది కఫజమనియు, వానిసంప్రాప్తినిబట్టి యెరుంగనగును. ఇత్తెరంగున కాలభేదమునుబట్టియు సంప్రాప్తి భేదము కల్గునని భావము.

ఇతి ప్రోక్తో నిదానార్థః తద్వ్యాసేనోపదేక్ష్యతే,

ఇత్తెరంగున నిదానపదముయొక్క అర్థము సంగ్రహరూపముగ వివరింపబడినది. అయ్యది జ్వరాదిరోగముల ప్రకరణములయందు సవిస్తరముగ దెలుపబడును.

(ఇచ్చట సకలరోగములకును సామాన్యముగ నిదానముచెప్పబడెను. దానిని మరల నాయారోగప్రకరణములయందు ఆయారోగముల ననుసరించి విస్తరముగ దెలుపబడునని భావము.)

నిదానవిశేషము.

సర్వేషామేవ రోగాణాం నిదానం కుపితా మలాః 14
తత్ప్రకోపస్య తు ప్రోక్తం వివిధాఽహితసేవనమ్,

మనుజులకు సంభవించు సకలరోగములకును ప్రకోపమునొందిన వాత-పిత్త - కఫములు ప్రధానముగ కారణములై యుండును. అట్టి దోషములు ప్రకోపించుటకు పథ్యములుకాని నానావిధములైన యాహారవిహారాదుల సేవించుట కారణమగును.

ఈవిషయమును చరకాచార్యు డిట్లు చెప్పెను:—"నాస్తి రోగో వినా దోషైః యస్మాత్తస్మాద్విచక్షణః, అనుక్తమపి దోషాణాం లిఙ్గైర్వ్యాధిముపాచరేత్" (సుశ్రు. సూ. అ. ౩౫) వాతాదిదోషసంబంధములేక రోగ మొక్కటియైన పుట్టబోదు; కావున కొన్నిరోగములకు వాతాదిభేదములబట్టి లక్షణముల జెప్పకున్నను, ఆరోగములకు తత్కాలమున నుండులక్షణములబట్టి దోషముల నిర్ణయించి ఆయాదోషములు శాంతినొందునట్లు చికిత్స జేయునది.

మరియు నాగంతుకారణములగు అభిఘాతాదులచే నాకస్మికముగ గల్గిన రోగములయందు రోగములు జనించునపుడు ఆక్షణమున దోషసంబంధము లేకున్నను పిదప వాతాదులు ప్రకుపితములై వానికి సంబంధించిన యుపద్రవములగల్గించును. ఎట్లన— కత్తిచే నరికినపుడు ఆగంతుకవ్రణము కల్గును. నరుకుసమయమున దోషసంబంధము లేక

యున్నను, ఉత్తరక్షణమున వాతాదులు ప్రకోపించి పోటు నొప్పి మున్నగు నుపద్రవముల గల్గించునని భావము. ఈవిషయమునే చరకాచార్యు లిట్లు చెప్పిరిః—"ఆగన్తుర్హి వ్యథాపూర్వసముత్పన్నో జఘన్యం వాతపిత్తశ్లేష్మణాం వైషమ్యమాపాదయతి." (చరక. సూ. అ. ౨౦)

మరియు వాతాది ప్రకోపకారణములు అనంతములు. కావున వాని నిర్ణయించి చెప్ప నేరికిని శక్యముకాదు. అట్టి కారణముల సామాన్యముగ వాగ్భటాచార్యుడు నిదానస్థానమున సంగ్రహముగ నిట్లుచెప్పెనుః—"తిక్తోషణకషాయాల్పరూక్షప్రమితభోజనైః, ధారణోదీరణనిశాజాగరాత్యుచ్చభాషణైః, క్రియాతియోగభీశోకచింతావ్యాయామమైథునైః, గ్రీష్మాహోరాత్రిభుక్తాన్తే ప్రకుప్యతి సమీరణః. పిత్తం కట్వమ్లతీక్ష్ణోష్ణపటుక్రోధవిదాహిభిః, శరన్మధ్యాహ్నరాత్ర్యర్ధవిదాహసమయేషు చ. స్వాద్వమ్లలవణస్నిగ్ధగుర్వభిష్యందిశీతలైః, ఆస్యాస్వప్నసుఖాజీర్ణదివాస్వప్నాతిబృంహణైః, ప్రచ్ఛర్దనాద్యయోగేన భుక్తమాత్రవసంతయోః, పూర్వాహ్ణే పూర్వరాత్రే చ శ్లేష్మా; ద్వన్ద్వస్తు సంకరాత్, మిశ్రీభావాత్సమస్తానాం సన్నిపాతస్తథాపునః." (అ. హృ, ని. అ. ౧. శ్లో. ౧౪-౧౯) చేదు, కారము, వగరు, అనునీరసములు గలపదార్థముల భుజించినను, మిక్కిలి కొంచెముగ భుజించినను, జిడ్డులేని పదార్థముల తిన్నను, నియతమగుకాలము నతిక్రమించి భుజించినను, మలమూత్రాదులు వెడలనున్నపుడు వానివేగమును నిరోధించినను, వానివేగము లేకుండునపుడు బలాత్కారముగ వాని వెడలించినను, రాత్రులయందు నిదురమేల్కాంచినను, మిక్కిలి బిగ్గరగ మాట్లాడినను, వమనము విరేచనము, మున్నగు పంచకర్మములను వానివానికి నియతమైన ప్రమాణము నతిక్రమించి అధికముగ జేసికొన్నను, భయపడినను, దుఃఖించినను, మనస్సున మిక్కిలిచింతించినను, దేహపరిశ్రమము నధికముగజేసినను, బలమును అతిక్రమించి సంభోగము జేసినను, ఇట్టికారణములచేత వాతము ప్రకోపమునొందును. మరియు గ్రీష్మకాలమునందును, పగటియంత (మూడవ) భాగమునను, రాత్రి మూడవభాగమునను, భుజించిన యాహారము జీర్ణమైనకాలము నందును వాతము ప్రకోపమునొందును. కారము, పులుపు, అనురెండురసములు గలపదార్థములను భుజించినను, తీక్ష్ణగుణముగల ఆవాలు మున్నగువానిని ఉష్ణగుణముకల పదార్థములను భుజించినను, ఉప్పుకలపదార్థములను భుజించినను, పిత్తము ప్రకోపమునొందును. మరియు కోపపడినను, మంటబుట్టించుపదార్థముల తిన్నను, శరత్కాలమునందును, మధ్యాహ్నకాలమునందును, అర్ధరాత్రికాలమునందును మిక్కిలి సంతాపము కల్గిన సమయములయందును పిత్తము ప్రకోపించును. తీపి, పులుపు, ఉప్పు, అనురసములు కల పదార్థములనైనను, మిక్కిలి జిడ్డుగల పదార్థములనైనను స్రోతస్సులయందు ద్రవ

మును బుట్టించు పదార్థములనైనను, శీతలపదార్థములనైనను భుజించినను; విశేషముగ కూర్చునియున్నను, నిద్రపోవుచున్నను, భుజించినయాహారము జీర్ణముగాకున్నను, పగటియందు నిదురించినను, శరీరమును మిక్కిలి బలియంజేయు పదార్థముల భుజించినను, వమనాదిక్రియలను వానివానికి నియమితమగుకాలమున జేసికొనకున్నను కఫము ప్రకోపించును. మరియు భోజనమున కుత్తరక్షణమునను, వసంతకాలమునందును, పగలు మొదటి (మూడవ) భాగమునందును, రాత్రి మొదటి(మూడవ) భాగమునందును కూడ కఫము ప్రకోపించును. పైజెప్పినయాహారవిహారాదులలో, రెండేసిదోషములకు జెప్పినవి సంకరముగ సేవింపబడిన యెడ రెండేసిదోషములు ప్రకోపమునొందును. అన్నింటిని సంకరముగ సేవించుటచేత సన్నిరయము ప్రకోపమునొందును. ఇత్తెరంగున సామాన్యముగ త్రిదోషములయొక్క ప్రకోపకారణముల నెరుంగునది.

చరకోక్తనిదానము.

నిదానార్థకరో రోగో రోగస్యాప్యుపజాయతే. 15
తద్యథా జ్వరసన్తాపాద్రక్తపిత్తముదీర్యతే,
రక్తపిత్తాజ్జ్వరః, తాభ్యాం శోషశ్చాప్యుపజాయతే,
ప్లీహాభివృద్ధ్యా జఠరం జఠరాచ్ఛోథ ఏవ చ,
అర్శోభ్యో జాఠరం దుఃఖం గుల్మశ్చాప్యుపజాయతే. 16
(దివాస్వాపాదిదోషైశ్చ ప్రతిశ్యాయశ్చ జాయతే,) 17
ప్రతిశ్యాయాదథో కాసః కాసాత్సఞ్జాయతే క్షయః,
క్షయో రోగస్య హేతుత్వే శోషస్యాప్యుపజాయతే. 18

ఒకసమయమున స్వకారణములగు మిథ్యాహారవిహారాదులచే గల్గినరోగము ఇంకొకరోగమును నిదానమునుబోలె గల్గించును. అది యెట్లనః—జ్వరసంతాపమువలన రక్తపిత్తము కల్గును. రక్తపిత్తమువలన నొకవేళ జ్వరము కూడ కల్గును. ఆరెంటిచేత శోషంబును కల్గును. ప్లీహము వృద్ధినొంది మహోదరమును కల్గించును. ఉదరమువలన శోథము (వాపు) సంభవించును. అర్శోరోగముచేత జఠరము (ఉదరము) కల్గును. గుల్మము కూడ కల్గును. పగలు నిదురించుట మున్నగుకారణములచే గల్గినపీనసము (పడిసెము) వలన కాసవ్యాధి కల్గును. కాసమువలన క్షయము కల్గును. అయ్యది శోషమునకు హేతువగును. (ఇది చరకమున జెప్పిననిదానము. మాధవకరుడు దానిని తనగ్రంథమున ననువదించి చెప్పెనని యెరుంగునది.)

రోగము రోగానంతరమును కల్గించుక్రమము.

తే పూర్వం కేవలాః రోగాః పశ్చాద్ధేత్వర్థకారిణః,
కశ్చిద్ధి రోగో రోగస్య హేతుర్భూత్వా ప్రశామ్యతి. 19
న ప్రశామ్యతి చాప్యన్యః హేతుత్వం కురుతేఽపి చ,
ఏవం కృచ్ఛ్రతమా నృణాం దృశ్యన్తే వ్యాధిసఙ్కరాః. 20
తస్మాద్యత్నేన సద్వైద్యైః ఇచ్ఛద్భిస్సిద్ధిముత్తమామ్,
జ్ఞాతవ్యో వక్ష్యతే యోఽయం జ్వరాదీనాం వినిశ్చయః. 21

పైజెప్పబడినవిధముగ ఒకరోగము మరియొకరోగమును గల్గించునపుడు, తొలుత నారోగములు స్వతంత్రములుగ జనించి బాధించునపుడు వానికి దగినచికిత్స జేయక నుపేక్షించినయెడ నవి బలిష్ఠములై యితరరోగముల గల్గించును. అట్టియెడ నారోగములు రోగహేతువులై యుండును. అందు నొకరోగము మరియొకరోగమును గల్గించి తనకుతానే శమించును. మరియొకరోగము ఇంకొకరోగమునకు హేతువుగనుండి రోగమును కల్గించియు నంతట శమించక రెండవరోగముతో గలిసి బాధించుచుండును. ఇత్తెరంగున మనుజులకు వ్యాధులసాంకర్యము మిక్కిలి కష్టముల గల్గించుచుండును. ఇట్టి సంకరవ్యాధులు పలుతెరంగుల లోకమున గానంబడుచున్నవి. కావున వ్యాధినివృత్తిరూపమైన కార్యసిద్ధిని గోరుసద్వైద్యులు మిక్కిలి సూక్ష్మమైనబుద్ధిచేత పైన జ్వరాదిప్రకరణములయందు జెప్పంబడు రోగనిశ్చయమును గుర్తెరింగి ఆయావ్యాధుల గమనించి ప్రతివిధానముజేయుట ముఖ్యము.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే పఞ్చలక్షణనిదానం
సమాప్తమ్.

౨. జ్వరనిదానమ్.

అవతారిక:—పైప్రకరణమున పఞ్చలక్షణనిదానము వివరింపబడినది. పఞ్చలక్షణమనగా నిదాన-పూర్వరూప-రూప-ఉపశయ-సంప్రాప్తులయొక్క లక్షణములు. అయ్యవి జ్వరాదిరోగములయం దన్నిటియందును సామాన్యములు. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యులు "అథాతస్సర్వరోగనిదానం వ్యాఖ్యాస్యామః" అని నిదానారంభమున చెప్పెను. నిదానపూర్వరూపాదులు ఐదును సర్వరోగసామాన్యముగ నుండుటంజేసియే పంచలక్షణనిదాన మనుదానిని సర్వరోగనిదానమని వాగ్భటాచార్యులు వ్యవహరించెను. మరికొందరాచార్యులు సర్వరోగవిజ్ఞానీయమనియు దీనిని వ్యవహరించిరి. ఎవ రెట్లు చెప్పినను సకలరోగములను గుర్తించుటకు ప్రధానములగు పూర్వరూపాదులలక్షణములను దెల్పునదియనునర్థము సమానము. కావున అట్టి సర్వరోగములకు వ్యాప్తమైన పఞ్చలక్షణనిదానమును నుడివినపిదప ఆయారోగలక్షణములను ప్రత్యేకముగ వివరించుట యావశ్యకము. అందును జ్వరము ప్రధానముగుటంజేసి జ్వరనిదానము తొలుదొలుత వివరింపబడును. ఇయ్యది సకలమానవులకును పుట్టుక మొదలు నీవ్యాధిరానున్నను తొలుత ప్రాయికముగ వ్యాపించును. దేహము, ఇంద్రియములు, మనస్సు మున్నగువానిని తపింపజేసి వ్యాపించునది. జన్మమరణములయందు నియతముగ సంభవించునది. ఇంతియేకాక ఇయ్యది మనుజకోటికి మాత్రమేకాక సృష్టికి లోనైన స్థిరచరములకన్నిటికిని సంభవించునని చరకాచార్యులు ఉపదేశించియున్నారు.

మరియు గ్రంథాంతరమున నీజ్వరము జంతుభేదముచే నామాంతరమున బేర్కొనంబడియున్నది. అందు ఏనుగులకు పాకలమనియు, గుఱ్ఱముల కభిఘాతంబనియు, ఆవుల కీశ్వరమనియు, ఎనుబోతులకు హారిద్రంబనియు, మేకలకును గొఱియలకును ప్రలాపమనియు, ఒంటెలకు అలసంబనియు, జింకలకు మృగరోగంబనియు, పక్షుల కభిఘాతంబనియు, చేపల కింద్రమదంబనియు, పాముల కక్షీకమనియు, నీటికి నీలికమనియు, పతంగంబులకు పక్షపాతంబనియు, వృక్షజాతికి కోటరము (తొఱ్ఱ) అనియు, భూమికి ఊషరంబనియు, మనుజసామాన్యమునకు జ్వరంబనియు నామభేదముచే వ్యవహరించిరి. ఐనను వ్యాధి స్వరూపమున భేదము గానరాదు. ఇట్టికారణములచేత జ్వరము తక్కిన రోగముల కన్నిటికిని ప్రధానంబని యార్షమత సిద్ధాంతము.

జ్వరముయొక్క ప్రాగుత్పత్తియు, భేదంబులును.

దక్షాపమానసంక్రుద్ధరుద్రనిశ్వాససమ్భవః,
జ్వరోఽష్టధా పృథగ్ద్వంద్వసంఘాతాగంతుజస్స్మృతః. 1

దక్షప్రజాపతిచేసిన యవమానముచేత కోపోద్రిక్తుఁడగు రుద్రునియొక్క క్రూర మైన నిట్టూరుపువలన జ్వరము మొట్టమొదట పుట్టినది. అయ్యది మిథ్యాహారవిహారములం జేసి ప్రకోపమునొందిన వాతపిత్తశ్లేష్మములలో నొక్కొకదానిచేతను రెండేసిదోషముల చేతను, దోషములన్నింటిచేతను, అభిఘాతము మున్నగు నాగంతుకారణములచేతను జనించుటంజేసి యెనమండ్రు తెఱంగు లగును. అందు వాతప్రకోపమున జనించినజ్వరము వాతికమనియు, పిత్తమున జనించినది పైత్తికమనియు, కఫమున జనించినది శ్లైష్మిక మనియు, వాతపిత్తముల రెండిటిచే గల్గినది వాతపిత్తజ్వరమనియు, వాతకఫముల జనించి నది వాతకఫజ్వరమనియు, పిత్తకఫముల జనించినది పిత్తకఫజ్వరమనియు, త్రిదోషములు నొక్కుమ్మడి ప్రకోపించుటచే గల్గినది సాన్నిపాతికమనియు, ఆయుధములు మున్నగువాని దెబ్బచే గల్గినది యాగంతుకారణముల జనించుటంజేసి యాగంతుజమనియు నెనిమిది భేదముల నెఱుంగునది.

ఇచ్చట దక్షప్రజాపతి యీశ్వరుని పిలువకయే యాగము సేయంబూన నప్పర మేశ్వరుం డట్టియవమానమున ప్రకోపమునంది దక్షునియాగమును ధ్వంసముచేసినపు డుద్భవించిన రుద్రకోపము జ్వరరూపముగ పరిణమించినదను పౌరాణికగాథ ననుసంధించు నది.

రుద్రకోపము జ్వరమునకు మొట్టమొదట పుట్టుటకు కారణమగుటంజేసి విప్ర కృష్టకారణము. వాతాదిదోషములు తాత్కాలికజ్వరమునకు కారణములుగాన సన్నికృష్ట కారణములు. రుద్రకోపమున జనించుటంజేసి జ్వరము కేవలము తేజోరూపము. "పిత్త మగ్నిరితి స్మృతః" అని యుండుటంజేసి పిత్తము ఆగ్నేయముగాన జ్వరము లన్నిటి యందును ప్రధానముగ నుండును. కావున జ్వరసామాన్యముగ చికిత్స జేయుంతరి పిత్త మును ప్రకోపింపజేయక యితరదోషముల హరించుచికిత్స జేయుట సమంజసము. ఈవిష యమును వాగ్భటాచార్యుఁడు "ఊష్మా పిత్తాదృతే నాస్తి జ్వరో నాస్త్యూష్మణా వినా, తస్మాత్పిత్తవిరుద్ధాని త్యజేత్పిత్తాధికేఽధికమ్." (అ. హృ, చి. అ. ౧) అని చెప్పెను. పిత్తప్రకోపము లేక వేడి కలుగఁబోదు. వేడి లేక జ్వరము జనించుట లేదు. కావున పిత్త మునకు విరుద్ధములగు నౌషధాదులను జ్వరసామాన్యమున విడువవలెననియు, అందును పిత్తాధికజ్వరమునందు విశేషముగ విడువవలెననియు భావము. ఈయభిప్రాయముచేతనే

తరుణ (ఆరంభదశనుండు) జ్వరమున నగ్నిదీప్తికలిగి పాచనము గల్గుటకై కట్వమ్లలవణ ములు పాచకములైనను పిత్తవర్ధకము లగుటంజేసి వానిని విడచి పిత్తహరమగు తిక్తరస మునే ప్రధానముగ చరకాచార్యులు నిర్దేశించెను.

మఱియు "జ్వరస్తు పూజనైర్వాపి సహసైవోపశామ్యతి" అని విదేహుఁడు చెప్పియుండుటచే జ్వరము రుద్రకోపసంభవమగుటంజేసి దైవస్వరూపముగ భావించి పూజల సల్పినచో శీఘ్రముగ శమించుననియు విదేహప్రభృతులు నుడివిరి. జ్వరము మూఁడు పాదములును, మూఁడుశిరంబులును, ఆరుభుజంబులును, తొంబదికన్నులును కల్గి, భస్మము నాయుధముగ ధరించి, లయకాలరుద్రుని యమునిబోలె క్రూరాకారమై యుండునని హరివంశమున పేర్కొనంబడి యున్నది. ఈశ్వరునకును బాణాసురునకుయుద్ధము జరుగు నవసరమున నీశ్వరకోపజనిత మగుజ్వరము యుద్ధం బొనర్చినట్టులు "మాహేశ్వరో వైష్ణవశ్చ యుయుధాతే జ్వరావుభౌ", అని భాగవతమున నున్నది, ఇవి మున్నగువాక్య ములచే జ్వరము దేవతాత్మకమనియు, రూపవంతమనియు స్ఫుటముగ దెలుచున్నయది.

జ్వరసంప్రాప్తి.

మిథ్యాహారవిహారాభ్యాం దోషాహ్యామాశయాశ్రయాః,
బహిర్నిరస్య కోష్ఠాగ్నిం జ్వరదాస్స్యూ రసానుగాః. 2

జాంగలాదిదేశము, రాత్రిపవలు మున్నగుకాలము, దేహప్రకృతి, శరీరము యొక్కయు జాఠరాగ్నియొక్కయు బలము, వయస్సు మున్నగువాని ననుసరించి, యాహారవిహారాదులు చరకమునందలి స్వస్థవృత్తప్రకరణమున ఋతుచర్యాధ్యాయము, అన్నపానరక్షాధ్యాయము మున్నగుచోట్ల వివరింపబడియున్నవి. అట్టినియమమునకు విరుద్ధములగు నాహారవిహారాచారాదులు మిథ్యాహారాదులు, అట్టి మిథ్యాహారవిహారా చారాదులచే వాతపిత్తకఫములు ప్రకోపమునంది యామాశయమున జేరి జాఠరాగ్నిని బయటద్రోసి రసధాతువుతో గలిసి జ్వరమును గల్గించును. దోషప్రకోపముచే బయలు వెడలిన జాఠరానలము శరీరముపై వ్యాపించి జ్వరరూపముగ పరిణమించును. అట్టి యగ్ని సంబంధముచేత శరీరమునంతటను వేడి యధికమగును. జాఠరానలము వెలువడుటంజేసి భుజింపబడిన యాహారపదార్థము జీర్ణింపదు. 'రసానుగాః' అనుటచేత రసధాతువు (ఆహారము జీర్ణించినపిదప దానిసారరూపమైన మొదటిధాతువు)ను చేరి జ్వరమును గల్గించునని భావము.

ఇచ్చట జ్వరము కల్గుటకు వాత-పిత్త-కఫములు దోషములనియు, స్వర్గకమైన రస ధాతువు దూష్యమనియు దోషదూష్యవిభాగము నెఱుంగునది.

జ్వరసామాన్యలక్షణము.

స్వేదావరోధస్సన్తాపస్సర్వాఙ్గగ్రహణం తథా,
యుగపద్యత్ర రోగే చ స జ్వరో వ్యపదిశ్యతే. 3

చెమట వెడలకుండుట, దేహమునందంతటను వేడి యధికముగ నుండుట, చక్షురాదీంద్రియములకును, మనస్సునకును తాపము గల్గుట. శరీరమునందంతట పట్టినట్లు నొప్పి కల్గుట, ఈలక్షణములన్నియు సమకాలమున కలిగెనేని అయ్యది జ్వరమని ముఖ్యముగ వ్యవహరింపఁబడును. (పైలక్షణములన్నియు జ్వరమున సంభవించుననుట) వాతము ప్రకుపితమై చెమట వెడలు రంధ్రముల నన్నిటిని నిరోధించుటంజేసి జ్వరము వ్యాపించినపుడు చెమట బైట వెడలకుండునని భావము.

జ్వరసామాన్యపూర్వరూపము.

శ్రమోఽరతిర్వివర్ణత్వం వైరస్యం నయనప్లవః,
ఇచ్ఛాద్వేషౌ ముహుశ్చాపి శీతవాతాతపాదిషు 4
జృమ్భాఙ్గమర్దో గురుతా రోమహర్షోఽరుచిస్తమః,
అప్రహర్షశ్చ శీతఞ్చ భవత్యుత్పత్స్యతి జ్వరే. 5
సామాన్యతః

శరీరము బడలియుండుట, మనస్సు చంచలమై అన్నివిషయములయందును ఆసక్తి లేకుండుట, దేహము మామూలుగ నుండురంగు మారి క్రొత్తరంగు కల్గియుండుట, నోటికి మధురాదిరసములు మామూలుగ దెలియకుండుట, కన్నులయందు నీరుగారుట, శీతోపచారములయందును, గాలియందును, ఎండ మున్నగువానియందును మాటిమాటికి ఇష్టము ద్వేషము మారిమారి యుండుట, ఒడలివిరుపులు, ఆవలింతలు కల్గుట, ఒడలి నొప్పులుగల్గి బరువుగనుండుట, శరీరమునందు రోమములు నిక్కబొడిచియుండుట, నోట రుచి లేకుండుట, కన్నులు చీకటిగ్రమ్మినట్లు కనబడకుండుట, మనసు ఉత్సాహము లేకుండుట, ఉండియుండి చలిగల్గుట, ఈలక్షణములన్నియు జ్వరముగల్గుటకు మున్ను గాన్పించును. పైజెప్పిన యెనిమిదివిధములగు జ్వరము లన్నిటియందును సామాన్యముగ గనిపించును; కావున ఇది జ్వరమునకు సామాన్యపూర్వరూపము.

జ్వరవిశేషపూర్వరూపములు.

విశేషాత్తు జృమ్భాత్యర్థం సమీరణాత్,
పిత్తాన్నయనయోర్దాహః, కఫాదన్నారుచిర్భవేత్. 6

రూపైరన్యతరాభ్యాన్తు సంసృష్టైర్ద్వన్ద్వజం విదుః,
సర్వలిఙ్గసమావాయస్సర్వదోషప్రకోపజే. 7

వాతజ్వరము కల్గుటకు పూర్వము (పైజెప్పబడిన సామాన్యరూపములు కనబడుటయేకాక) యొడలివిరుపులు ఆవలింతలు విశేషముగ కల్గును. పిత్తజ్వరమున కన్నులు విశేషముగ మండును. నీరు అధికముగ వెడలును. కఫజ్వరమున నాహారపదార్థముల యందు రుచిపుట్టదు. వాతపిత్త, వాతకఫ, పిత్తకఫసంసర్గమున గల్గిన ద్వన్ద్వజ్వరముల యందు ఆయాదోషములకు ప్రత్యేకముగ జెప్పిన రెండేసి పూర్వరూపములు మిశ్రముగ గన్పించును. త్రిదోషప్రకోపముచే గల్గిన సన్నిపాతజ్వరమున మూడుదోషములకు ప్రత్యేకముగ జెప్పిన పూర్వరూపములన్నియు గాన్పించును.

దోషద్వయప్రకోపమున గల్గిన వాతపిత్తజ్వరము గల్గుటకు మున్ను ఒడలివిరుపులును, కన్నులమంటయు విశేషముగ గల్గును. వాతకఫజ్వరమున ఒడలివిరుపును, అరోచకమును విశేషముగ గల్గును. పిత్తకఫజ్వరమున కండ్లమంటయు, అరోచకమును అధికముగ కల్గును. త్రిదోషసన్నిపాతమున జనించిన సాన్నిపాతికజ్వరమున పైజెప్పిన ఒడలివిరుపు, కండ్లమంట, అరోచకము ఈమూడును మిక్కుటముగ గాన్పించును అని భావము.

వాతజ్వరలక్షణము.

వేపథుర్విషమో వేగః కణ్ఠౌష్ఠపరిశోషణమ్,
నిద్రానాశః క్షవస్తమ్భో గాత్రాణాం రౌక్ష్యమేవ చ. 8
శిరోహృద్గాత్రరుగ్వక్త్రవైరస్యం గాఢవిట్కతా,
శూలాధ్మానే జృమ్భణం చ భవత్యనిలజే జ్వరే 9

శరీరము వడవడ వణకుట, జ్వరవేగము నియమములేక ఒకప్పు డధికముగను మరియొకప్పుడు తక్కువగను మారుచుండుట, గొంతునందును పెదవులయందును చెమ్మలేకయుండుట, నిదురబట్టకుండుట, తుమ్ములు విశేషముగవచ్చుట, అవయవములు స్తంభించియుండుట, శరీరమున జిడ్డులేక గరగరమనియుండుట, తల రొమ్ము తక్కినశరీరము ఈచోట్ల నొప్పి, నోట రుచి తెలియకుండుట, మలము ద్రవములేక గట్టిగనుండుట, కడుపుబ్బరముతోగూడి నొప్పికలుగుట, ఒడలి విరుపులు ఇవియన్నియు వాతజ్వరమున కలుగును.

కడుపులో గుడగుడయను శబ్దముతోగూడి నొప్పికలిగి యుబ్బరించినది యాధ్మానము. ఇచ్చట 'గాత్రరుక్' అనుటచేతనే శరీరమందంతట నొప్పికల్గునని యర్థమగును.

చున్నవి శిరస్సునందును హృదయమునందును అధికముగ నొప్పిగల్గునని తెలుపుటకై "శిరోహృద్గాత్రరుక్" అని ప్రత్యేకముగ గ్రహింపబడినది.

పైజెప్పినలక్షణములుగాక మరికొన్నిలక్షణములు గూడ వాతజ్వరమునందు కలుగునని సుశ్రుతాచార్యుడు తెలిపెను. పలుదెరంగుల నొప్పులు, కాళ్లయందు తిమ్మిరి, పిక్కలనొప్పి, చెవిలో గుమ్మని ధ్వని, నోట వగరు, దౌడలు చిక్కియుండుట, అంకిళ్లు పట్టుకొనియుండుట, సంధిబంధములు సడలినట్లు బాధ, పొడిదగ్గు, వాంతి, ఒడలు జలదరించుట, ఒడలిక, చక్రభ్రమణమువలె ఒడలుతిరుగుట, మూత్రము నేత్రములు ఎఱ్ఱబడుట, దప్పి, అర్థములేక మాటలాడుట, ఉష్ణోపచారమును గోరుట, ఇవి మున్నగులక్షణములు వాతజ్వరమున కలుగునని చరకంబున గానంబడియెడు. మరియు సర్వావయవముల యందును పలుదెరంగులైనబాధలు; చెవులు వినబడకుండుట, మూత్రపురీషములు బైట సరళముగ వెడలక బద్ధగించియుండుట, చర్మము గోళ్లు ముఖము కన్నులు మలము ఇవి స్వాభావికమైనరంగుమారి నల్లబడియుండుట, మాదున నొప్పి కలుగుట, చెమటబట్టుట, ఆహారము జీర్ణముగాకుండుట, ఈలక్షణములు గూడ గల్గునని గ్రంథాంతరమున గనబడుచున్నది.

ఇచ్చట త్రిదోషములలో వాతము ప్రధానమైనది "పిత్తం పఙ్గుః కఫః పఙ్గుః పఙ్గవో మలధాతవః. వాయునా యత్ర నీయన్తే తత్ర గచ్ఛన్తి చేకరే" అని యుండుటంజేసి పిత్తకఫములు రెండును స్వతంత్రత లేక వాత మెచ్చటికి గొనిపోయిన నచటికేగుచుండునని తెలియుచున్నది. వాతాదిరోగముల పరిగణనము చేయునపుడు వాతరోగంబు లెనుబది, పిత్తరోగములు నలుబది, కఫరోగములు ఇరువదియు నని చరకాచార్యుడు పరిగణనము జేసియున్నాడు. పైవిషయములను పరిశీలించినచో కఫమునకన్న పిత్తము, ఈరెంటికన్న వాతము బలవత్తరమని తెలియుచున్నదిగాన అట్టి తారతమ్యము ననుసరించి ఆయారోగములను వివరించుతరి తొలుత వాతికములను, పిమ్మట పైత్తికములను, కడపట శ్లైష్మికములను వరుసగాచెప్పుట యాయుర్వేదమున సమంజసపద్ధతిగానున్నది.

పిత్తజ్వరలక్షణము.

వేగస్తీక్ష్ణోఽతిసారశ్చ నిద్రాల్పత్వం తథా వమిః,
కణ్ఠౌష్ఠముఖనాసానాం పాకస్స్వేదశ్చ జాయతే. 10
ప్రలాపో వక్త్రకటుతా మూర్ఛా దాహో మద స్తృషా,
పీతవిణ్మూత్రనేత్రత్వం పైత్తికే భ్రమ ఏవ చ. 11

జ్వరవేగము మిక్కిలి తీవ్రముగనుండుట, పలుమరు ద్రవముగ మలము వెడలుట, నిదుర స్వల్పముగబట్టుట, పసరు వమనమగుట, కుత్తుకయందును, పెదవులయందును, నోటియందును, నాసారంధ్రములయందును పుండగుట, చెమటబట్టుట. సంబంధములేని భ్రమమాటల మాట్లాడుట, నోట చేదుగల్గుట, మతితప్పి మూర్ఛకల్గుట, శరీరమునందెల్ల మంట, అధికముగదప్పి, కల్లుసారాయి త్రాగినవిధముగ మత్తుగల్గియుండుట, మలము మూత్రము నేత్రములు పచ్చనైయుండుట, చక్రముబోలె శరీరము తిరుగుచున్నట్లుండుట; లేక యితరవస్తువులు తిరుగునట్లు గనబడుట, ఇవి యన్నియు పిత్తప్రకోపమున గల్గినజ్వరమున గనబడులక్షణములు.

చరకమునందు శరీరముపై తీవ్రమైనవేడి, రక్తవర్ణములైనబొబ్బలు, చల్లనియుపచారములయం దిచ్ఛగొనుట, అరుచి మున్నగులక్షణములుగూడ జెప్పబడినవి. ఇచ్చట చకారము అనుక్తసముచ్చయార్థంబు గావున పైజెప్పినలక్షణములగూడ గ్రహించును.

ఇచ్చట భ్రమము వాతరోగములలో పరిగణింపబడినదియైనను వాతసంబంధమునంజేసియే పిత్తజ్వరమునగూడ సంభవించును. "న రోగోఽప్యేకదోషజః" అనువచనాంతరముచే నొకదోషము ప్రధానముగనుండి యేదైన నొకరోగము కల్గినను తక్కిన దోషములు సహకారులై యుండునని తెలియుచున్నది. కావున ప్రకృతమున పిత్తజ్వరమునందును వాతసంబంధమునంజేసి భ్రమము గల్గునని యెఱుంగునది. ఇత్తెరంగుననే ఇతరదోషములలక్షణములును ఆయారోగములయందు కనబడును. మరియు "రజఃపిత్తానిలాద్భ్రమః" (సుశ్రుత. శా. అ. ౪) అని సుశ్రుతులు చెప్పిరి కాన వాతపిత్తముల రెంటిచేత భ్రమము కల్గునని యెఱుంగునది.

కఫజ్వరలక్షణము.

స్తైమిత్యం స్తిమితో వేగః ఆలస్యం మధురాస్యతా,
శుక్లమూత్రపురీషత్వం స్తమ్భస్తృప్తిరథాపి చ. 12
(నాత్యుష్ణగాత్రతా ఛర్దిః అఙ్గసాదోఽవిపాకితా)
గౌరవం శీతముత్క్లేదో రోమహర్షోఽతినిద్రతా,
(స్రోతోరోధో రుగల్పత్వం ప్రసేకో లవణాస్యతా,
నాత్యుష్ణగాత్రతా ఛర్దిర్లాలాస్రావోఽవిపాకతా)
ప్రతిశ్యాయోఽరుచిః కాసః కఫజేఽక్ష్ణోశ్చ శుక్లతా. 13

మంచుచే దడిసినట్లు శరీరము మొద్దుబారియుండుట, జ్వరము తీవ్రముగ వ్యాపింపక మందవేగముగ నుండుట, పనులు సేయుటయందు ప్రాలుమాలికచే నాసక్తి

లేకుండుట, నోటిలో తీపికల్గుట, మూత్రపురీషములు తెల్లనిరంగుతో వెడలుట, అవయవములు స్తంభించియుండుట, అప్పుడు భుజించినవానివలె నాహారములయం దిచ్ఛ బోధమగు తృప్తికల్గియుండుట, శరీరమున వేడి కొంచెముగనుండుట, కఫముతోఁగూడి వాంతియగుట, శరీరమున సంధిబంధములు శిథిలములై యుండుట, భుజించినయాహారము జీర్ణముకాకుండుట, శరీరము బరువైయుండుట చలిపట్టుట, ఓకిరింతలువచ్చుట, రోమములు జలదరించుట, నిద్ర అకాలమునందును అధికముగబట్టుట, పడిసెముపట్టుట, అరోచకము, దగ్గు, కన్నులు తెల్లగానుండుట ఈలక్షణములన్నియు కఫజ్వరమున కల్గును.

గ్రంథాంతరమున:—వెక్కిళ్లు, శ్వాసకాసములు, ఊర్ధ్వశ్వాసము, శరీరముపై జిల, నోట నీరూరుట, చల్లనిపొక్కులులేచుట, స్రోతస్సులు అడ్డగింపబడుట, కునికిపాటు (మైకము), హృదయమునందు జిగటగనుండుట, వేడిని గోరుట, జఠరాగ్ని మందగించియుండుట ఇవిమున్నగు లక్షణములు చెప్పఁబడినవి. ఇచ్చట చకారము వలన వానిని గ్రహించునది.

వాతపిత్తజ్వరలక్షణము.

తృష్ణా మూర్ఛా భ్రమో దాహః స్వప్ననాశశ్శిరోరుజా,
కణ్ఠాస్యశోషో వమథూ రోమహర్షోఽరుచి స్తమః. 14
పర్వభేదశ్చ జృమ్భా చ వాతపిత్తజ్వరాకృతిః,

దప్పి, చక్షురాదీంద్రియవ్యాపారములమాని యొడలెరుంగకుండుట, భ్రమము (చక్రముపై నున్నవానివలె శరీరము దిరుగునట్లుండుట, లేక మతిభ్రమచేత నొకవస్తువును మఱియొకవస్తువుగ గ్రహించుట), శరీరమునమంట, నిదురరాకుండుట, తలనొప్పి, కుత్తుకయును నోరును ద్రవములేక యెండుట. వాంతియగుట, రోమములు జలదరించుట, నోట అరుచి, చీకటిలోనున్నట్లు కన్నులు గానరాకుండుట, వ్రేళ్లు మొదలగువానికణుపుల యందు పగులఁదీయునట్లు నొప్పికల్గుట, ఒడలివిరుపులు ఈలక్షణములన్నియు వాతపిత్తములచే గల్గినజ్వరంబున గానంబడును.

వాతకఫజ్వరలక్షణము.

స్తైమిత్యం పర్వణాం భేదః నిద్రాగౌరవమేవ చ. 15
శిరోగ్రహః ప్రతిశ్యాయః కాసస్స్వేదాప్రవర్తనమ్,
సన్తాపో మధ్యవేగశ్చ వాతశ్లేష్మజ్వరాకృతిః. 16

మంచునదడిసినరీతిగ శరీరము మొద్దుబారియుండుట, పర్వభేదము (కీళ్లనొప్పి), నిదుర అకాలమునందు నధికముగవచ్చుట, శరీరము బరువుగనుండుట, తల బరువై దిమ్ము పట్టియుండుట, పడిసెముచే నాసారంధ్రములు బిగిసియుండుట, దగ్గు, చెమ్మట బట్టకుండుట, శరీరమునం దల్ల మంట, జ్వరవేగము తీవ్రముగాక మధ్యముగ నుండుట, ఇవి యన్నియు వాతకఫజ్వరమున కల్గును.

పిత్తకఫజ్వరలక్షణము.

లిప్తతిక్తాస్యతా తన్ద్రా మోహః కాసోఽరుచి స్తృషా,
ముహుర్దాహో ముహుశ్శీతం పిత్తశ్లేష్మజ్వరాకృతిః. 17

కఫము గ్రమ్మియుంటంజేసి నోరు జిగటగల్గి పూయబడినట్లుండుట, చేదుగల్గి యుండుట, మైకము గ్రమ్ముట, చిత్తభ్రమము గల్గుట,.దగ్గు, అరోచకము, దప్పి, జ్వర సంతాపంబును చలియును మార్చిమార్చి మాటిమాటికివచ్చుట ఇవియన్నియుం పిత్తకఫముల ప్రకోపమున గల్గినజ్వరమున సంభవించును.

మరియు:—జడత, చెమట అధికముగ వెడలుట, నోట కఫంబును పిత్తపసరును వెడలుట మున్నగులక్షణములు చరకమున జెప్పంబడినవి.

సన్నిపాతజ్వరలక్షణము.

క్షణే దాహః క్షణే శీతమస్థిసన్ధిశిరోరుజా,
సాస్రావే కలుషే రక్తే నిర్భుగ్నే చాపి లోచనే. 18
సస్వనౌ సరుజౌ కర్ణౌ కణ్ఠశ్శూకైరివావృతః,
తన్ద్రా మోహః ప్రలాపశ్చ కాసశ్శ్వాసోఽరుచిర్భ్రమః. 19
పరిదగ్ధా ఖరస్పర్శా జిహ్వా స్రస్తాఙ్గతా పరమ్,
ష్ఠీవనం రక్తపిత్తస్య కఫేనోన్మిశ్రితస్య చ. 20
శిరసో లోఠనం తృష్ణా నిద్రానాశో హృది వ్యథా,
స్వేదమూత్రపురీషాణాం చిరాద్దర్శనమల్పశః. 21
కృశత్వం నాతి గాత్రాణాం ప్రతతం కణ్ఠకూజనమ్,
కోఠానాం శ్యావరక్తానాం మణ్డలానాం చ దర్శనమ్. 22
మూకత్వం స్రోతసాం పాకో గురుత్వముదరస్య చ,
చిరాత్పాకశ్చ దోషాణాం సన్నిపాతజ్వరాకృతిః. 23

వాతపిత్తకఫములు మూడును ప్రకోపించిన సన్నిపాతజ్వరమున క్షణకాలము జ్వరతాపము క్షణకాలమున చలి గల్గుచు మాటిమాటి కొకటిమార్చి యొకటి కల్గుచుండును. ఎముకలయందును, కీళ్లయందును, శిరస్సునందును నొప్పికల్గును. కన్నులు కలకబారియెఱ్ఱనై నీరు చొటచొటగారుచు లోనికింబోయియుండును. చెవులయందు అపూర్వమైన మ్రోతకల్గి పోటు పుట్టును. కుత్తుకయందు ముండ్లు గ్రుచ్చినట్లు నసనస లాడుచుండును. కునికిపాటును, చిత్తభ్రమంబును కల్గి యసంబద్ధములుగ తనకిచ్చవచ్చిన తెరంగున మాటలాడును. దగ్గు, శ్వాసము, అరుచియు కల్గును. చక్రముపై నుండువానివలె గిరగిరదిరుగునట్లుండును. నాలుక కాలినచందంబున చెమ్మలేక నల్లనై బెరకాకుచందంబున పశ్వాదుల నాలుకబోలి కరకరలాడుచుండును. అవయవములన్నియుం సడలి బిగిచెడి జారునట్లుండును. కఫమును రక్తమును కలిసిన పిత్తపసరు నోటనుమియునపుడెల్ల వెడలుచుండును పరుండికున్నను శిరస్సును నానావిధముల త్రిప్పుచుండును. నీళ్ల త్రాగుచున్నను దప్పి యణంగక వృద్ధియగుచుండును. నిదుర బట్టదు. రొమ్ములో నొకవిధమైన నొప్పి పుట్టును. చెమటయు మూత్రపురీషంబులును బైట వెలువడదు. ఒకవేళ వెలువడినను చాలకాలమునకు కొంచెముకొంచెముగ వెడలును. శరీరమంతయు కొంచెముగ కృశించియుండును. కుత్తుకయందు బిగ్గరగ మూల్గుచుండును. నల్లనిరంగుకల్గి రక్తవర్ణంబులైన పొక్కులును పొడలును కల్గును. మాట హీనస్వరమై మెలమెల్లగ మాటలాడును. ఒకసమయమున ఓపికలేక మూగవానివలె నేమియుం బలుకనేరకుండును. నాసారంధ్రములు చెవులు నోరు కన్నులు మున్నగు స్రోతస్సులు పుండగును. కడుపు మిక్కిలి స్థూలమై బరువుగ నుండును. వాతాదిదోషములు చిరకాలమునకు పరిపాకమునంది యథాపూర్వముగ నుండును. ఇట్టి లక్షణములన్నియు కల్గినది సాన్నిపాతికజ్వరమని యెరుంగునది.

పైజెప్పినది సన్నిపాతజ్వరమునకు సామాన్యలక్షణములు. వాగ్భటాచార్యుడు కొన్నిలక్షణముల నధికముగా చెప్పియున్నాడు. ఎట్టులనః—"తద్వచ్ఛీతం మహానిద్రా దివా జాగరణం నిశి, సదా వా నైవ వా నిద్రా మహాస్వేదోఽతి నైవ వా. గీతనర్తనహాస్యాది వికృతేహాప్రవర్తనమ్" (అ. హృ. ని. అ. ౨) చలి యధికముగా గలుగుట, పగటిపూట అపుటకు సాధ్యముగాక గాఢముగ నిదురవచ్చుట, రాత్రిపూట ఎంత ప్రయత్నపడినను ఇంచుకైనను నిదురపట్టకుండుట, రాత్రిపగలు అని నియమములేక నిరంతరముగ అధికముగ నిదురవచ్చుట, లేక నిదుర బొత్తుగ రాకుండుట, శరీరమున చెమట అధికముగ పట్టుట, లేక కొంచెమైనను చెమట పట్టకుండుట, సంబంధములేక తనకిచ్చవచ్చినట్లు సంగీతముపాడుచు నాట్యమాడుచు వికారముగ నవ్వుచుండుట, మామూలు పద్ధతి నుండక

విరుద్ధమైన చేష్టల జేయుచుండుట, ఈలక్షణము లధికముగా వాగ్భటమున జెప్పంబడెను. పైనలక్షణములన్నియు త్రిదోషములు స్వప్రమాణమునకన్న నధికముగావృద్ధినొంది ప్రకుపితములైన త్రిదోషములచే గలిగిన సన్నిపాతజ్వరమునందు కల్గునని చరకాచార్యుడు నిర్ణయించెను.

మరియు సన్నిపాతజ్వరములయందు త్రిదోషములు ప్రకోపమునొందుటసాజము అందు ఒక్కదోషమైనను, లేక రెండుదోషములైనను అధికముగా ప్రకోపించిన సన్నిపాతజ్వరములయందు కొన్నిలక్షణములు విశేషములుగ గానంబడును. దాన గల్గుసన్నిపాతజ్వరభేదములు పదిరెండువిధములై యుండును. వానిలక్షణములను చరకాచార్యులు విపులముగ నిట్లు వివరించిరిః—"భ్రమః పిపాసా దాహశ్చ గౌరవం శిరసోఽతిరుక్, వాతపిత్తోల్బణే విద్యాల్లింగం మందకఫే జ్వరే. శైత్యం కాసోఽరుచిస్తంద్రా పిపాసా దాహరుగ్వ్యథాః, వాతశ్లేష్మోల్బణే వ్యాధౌ లింగం పిత్తావరే విదుః. ఛర్దిః శైత్యం ముహుర్దాహస్తృష్ణా మోహోఽస్థివేదనా, మందవాతే వ్యవస్యంతి లింగం పిత్తకఫోల్బణే. సంధ్యస్థిశిరసాం శూలం ప్రలాపో గౌరవం భ్రమః, వాతోల్బణే స్యాద్ద్వ్యనుగే తృష్ణా కంఠాస్యశుష్కతా. రక్తవిణ్మూత్రతా దాహః స్వేదస్తృష్ణా బలక్షయః, మూర్ఛా చేతి త్రిదోషే స్యాల్లింగం పిత్తే గరీయసి. ఆలస్యారుచిహృల్లాసదాహవమ్యరతిభ్రమైః, కఫోల్బణం సన్నిపాతం తంద్రాకాసేన చాదిశేత్. ప్రతిశ్యా ఛర్దిరాలస్యం తంద్రాఽరుచ్యగ్నిమార్దవమ్, హీనవాతే పిత్తమధ్యే లింగం శ్లేష్మాధికే మతమ్. హారిద్రమూత్రనేత్రత్వం దాహస్తృష్ణా భ్రమోఽరుచిః, హీనవాతే మధ్యకఫే లింగం పిత్తాధికే మతమ్. శిరోరుగ్వేపథుశ్శ్వాసప్రలాపచ్ఛర్ద్యరోచకాః, హీనపిత్తే మధ్యకఫే లింగం వాతాధికే మతమ్. శీతకో గౌరవం తంద్రా ప్రలాపోఽస్థిశిరోఽతిరుక్, హీనపిత్తే వాతమధ్యే లింగం శ్లేష్మాధికే విదుః. వర్చోభేదోఽగ్నిదౌర్బల్యం తృష్ణా దాహోఽరుచిర్భ్రమః, కఫహీనే వాతమధ్యే లింగం పిత్తాధికే విదుః. శ్వాసః కాసః ప్రతిశ్యాయో ముఖశోషోఽతిపార్శ్వరుక్, కఫహీనే పిత్తమధ్యే లింగం వాతాధికే మతమ్." (చ. చి. అ. 3. శ్లో. ౯౧—౧౦౨)

1 త్రిదోషములు ప్రకుపితములై సన్నిపాతజ్వరము కల్గునని పైజెప్పబడినది. అందు దోషత్రయములో న్యూనాధికముగ కూడ నొకసమయమున ప్రకోపమునొందును అందొకదోషము అధికముగను, తక్కినరెండును దానికన్న తక్కువగను ప్రకోపము నొందినయెడల ఏకోల్బణమనియు, రెండుదోషములు అధికముగ ప్రకోపించినపుడు ద్వ్యుల్బణమనియు ప్రాచీనాచార్యులు నిర్ణయించిరి. అయ్యది వాతాదిపరస్పర సంసర్గభేదముచేత పండ్రెండుగ నేర్పడును. వానిలో వాతపిత్తములు రెండును అధికముగ ప్రకోపమునొంది కఫము వానికన్న తక్కువగనుండునపుడు కలిగినజ్వరమున తిరుగుచున్న చక్ర

ముపై నుండువానివలె ఒడలు తిరుగునట్లుండును. దప్పి యధికమగును. శరీరమనస్సులకు తాపమధికమగును. తల మిక్కిలి బరువై యోరువరాని నొప్పి కలుగును.

2. వాతశ్లేష్మములు రెండు నధికమై పిత్తము తక్కువగానుండునపుడు చలివచ్చును. దగ్గు, అరోచకము, కునికిపాటు, అధికమైనదప్పి, సంతాపము, రొమ్మునొప్పి, ఈలక్షణములు కలుగును.

3. వాతము తక్కువదై పిత్తకఫములు రెండును ఎక్కుడుగా నుండుజ్వరమునం దధికముగ వాంతియగును. చలి, జ్వరము, ఈరెండును మార్చిమార్చి పలుమారు వచ్చుచుండును. దప్పి యధికమగును. చిత్తభ్రమము కలుగును. ఎముకలయందు నొప్పి పోట్లు మున్నగుబాధలు కలుగును.

4. వాతమధికమై పిత్తకఫములు రెండును తక్కువగా నుండుజ్వరమున కీళ్లయందును, అస్థులయందును, శిరస్సునందును నొప్పికలుగును. సంబంధము లేక మాటలాడును. శరీరము బరువుగానుండును. శరీరము తిరుగునట్లుండును. దప్పి యధికమగును. నోరు, కంఠము, పెదవులు చెమ్మలేక యుండును.

5. పిత్తమధికమయి వాతకఫములురెండును తగ్గియున్న జ్వరమునందు మలమూత్రములు ఎఱ్ఱనగును. శరీరతాపం బధికమగును. అధికముగ చెమట వెడలును. దప్పియు నధికమగును. శరీరబలము నశించును. మూర్ఛ కలుగును.

6. కఫమధికరించి వాతపిత్తములు తగ్గియున్న జ్వరమున పనులయందు ఉత్సాహముతగ్గును. అరోచకము, ఓకిరింతలు, అధికమైనతాపము, వాంతి, అన్ని విషయములయం దిచ్ఛలేక యుండుట, మతిభ్రమము, మైకము, దగ్గు ఇవియన్నియు కలుగును.

7. వాతము హీనమై పిత్తము మధ్యమమై, కఫం బధికరించియున్న జ్వరమున, ప్రబలమైన పడిసెముపట్టును. వాంతియధికమగును. పనులయం దుత్సాహము లేకుండును. మైగ్రమ్మును అరోచకము గల్గును. జఠరాగ్ని మందగించును.

8. వాతముహీనమై కఫము మధ్యమమై పిత్తమధికరించియుండు జ్వరమున, మలమూత్రనేత్రములు పసుపురంగు కలిగియుండును. తాపంబును దప్పియు నధికమగును. చిత్తభ్రమము గలుగును. ఆహారపదార్థములయందు రుచి తప్పిపోవును.

9. పిత్తము హీనమై కఫము మధ్యమమై వాతంబుత్కటముగ నున్న జ్వరమున అధికముగ తలనొచ్చును. శరీరము వడకును. శ్వాసంబధికమగును. భ్రమకమాటలు మాటలాడును. వాంతియు నరోచకంబును కలుగును.

10. పిత్తము హీనమై వాతము మధ్యమమై కఫంబధికముగ నున్నజ్వరమున చలిపట్టును. శరీరము బరువుగా నుండును. నిదురబోవువానివలె కన్నులు కూరుకుపట్టును. అనర్థకముగ మాటలాడును. అస్థులయందును శిరస్సునందును అధికముగ నొప్పి కలుగును.

11. కఫము హీనమై వాతము మధ్యమమై పిత్తం బధికముగ నుండుజ్వరమున ద్రవములో మలము వెడలును. జఠరాగ్ని బలహీనంబగును. దప్పియు, తాపంబును, అరోచకంబును కలుగును. ఒడలు తిరుగునట్లుండును.

12. కఫముహీనమై పిత్తము మధ్యమమై వాతమధికరించియున్న జ్వరమున తీవ్రముగ శ్వాసము వెడలును. దగ్గువచ్చును. పడిసెము తీవ్రమగును. నోరెండును. ఇరుప్రక్కలయందును తీవ్రమైన నొప్పి కలుగును.

పైచెప్పినది చరకమతము. భాలుకితంత్రమున నీపండ్రెండు ద్వ్యుల్బణైకోల్బణాది సన్నిపాతజ్వరములకు నామభేదముల చెప్పుచు వానిలక్షణములు విశేషముగ జెప్పబడినవి. ఎట్లనగా:—"వాతపిత్తాధికో యస్య సన్నిపాతః ప్రకుప్యతి, తస్య జ్వరోఽఙ్గమర్దఃస్ఫుటత్ తాలుశోషప్రమీలకాః. అర్ధ్మానతన్ద్రారుచయః శ్వాసకాసభ్రమశ్రమాః, పిత్తశ్లేష్మాధికో యస్య సన్నిపాతః ప్రకుప్యతి. అంతర్దాహో బహిశ్శీతం తస్య తన్ద్రా చ బాధతే, తుద్యతే దక్షిణం పార్శ్వమురశ్శీర్షగలగ్రహః. నిష్ఠీవేత్కఫపిత్తఞ్చ కృష్ణా కణ్ఠశ్చ ధూయతే, విడ్భేదశ్వాసహిక్కాశ్చ బాధంతే సప్రమీలకాః. విఫల్గా చ తౌ నామ్నా సన్నిపాతావుదాహృతౌ; శ్లేష్మానిలాధికో యస్య సన్నిపాతః ప్రకుప్యతి, తస్య శీతజ్వరో నిద్రా క్షుత్తృష్ణా పార్శ్వసంగ్రహః, శిరోగౌరవమాలస్యమన్యాస్తంభ ప్రమీలకాః. ఉదరం దహ్యతే చాస్య కటీవస్తిశ్చ ధూయతే, సన్నిపాతస్స విజ్ఞేయో మకరీతి సుదారుణః. వాతోల్బణస్సన్నిపాతో యస్య జన్తోః ప్రకుప్యతి, తస్య తృష్ణా జ్వరగ్లాని పార్శ్వరుక్ దృష్టిసంక్షయాః. పిండికోద్వేష్టనం దాహః ఊరుసాదో బలక్షయః, సరక్తశ్చాస్య విణ్మూత్రం కాలం నిద్రావిపర్యయః. నిష్పీడ్యతే గుదం చాస్య వస్తిశ్చ పరికృష్యతే, ఆయమ్యతే భిద్యతే చ హిక్కతే విలపత్యపి. మూర్ఛతి స్ఫాయతే కౌతి నామ్నా విస్ఫురకః స్మృతః; పిత్తోల్బణస్సన్నిపాతో యస్య జన్తోః ప్రకుప్యతి. తస్య దాహో జ్వరో ఘోరో బహిరంతశ్చ వర్ధతే, శీతం చ సేవమానస్య కుప్యతః కఫమారుతౌ. తతస్త్వేనం ప్రధావన్తే హిక్కాశ్వాసప్రమీలకాః, విషూచికా సర్వభేదః ప్రలాపో గౌరవం క్లమః. నాభిపార్శ్వయుగం తస్య స్విన్నస్యాపి విదహ్యతే, స్విద్యమానస్య రక్తఞ్చ స్రోతోభ్యస్సంప్రవర్తతే. శూలేన పీడ్యమానస్య తృష్ణాదాహశ్చ వర్ధతే, అసాధ్యస్సన్నిపాతోఽయం శీఘ్రకారీతి కథ్యతే. న హి జీవత్యహోరాత్రం విశేనాఽఽవిష్టవిగ్రహః, కఫోల్బణస్సన్నిపాతో యస్య జన్తోః ప్రకుప్యతి. తస్య శీతజ్వర

స్వప్న గౌరవాఽఽలస్యతన్ద్రియః, ఛర్దిమూర్ఛాతృషాదాహాతృప్త్యరోచకహృద్గ్రహాః. ష్ఠీవనం ముఖమాధుర్యం శ్రోత్రవాగ్దృష్టినిగ్రహాః, శ్లేష్మణో నిగ్రహాచ్చాస్య యదా ప్రకుపితే భిషక్. తదా తస్య భృశం పిత్తం కుర్యాత్సోపద్రవం జ్వరం, నిగృహీతే తు పిత్తే చ భృశం వాయుః ప్రకుప్యతి. నిరాహారస్య సోఽత్యర్థం మేదో మజ్జాస్థి బాధతే, అథాత్ర స్నాతి భుక్తే వా త్రిరాత్రం నహి జీవతి. మేదోగతస్సన్నిపాతః కప్ఫణస్స ఉదాహృతః, కామాన్మోహాచ్చ లోభాచ్చ భయాచ్చాఽఽయం ప్రవర్తతే. మధ్యహీనాధికైర్దోషైః సన్నిపాతో యదా భవేత్,తస్య రోగాస్త ఏవోక్తాః ప్రాయో దోషబలాశ్రయాః."

1. వాతపిత్తములు రెండు నుత్కటముగ ప్రకుపితములై పిత్తము తక్కువగానుండి కలిగిన సన్నిపాతజ్వరము విఘువనంబరగు. అట్టిజ్వరముచే పీడితునకు ఒడలంతయు విరుగ గొట్టినట్లు నొప్పియు, దప్పియు కలుగును. దాళవులు ఎండిపోవును. రెప్పలల్లార్చును. కడుపుబ్బరము, మైకము, అరుచి, శ్వాసము, దగ్గు, మతిభ్రమము, శ్రమము కల్గును.

2. పిత్తశ్లేష్మము లధికములై వాతము హీనముగానుండి కలిగిన సన్నిపాతము ఫల్గు వనంబడును. ఈజ్వరమునందు శరీరములోపల జ్వరతాప మధికమై ఒడలిపైని చల్లగ నుండును. అట్టిజ్వరము కలవానికి కునికిపాటు కలుగును. కుడిప్రక్కన సూదులబొడచినట్లు పోటు బుట్టును. రొమ్మునందును శిరస్సునందును కంఠమునందును పట్టుబట్టినట్లు నొప్పి గల్గును. కఫములోగూడిన పిత్తపసరు నోటవెడలుచుండును. దప్పియధికమగును. కంఠమున తాపము కలుగును. మలము ద్రవముతో కూడి వెడలును. శ్వాసము వెక్కిళ్లు మిక్కిలి బాధించును. రెప్పలార్చుచుండును.

3. కఫవాతము లధికములై పిత్తము తక్కువగా నుండి కలిగిన సన్నిపాతజ్వరము మకరి యనంబరగు. ఇయ్యది మిక్కిలి దారుణంబైనది. ఇందు చలితోకూడినజ్వరము ప్రబలముగావచ్చును. అకాలమున నిద్ర అధికముగావచ్చును తుమ్ములు పలుమాఱు వచ్చుచుండును. దప్పి యధికమగును. ఇరుప్రక్కలబట్టినట్లు బాధకల్గును. తల బరువగును. పను లయం దుత్సాహము లేకుండును. వెనుకప్రక్క మెడనరములు ఇటునటు కదలనియ్యక స్తంభించి యుండును. రెప్పలార్చుచుండును. కడుపులోమంటపుట్టును. నడుములయందును వస్తి (మూత్రకోశ)మునందును నొప్పి కల్గును.

4. వాతంబధికమై కఫపిత్తములు తగ్గి జనించిన సన్నిపాతజ్వరము విస్ఫురకమనం బరగు. ఇందు దప్పి, తీవ్రమైనజ్వరము, బడలిక ఇవి కలుగును. ఇరుప్రక్కలయందును నొప్పిపుట్టును. దృష్టికివస్తువులజూచుశక్తి నశించును. ప్రేళ్లొంకరలంబోవును. తాపమధిక

మగును. తొడలయందు నొప్పిపుట్టును. శరీరబలము నశించును. మలమూత్రములు రక్తమునుబోలె ఎఱ్ఱనై యుండును. లేక రక్తముతో కూడి వెడలును. కడుపులో శూలనొప్పి కలుగును. రాత్రి నిదురపట్టక పగటియం దధికముగా నిదురవచ్చును. గుదస్థానము పగల దీయునటుల పోటుబుట్టును. పొత్తికడుపు లాగికట్టును. కాళ్లచేతులు గుంజును. శరీరమున పగలదీయునట్లు బాధ కలుగును. ఎక్కిళ్లవచ్చును. బాధకోర్వజాలక ఏడ్చును. మూర్ఛ నొందును. రెప్పవాల్చక వికారముగ చూచును. పలువిధముల కాకలిడును.

5. పిత్తముత్కటమై కఫవాతములు తగ్గియుండు సన్నిపాతజ్వరము శీఘ్రకారి యనంబరగు. ఈజ్వరమున ఒడలుమంటబుట్టును. జ్వరవేగము మిక్కిలి తీవ్రమై శరీరము నకు లోభాగమున వెలిప్రక్కను వ్యాపించి వృద్ధినొందును. శీతప్రధానమైన ఉపచారములును, ఔషధములును, ఉపయోగించినచో కఫవాతములుగూడ నుత్కటములగును. దానంజేసి ఎక్కిళ్లు శ్వాసము, రెప్పలార్చుట, వమనవిరేచనములు, కీళ్లనొప్పి, అసంబద్ధ మగు మాటలాడుట, శరీరము బరువైయుండుట, కళదప్పుట, ఈలక్షణములన్నియు కల్గును. వాతము శమించుటకై చెమటపుట్టించినచో నాభిస్థానమునందును ఇరుపార్శ్వముల యందును ప్రబలమైననొప్పి గల్గును. చెమటవచ్చునపుడు రోమరంధ్రములనుండియు, ముక్కులు, చెవులు, కన్నులు మున్నగు స్రోతస్సులనుండియు చెమటతోకూడి రక్తము వెలువడును. పైజెప్పిన శూలనొప్పిచే బాధపడునప్పుడు, దప్పియు తాపంబును అధిక మగును. ఇది మిక్కిలి యసాధ్యమైన సన్నిపాతజ్వరము. ఈజ్వరముకల్గిన నొకయహోరాత్రమునకు లోపల రోగి మృతినొందును. శీఘ్రముగ రోగిని చంపుటంజేసియే ఇయ్యది శీఘ్రకారియని యన్వర్థనామముచే బేర్కొనంబడియె.

6. కఫం బధికముగను వాతపిత్తములు తక్కువగను ప్రకుపితములైన సన్నిపాత జ్వరము కప్ఫణమనంబరగు. ఇందు చలితోగూడి తీవ్రముగ జ్వరమువచ్చును. గాఢముగ నిదురవచ్చును. శరీరము బరువుగనుండును. పనులయం దుత్సాహములేకుండును. మైకము గ్రమ్మును. వాంతి, మూర్ఛ, దప్పి, అధికతాపము, భుజించినవానివలె తృప్తి అరోచకము, రొమ్మునొప్పి ఈలక్షణములు కల్గును. నోట కఫమునుమియుచుండును. నోరు తీపుగల్గి యుండును. చెవులకు వినబడకుండును. నోటమాటరాకుండును. కన్నులకుగానరాకుండును. అట్టిక్రూరసన్నిపాతమున కఫంబధికముగ ప్రకోపించెనని దానిశమింపజేయదగిన చికిత్స జేసినచో పిత్తమంతకన్న నుత్కటముగ ప్రకోపించి పిత్తోపద్రవములతోగూడి జ్వరమును వృద్ధినొందించును. మరల పిత్తమును శమింప నుపాయము చేసినచో వాతము మిక్కిలి ప్రకోపమునంది లేనిపోని యుపద్రవముల బుట్టించును. మలములు దోషములు పక్వము లగుటకై లంకణముజేసినచో మేదస్సును, అస్థులను, అస్థులలోనుండు మజ్జ (మూలుగ)ను

మిక్కిలి బాధించును. అట్టియవస్థయందు రోగి స్నానముచేసినను, భుజించినను మూడు రాత్రులకన్న నధికముగ రోగి జీవింపడు. ఈకష్టణ సన్నిపాతము మేదోధాతువునబుట్టును. ఇయ్యది కామక్రోధలోభములచేతను భయముచేతను దోషములన్నియుం ప్రకోపించిన దానంజేసి కల్గును. పైజెప్పిన యారువిధముల సన్నిపాతజ్వరంబులును ద్వ్యుల్బణ ఏకోల్బణభేదములు. మరియు దోషములయొక్క మధ్యహీనాధిక తారతమ్యమున ప్రకోపముచే గల్గు సన్నిపాతజ్వరములయందు ఆయాదోషలక్షణముల తారతమ్యమునుబట్టి వేర్వేరుగ గమనించి నిర్ణయించునది.

ఇచ్చట నీనిర్ణయములు నెఱుంగునది:—పైజెప్పబడిన సన్నిపాతజ్వరములయందు వాతాదిదోషములు ఆయాదోషముల ప్రకోపింపజేయు మిథ్యాహారవిహారాదులవలన సమకాలమున ప్రకుపితములై ఆయాసన్నిపాతజ్వరముల గల్గించును. అందును మిథ్యాహారాదులు మూడుదోషములకును సమానములుగ నున్నచో దాన ప్రకోపమునందు దోషములు సమానములుగ నుండును. అటుగాక రెండుదోషముల ప్రకోపించునాహారవిహారాదులు ప్రబలములై ఒకదోషమును ప్రకోపింపజేయు నవిమాత్రము తక్కువగ నుండు తరి ద్వ్యుల్బణ సన్నిపాతజ్వరము కల్గును. ఒకదోషమును ప్రకోపింపజేయునవి ప్రబలమై తక్కినరెంటికిని తక్కువగనుండునపుడు ఏకోల్బణసన్నిపాతజ్వరము కల్గును. హీనమధ్యాధికభేదముల గూడ నాయాకారణముల బలాబలములబట్టియే తారతమ్యమును నిర్ణయించునది.

మరియు లోకమున పరస్పరవిరుద్ధధర్మములుగల వస్తువు లొకటిగ జేరవు; చేరి యొకకార్యమును జేయుననుటకు యనుభవమున నొకప్పుడును గానము. తేజస్సు తిమిరము, అగ్నిజలములు, కలియుట వినియుంటిమా? అవికలిసి యొకపని జేయుట చూచితిమా? ఎన్నడును లేదు. అట్లుండ వాతపిత్తకఫములు మూడును పరస్పరవిరుద్ధగుణములు కలవి. అట్టిత్రిదోషములును ఏకకాలమున కలిసి ప్రకోపమునొంది సాన్నిపాతికరోగముల నెట్టెరంగున గల్గింపనోపును? అను నీశంక కల్గకమానదు. అయినను దోషత్రయవిషయమున నట్లు చెప్పంజనదు. వాతపిత్తకఫములు పరస్పరవిరుద్ధ గుణముల గల్గియున్నను ఒకదాని విడచి యొకటి యుండదు. వానిస్వభావ మట్టిది. సర్పమునందుగలవిషము సాత్మ్యంబగుటచే సర్పమును చంపకుండుభంగి ఒకదోషముయొక్కవిరుద్ధగుణములచేత వేరొండుదోషము కొట్టబడదు. వానివానికి స్వాభావికములగు గుణములతో గూడ వృద్ధిబొంది యన్నియుంకలిసి సాన్నిపాతికరోగముల గల్గింప సమర్థములగును. ఈవిషయముచే తంత్రాంతరమున "విరుద్ధైరపి న త్వేతే గుణైర్ఘ్నన్తి పరస్పరమ్, దోషాస్సహజసాత్మ్య

త్వాద్ఘోరం విషమహీనివ" అను వాక్యముచే దృఢబంధు సయుక్తికముగ దెలిపెను. మఱియు గయదాసాచార్యుడు "దైవాద్దోషస్వభావాద్వా దోషాణాం సాన్నిపాతికే, విరుద్ధైరపి గుణైః కశ్చిన్నోపఘాతః పరస్పరమ్" అని యీవిషయమునే బలపరచెను. దైవసంకల్పముచేతనైనను, దోషములు స్వభావముచేనైనను, పరస్పర విరుద్ధగుణములచే నొండొంట కొట్టబడవని భావము. ఇందుకు కారణము గూడ నిరూపింపబడినది.

మరియు ద్వ్యుల్బణ ఏకోల్బణ సన్నిపాతజ్వరముల విషయమై చరకాది మతములలో పరస్పరభేదము గనబడుచున్నది. కొన్నిటిలో లక్షణము లధికముగ నున్నవి. కొన్నిటిలో వానికే లక్షణములు స్వల్పములుగ నున్నవి. అట్టి లక్షణభేదములు ఆయాదోషప్రకోపమునకు కారణములైన యాహారాది భేదములంబట్టి యొకసమయమున నొకవిధముగను, మరియొకసమయమున వేఱొండు విధముగను ఉండును; కావున మతములకు పరస్పరవిరుద్ధము లేదని యెఱుంగునది.

సన్నిపాతజ్వరాసాధ్యలక్షణము.

దోషే విబద్ధే నష్టేఽగ్నౌ సర్వసమ్పూర్ణలక్షణః,
సన్నిపాతజ్వరోఽసాధ్యః కృచ్ఛ్రసాధ్యస్త్వతోఽన్యథా. 24

వాతము బద్ధగించి మలమూత్రములు సకాలమున బైలువెడలక జఠరాగ్ని పూర్తిగ నశించి సన్నిపాతజ్వరములకు జెప్పబడిన లక్షణములన్నియుం పూర్తిగ గలిగియున్నచో అట్టి సన్నిపాతజ్వరము అసాధ్యంబగును. పైజెప్పిన విధమునకు వ్యతిరేకముగ వాతము సంచరించుచు మలమూత్రములు నియమితకాలమున వెడలుచు జఠరాగ్ని నశించక సన్నిపాతజ్వరలక్షణములలో గొన్నిమాత్రము కల్గినవాడు అట్టిసన్నిపాతజ్వరము కృచ్ఛ్రసాధ్యంబగును. (అనగా ప్రబలప్రయత్నముతో నివర్తింపదగియుండుననుట.)

ఇచ్చట నీవిషయము నెఱుంగునది:—అన్నివ్యాధులును సాధ్యమనియు, అసాధ్యమనియు రెండుతెరంగులై యుండును. అందు సాధ్యమనునది సాధింపదగినది. అయ్యది స్వల్పప్రతీకారముచే నివర్తించునది సుఖసాధ్యమనియు, ప్రబలప్రయత్నముచే నివర్తింపదగినది కృచ్ఛ్రసాధ్యమనియు రెండు తెరంగులు. అసాధ్యమనగా చికిత్సాదులచే నివర్తింపదగనిది. అయ్యది యాప్యమనియు, ప్రత్యాఖ్యేయమనియు రెండువిధములు. అందు చికిత్సచే నివర్తించకున్నను శరీరపాతమువరకు వ్యాపించియుండునది యాప్యము. చికిత్సను ఇంచుకయైన కొంచమియ్యక నివర్తింపలేనిగాక ప్రాణహరంబైనది ప్రత్యాఖ్యేయము. అనగా చికిత్సచేయక విడువందగినదియనుట. ఇట్టిబాధన వ్యాధియొక్కయు వ్యాధులకు కారణములైన మిథ్యాహారవిహారములయొక్కయు బలాబలముననుసరించి యేర్పడును.

ప్రకృతమున త్రిదోషప్రకోపముచే గలిగిన సన్నిపాతజ్వరము పైజెప్పినరీతిగ నసాధ్యంబును కృచ్ఛ్రసాధ్యంబును నగుగాని ఒకప్పుడును సుఖసాధ్యంబగుటలేదు. ఈవిషయమునే చరకాచార్యులు "సన్నిపాతో దుశ్చికిత్స్యానాం" (చరక. సూ. అ. ౨౫) అని వచించెను. చికిత్సజేయక విడువందగినవ్యాధులలో సన్నిపాతము బలవత్తరమనుట. భాలుకియు "మృత్యునా సహ యోద్ధవ్యం సన్నిపాతం చికిత్సతా" అని శాసించెను. సన్నిపాతమునకు చికిత్సచేయబూనువైద్యుడు మృత్యువుతో నెదిరించి యుద్ధము జేయగలడని భావము.

సన్నిపాతజ్వరమునకు కాలనియమము.

సప్తమే దివసే ప్రాప్తే దశమే ద్వాదశేఽపి వా,
పునర్ఘోరతరో భూత్వా ప్రశమం యాతి హంతి వా. 25
సప్తమీ ద్విగుణా చైవ నవమ్యేకాదశీ తథా,
ఏషా త్రిదోషమర్యాదా మోక్షాయ చ వధాయ చ. 26

త్రిదోషప్రకోపముచే గలిగిన సాన్నిపాతికజ్వరము ఏడవదినమందైనను, పదియవనాడైనను, పండ్రెండవదినమునందైనను మిక్కిలి తీవ్రతరమై శాంతినైననొందును; లేక రోగిని చంపును. పదునాల్గవ దినమునందును, పదునెనిమిదియవ దినమునందును, ఇరువదిరెండవ దినమునందైనను, ఘోరమై విడుచును; లేక రోగిని చంపును అని మరియొక పక్షము. సన్నిపాతజ్వరములయందు విడుచుటకును, లేక అపాయముగలిగించుటకును ఇదియె కాలనియమము.

సన్నిపాతజ్వరోపద్రవము.

సన్నిపాతజ్వరస్యాంతే కర్ణమూలే సుదారుణః,
శోథస్సంజాయతే తేన కశ్చిదేవ ప్రముచ్యతే. 27

సన్నిపాతజ్వరము వ్యాపించి పైజెప్పిన దానియవధికాలమున చెవియొక్క మొదట క్రూరమైన వాపుపుట్టును. అయ్యది మర్మస్థానమున జనించుటంజేసి మిక్కిలి క్రూరమైయుండును గాన దానిచేత ఆయుశ్శేషముగలయొకానొకడు మాత్రము విడుపబడును గాని సాధారణముగ నిది కలిగినచో రోగి జీవింపజాలడు.

ఇయ్యది సన్నిపాతజ్వరమునకు దారుణమైన యుపద్రవము. ఉపద్రవమనఁగా ప్రధానముగ తొలుత జనించిన వ్యాధికి పిమ్మట ఉపష్టంభకముగా జనించురోగాంతరమని యెరుంగునది.

అభిన్యాసలక్షణము.

త్రయః ప్రకుపితా దోషా ఉరస్స్రోతోనుగామినః,
ఆమాభివృద్ధ్యా గ్రథితా బుద్ధీంద్రియమనోగతాః. 28
జనయంతి మహాఘోరమభిన్యాసం జ్వరం దృఢమ్,
శ్రుతా నేత్రే ప్రసుప్తిస్స్యాత్ న చేష్టాం కాంచిదీహతే 29
న చ దృష్టిర్భవేత్తస్య సమర్థా రూపదర్శనే,
న ఘ్రాణం న చ సంస్పర్శం శబ్దం వా నైవ బుధ్యతే. 30
శిరో లోఠయతేఽభీక్ష్ణమాహారం నాభినందతి,
కూజతే తుద్యతే చైవ పరివర్తనమీహతే. 31
అల్పం ప్రభాషతే కించిదభిన్యాసస్స ఉచ్యతే,
ప్రత్యాఖ్యాయస్సభూయిష్ఠః కశ్చిదేవాత్ర సిధ్యతి. 32

వాతపిత్తశ్లేష్మములు మూడును సమకాలమున ప్రకోపమునొంది హృదయమునందును నాసారంధ్రములు, చెవులు మున్నగు స్రోతోద్వారములయందును, ఆమక్వరసములతో గూడి బుద్ధియందును, మనస్సునందును, చక్షురాది ఇంద్రియములయందును చేరి అభిన్యాసమను సన్నిపాతజ్వరమును గలిగించును. ఇయ్యది మహాక్రూరమైనది. ఈజ్వరమునందు చెవులు, కన్నులు నిదురబోవునట్లు తమవ్యాపారములను మానియుండును. వివిధమైన చేష్టను రోగి చేయజాలకుండును. వానికి దృష్టిరూపాదులు చూచుటకు సమర్థముగాకుండును. ఘ్రాణేంద్రియము గంధమును గ్రహింపనోడును. త్వగింద్రియమునకు స్పర్శజ్ఞానము లేకపోవును. శ్రోత్రేంద్రియము శబ్దమును గ్రహింపనోపదు. పలుమారు తలత్రిప్పుచుండును. ఆహారమునందిచ్ఛలోడదుమ. వికారముగ కూయుచుండును. సూదులబొడిచినట్లు శరీరమున బాధకలుగును పడకయందు ఇటునటు పొరలాడుచుండును. ఒకవేళ మాటలాడినను అతిస్వల్పముగ హీనస్వరముగ మాటలాడును. ఈక్రూరమైనవ్యాధిని వైద్యుడు గమనించి చికిత్సజేయకుండుట మంచిది. (అనగా ప్రత్యాఖ్యేయమనుట) ఒకవేళ ప్రబలముగ చికిత్సచేసినచో ఒకానొకడు మాత్రము జీవించుట యరుదు.

సుశ్రుతాచార్యుడు యీయభిన్యాసజ్వరలక్షణమును మరియొక విధముగ జెప్పియున్నాడు. ఎట్లనగా:—"అత్యుష్ణశీతోల్పసంజ్ఞో భ్రాంతప్రేక్షీ హతప్రభః, ఖరజిహ్వశ్శుష్కకంఠః స్వేదవిణ్మూత్రవర్జితః. సాశ్రునిర్భుగ్ననయనో భక్తద్వేషీ హతస్వరః, శ్వసన్నిపతితశ్శేతే ప్రవాపోపద్రవాన్వితః. అభిన్యాసం తు తం ప్రాహు హతౌజసమథాపరే

సన్నిపాతజ్వరం కృచ్ఛ్రమసాధ్యమపరే జగుః." శరీరము మిక్కిలి వేడియు చలువయు లేకకొంచెముష్ణముగనుండుట, ప్రజ్ఞదప్పుట, సకలపదార్థములును తిరుగుచున్నట్లుచూచుట, శరీరము కాంతిహీనమగుట, నాలుక పశువునాలుకవలె చెమ్మలేక కరకుబారియుండుట. గొంతెండుట, చెమటయు, మలమూత్రములును వెడలక బంధించియుండుట, కన్నులలో నీరుగారుచు లోనికిబోవుట, అన్నద్వేషము, స్వరముహీనమగుట ఈలక్షణములతోగూడి తీవ్రముగ శ్వాసమువిడచుచు లేచుటకుశక్తిలేక పడియుండి తనకిచ్చవచ్చినట్లు అసంబద్ధముగ మాటలాడుచుండును. ఇయ్యది యభిన్యాసమను సన్నిపాతజ్వరము. దీనినే హతౌజసమని కొందరు వచించెదరు. దీనిని యసాధ్యమని కొందరును, కృచ్ఛ్రసాధ్యమని మరి కొందరును చెప్పిరి. (ఇచ్చట యీసన్నిపాతలక్షణమున ప్రకృతగ్రంథమునకును, సుశ్రుతమునకును చాలభేదము గన్పట్టుచున్నది. అట్టిభేదము దోషములయొక్కయు, దేశకాలాదులయొక్కయు అవస్థాభేదమునుబట్టి యుండునని యూహింపదగియున్నది.)

ఆగంతుజ్వరలక్షణము.

అభిఘాతాభిచారాభ్యామభిశాపాభిషఙ్గతః,
ఆగంతుర్జాయతే దోషైః యథాస్వం తం విభావయేత్. 33

ఆయుధములు మున్నగువానిచే దెబ్బతగులుట, వ్యాయామాదుల నధికముగా జేయుట, తనబలమునకు మిక్కుటమగు పనిచేయుట మున్నగునవి యభిఘాతములు. అట్టి యభిఘాతములచేతను, శూలిని మున్నగు క్రూరదేవతల ప్రయోగముచేతను, ఋషుల కపకారముజేయుటంజేసి వారిచేగల్గిన శాపాదులచేతను, కామక్రోధ భయాదులచేతను ఆగంతుజ్వరముకల్గును. ఈజ్వరమునందు తొలుత జ్వరము గల్గి పిమ్మట నాయాకారణముల చేత వాతాదిదోషములు ప్రకోపము నొందును. ఆయాలక్షణములబట్టి దోషనిర్ణయము చేయందగును.

ఆగంతుజ్వరమునకు ప్రత్యేకలక్షణము.

శ్యావాస్యతా విషకృతే తథాఽతీసార ఏవ చ,
భక్తారుచిః పిపాసా చ తోదశ్చ సహమూర్ఛయా. 34
ఓషధీగంధజే మూర్ఛా శిరోరుగ్వమథుః క్షవః,
కామజే చిత్తవిభ్రంశ స్తన్ద్రాలస్యమభోజనమ్. 35
హృదయే వేదనా చాస్య గాత్రం చ పరిశుష్యతి,
భయాత్ప్రలాపశ్శోకాచ్చ భవేత్కోపాచ్చ వేపథుః. 36

అభిచారాఽభిశాపాభ్యాం మోహస్తృష్ణా చ జాయతే,
భూతాభిషంగాదుద్వేగో హాస్యరోదనగౌరవమ్. 37

విషము రెండువిధములు. సామాన్యము, దూషీవిషము. సర్పాదులయొక్కయు, ప్రాత్తిగడ్డమున్నగు మూలికలయొక్కయు విషము సామాన్యము. విషహారంబులగు నౌషధములచేనైనను, స్వభావముచేనైనను మందవీర్యమైనది దూషీవిషము. ఈరెండు విధములైన విషముచేత కలిగినజ్వరమున విశేషముగ విరేచనము లగును. అన్నమునందు రుచి తప్పిపోవును. దప్పిగల్గును. దేహమునందంతట పోటుపుట్టును. మూర్ఛవచ్చును. ఉగ్రమైన యోషధులను మూర్కొనుటచే గల్గిన జ్వరమునందు మూర్ఛయు, తలనొప్పియు, వాంతియు, తుమ్ములునుగల్గును. మదనవికారముచే గల్గిన తాపజ్వరమునందు, చిత్తభ్రమము మైకము, పనులయం దలసతయు కలుగును. ఆహారమునం దిచ్ఛలోపమును. హృదయము నందు చెప్పనలవిగాని యొకవిధమైన వేదన గల్గును. శరీరము నానాట కృశతనొందును. భయముచే గల్గినజ్వరమున అసంబద్ధముగ మాటలాడును. చిత్తభ్రమ గల్గును. శోకము చేతను, కోపముచేతను గల్గినజ్వరమున శరీరకంపముపుట్టును. అభిచారముచేతను, శాపముల చేతను కలిగిన జ్వరమునందు చిత్తభ్రమమును, దప్పియు విశేషముగ గల్గును. పిశాచాదుల యావేశముచే గలిగిన జ్వరమునందు ఉద్వేగంబు గల్గును. శరీరము బరువుగనుండును. కారణములేకయే తనలోతాను నవ్వుచు నేడ్చుచునుండును.

ఆగంతుజ్వరములయందు దోషసంబంధము.

కామశోకభయాద్వాయుః, క్రోధాత్పిత్తం, త్రయో మలాః,
భూతాభిషఙ్గాత్కుప్యంతి భూతసామాన్యలక్షణాః. 38

కామము, (సంభోగాదులయం దిచ్ఛగలిగిన నయ్యది లభించకుండుటచే గల్గి మనోవికారము), శోకము, (తనకిష్టమైనవస్తువు నశించుట మున్నగు కారణములచే గల్గినమనోవికారము), భయము, (క్రూరమైనజంతువులు మున్నగువానిని చూచుట మున్నగుకారణములచే గల్గినచిత్తవికారము), ఈమూడుకారణములచే వాతము ప్రకోపమునొందును. క్రోధము (శత్రుదర్శనాదులచే గలిగినమనఃప్రజ్వలనము) చేత జనించిన జ్వరమునందు పిత్తము ప్రకోపించును. పిశాచములు మున్నగుభూతముల యావేశముచే గల్గుజ్వరమునందు వాతపిత్తకఫములు మూడును ప్రకోపము నొందును. ఆవేశించిన భూతముయొక్క లక్షణము లన్నియు కలిగి యుండును.

విషమజ్వరసంప్రాప్తిః.

దోషోఽల్పోఽహితసంభూతో జ్వరోత్సృష్టస్య వా పునః,
ధాతుమన్యతమం ప్రాప్య కరోతి విషమజ్వరమ్. 39

తొలుత వచ్చినయొకజ్వరముకలిగి శాంతినొందినపుడు దోషప్రకోపము కొంచెముగ ననుసరించియుండి అయ్యది యపథ్యములగు నాహారాదులచే ప్రబలమై రసాదిధాతువులలో నొకదాని నాశ్రయించి సంతతాది విషమజ్వరములను గలిగించును. ఇయ్యది జ్వరముచే విడువబడినవానికిగాక ప్రారంభమునందుకూడ వచ్చుటగలదు. కావుననే "ఆరమ్భా ద్విషమో యస్తు" అని ప్రారంభముననే విషమముగ జనించినజ్వరము అసాధ్యంబగునని యసాధ్యలక్షణము చెప్పినది సంగతమగును. మరియు జ్వరమునకు విషమత్వము భాలుకి యిత్తెరంగున నుడివెను:—"యస్స్యాదనియతాత్కాలాచ్ఛీతోష్ణాభ్యాం తథైవ చ, వేగతశ్చాపి విషమో జ్వరస్స విషమస్స్మృతః" జ్వరమునకు నియతమైన కాలంబును, శీతోష్ణంబులును, వేగంబును నియమితప్రకారము కాక విషమముగనుండి యేజ్వరము కల్గునో అయ్యది విషమజ్వరమని యన్వర్థనామమై యుండుననిభావము.

విషమజ్వరభేదములు.

(సన్తతస్సతతోఽన్యేద్యుస్తృతీయకచతుర్థకౌ)
సన్తతం రసరక్తస్థస్సోఽన్యేద్యుః పిశితాశ్రితః. 40
మేదోగతస్తృతీయేఽహ్ని అస్థిమజ్జగతః పునః,
కుర్యాచ్చాతుర్థకం ఘోరం అన్తకం రోగసఙ్కరమ్. 41

సంతతము, సతతము, అన్యేద్యుష్కము, తృతీయకము, చతుర్థకము, అనునీ యైదును విషమజ్వరభేదములు. అందు సంతతజ్వరమును ప్రకోపమునొందిన వాతాది దోషములు రసధాతువు నాశ్రయించి కల్గించును. త్రిదోషములు ప్రకోపమునొంది రక్తధాతువు నాశ్రయించి సతతకజ్వరమును గల్గించును. వాతాదులు మాంసధాతువు నాశ్రయించి అన్యేద్యుష్కమనుజ్వరమును గల్గించును. దోషములు మేదోధాతువు నాశ్రయించి తృతీయకజ్వరమును గల్గించును. ఇయ్యది జ్వరము వ్యాపించిన నాటికి మూడవ దినమున మరల వ్యాపించును (జ్వరము వ్యాపించినదినమును మరుసటిదినమును విడచి మరల మూడవనాడు వ్యాపించుననుట, ఇదియె మరుసజ్వరమని వాడంబడును.) దోషములు ప్రకుపితములై యస్థులయందును, అస్థులలోని క్రొవ్వు (మూలగ) నందును వ్యాపించి చతుర్థకమను జ్వరమును గల్గించును. ఇయ్యది జ్వరము వ్యాపించిన నాటికి నాల్గవ (నడుమ

రెండుదినములు విడచి యామరుసటి) దినము వ్యాపించును. ఈచతుర్థకజ్వరము యముని బోలె మిక్కిలిక్రూరమైయుండును. ఇతరములగు ననేకరోగముల గల్గించును.

ఇచ్చట జ్వరములకు ఆశ్రయమును చెప్పుతరి మూలమున సతతకమును ప్రత్యేకముగ నిర్దేశించి చెప్పకున్నను "రక్తధాత్వాశ్రయః ప్రాయో దోషస్సతతకం జ్వరమ్" (చ. చి. అ. 3) అని చరకమున నిర్దేశించి యుండుటంజేసి సంతతశబ్దముచేతనే సతతకమునుగూడ గ్రహించుట సమంజసము. రస, రక్త అని ధాతువులు మాత్రము రెండును గ్రహింపబడియున్నవి.

సంతతజ్వరసంప్రాప్తిః.

(స్రోతోభిర్విసృతా దోషాః గురవో రసవాహిభిః,
సర్వదేహానుగాస్తబ్ధాః జ్వరం కుర్వన్తి సన్తతమ్.)

శరీరమునందలి రసవహంబులగు స్రోతస్సులచే మిక్కిలి వ్యాప్తినొంది బలిష్ఠములైన వాతాదిదోషములు శరీరమునందెల్ల పూర్తిగ వ్యాపించి యెడతెగక నిరంతరముగ వ్యాపించు స్వభావముకల సంతతజ్వరమును కల్గించును.

సంతతజ్వరలక్షణము.

సప్తాహం వా దశాహం వా ద్వాదశాహమథాపి వా,
సన్తత్యా యోఽవిసర్గీ స్యాత్సన్తతస్స నిగద్యతే. 42

ఏడుదినములైనను, పదిదినములైనను, పండ్రెండుదినములైనను నిరంతరముగ నొక త్రుటిమాత్రకాలమైనను విడుదలలేక వ్యాపించి రేయింబవలును బాధించుచున్నచో నయ్యది సంతతజ్వరమని యెరుంగునది.

పైజెప్పిన కాలనియమమును గూర్చి తంత్రాంతరమున నిత్తెరంగున నిర్ణయింపబడినది:—"పిత్తకఫానిలవృద్ధ్యా దశదివసద్వాదశాహసప్తాహాత్, హన్తి విముఞ్చతి వాథ త్రిదోషజో ధాతుమలపాకాత్" సంతతము మున్నగు విషమజ్వరములయందు త్రిదోషంబులును ప్రకోపమునందును; అందు త్రిదోషములలో పిత్తముత్కటముగ వృద్ధినొంది వాతకఫములు రెండును తక్కువగ నుండునేని అట్టి సంతతజ్వరము పదిదినముల వరకును నిరంతరముగ వ్యాపించి పదియవనాడు రోగిని చంపును, లేక విడచును. కఫముత్కటముగ ప్రకోపించి వాతపిత్తములు రెండును తగ్గియున్నచో పండ్రెండుదినములు ఎడతెగక వ్యాపించి రోగిని చంపును, లేక విడచును. వాతము మిక్కిలి ప్రకోపించి పిత్తకఫములు రెండును తక్కువగనుండునపుడు ఏడుదినములవరకు నెడతెరిపిలేక వ్యాపించి

యేడవనాడు రోగిని చంపును, లేక విడచును. పైజెప్పినవిధముగ నాయాకాలమున రసరక్తాది ధాతువులు పరిపక్వంబులైనచో రోగినిచంపును; లేక మలములు పరిపక్వములై తమతమస్థితియం దుండునెడ జ్వరము శాంతినొందును.

మరియు నీసంతతజ్వరమున వాతపిత్తకఫములు మూడును రసాదిధాతువుల వ్యాపించుభంగి మలమూత్రములయందును సమకాలమున వ్యాపించును. ఇయ్యది సంతతజ్వరమున నియతముగ నుండును. ఈవిషయమును చరకాచార్యుండు "యథా ధాతూంస్తథా మూత్రం పురీషఞ్చానిలాదయః, యుగపచ్చానుపద్యన్తే నియమాత్సంతతే జ్వరే" (చ. చి. అ. 3) అనువచనముచే స్ఫుటముగ నుపదేశించెను. ఇత్తెరంగున సంతతజ్వరము విడచుటకును లేక చంపుటకును కాలనియమము సహేతుకముగ జెప్పబడి నది. కాని ఒకసమయమున నీజ్వరము పన్నెండవదినమున జ్వరముక్తలక్షణములు పూర్తిగ కనబడి శాంతినొంది మరల మిక్కిలి క్రూరమై చాలకాలమువరకు అనుసరించియుండు ననియు చరకు లిట్లు నుడివిరి:—"విసర్గం ద్వాదశే కృత్వా దివసేఽవ్యక్తలక్షణః, దుర్లభోపశమః కాలం దీర్ఘమప్యనువర్తతే." (చ. చి. అ. 3)

ఈజ్వరము (సంతతజ్వరము) పైజెప్పిన కాలనియమప్రకారము విడచి మరల చిరకాలమువరకు అనుసరించియుండునెడ ముక్తానుబంధిత్వము ఈసంతతజ్వరమునకుకూడ కలదని తెలిసెడి. అందువలననే దీనికి "జ్వరోత్సృష్టస్య వా పునః" అను విషమజ్వర లక్షణము ఒప్పియుండును.

వాగ్భటాచార్యుడుకూడ దీనికి ముక్తానుబంధిత్వము నంగీకరించి సకారణముగ నిట్లుచెప్పెను—'శుద్ధ్యశుద్ధౌ జ్వరః కాలం దీర్ఘమప్యనువర్తతే" (అ. హృ. ని. అ. ౨. శ్లో. ౬3) అనిచెప్పెను. రసాదిధాతువులలో కొన్ని మలరహితములై శుద్ధముగనుండి కొన్ని మలసహితములై యశుద్ధములుగనుండి సంకరముగనున్నపుడు ఈసంతతజ్వరము మరల చిరకాలమువరకును అనుసరించియుండునని భావము.

ఖరనాథుడుమాత్రము సంతతజ్వరమునకు విషమజ్వరత్వములేదని "జ్వరాః పూర్వం మయోక్తా యే పఞ్చ సంతతకాదయః, చత్వారస్సంతతం హిత్వా జ్ఞేయాస్తే విషమజ్వరాః" అను వాక్యముచే దెలిపెను; గాని వారియభిప్రాయమిట్టిది.—'సతతకాది జ్వరములు నాల్గును పలుమారు విడచివిడచి వచ్చును. సంతతజ్వరముమాత్రము అటుకాక పైజెప్పినరీతిగ పండ్రెండవదినము విడచి మరల అనుబంధమై చాలకాల మనువర్తించియే యుండును. కావున సతతాదిజ్వరములతోశ్రె సంతతమునకు ముక్తానుబంధిత్వము లేదని వారియభిప్రాయము.

సతతకజ్వరలక్షణము.

అహోరాత్రే సతతకో ద్వౌ కాలావనువర్తతే,

సతతక మనువిషమజ్వరము ఒకయహోరాత్రమునకు రెండుపర్యాయములు విడచి విడచి వచ్చును. (రాత్రియు పవలునుజేరి యహోరాత్రము. అందు రాత్రియందైనను పగటియందైనను రెండుమార్లు విడిచివిడిచివచ్చును. లేక పగటియందు జ్వరముతగిలి విడచి, మరల రాత్రియందు జ్వరముతగిలి విడచును. ముఖ్యమునకు ఎట్లైనను ఒక అహోరాత్రమునకు రెండుమార్లువిడచి రెండుసార్లువ్యాపించునది సతతకజ్వరమని భావము.) ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యుడు.—"అహోరాత్రస్య స ద్విస్స్యాత్" (వాగ్భట. ని. అ. ౨. శ్లో. ౬౯) అనువాక్యమున దెలిపెను.

అన్యేద్యుష్కలక్షణము.

అన్యేద్యుష్కస్త్వహోరాత్ర ఏకకాలం ప్రవర్తతే. 43

అన్యేద్యుష్క మను విషమజ్వరము ఒకయహోరాత్రమునకులోపల ఒకతూరి వ్యాపించును. ఒక అహోరాత్రమున రాత్రియైనను పగలైనను ఒకతూరి వ్యాపించునది యన్యేద్యుష్కమని భావము. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యుడు—"సకృదన్యేద్యు రాత్రకః" (అష్టాంగ. ని. అ. ౨. శ్లో. ౭౦) అనువాక్యముచేత తెలిపెను.

తృతీయకచతుర్థకములక్షణములు.

తృతీయకస్తృతీయేఽహ్ని చతుర్థేఽహ్ని చతుర్థకః,

తృతీయకజ్వరము జ్వరవేగముడిగిన దినమునకు మూడవదినమున మరల వ్యాపించును. (ఒకదినము జ్వరమువ్యాపించి నాడే వేగముడిగి మరునటినాడు జ్వరము వ్యాపింపకుండి మూడవనాడు మరల వ్యాపించుజ్వరము తృతీయకజ్వరమనుట) ఈవిషయమును చరకాచార్యులు "దినం హిత్వా తృతీయకః" (చ. చి. అ. 3) అనువాక్యమున స్ఫుటముగ దెలిపిరి.

చతుర్థకజ్వరము జ్వరవేగముడిగిన దినమునకు నాలవనాడు మరల వ్యాపించును. (తొలుత నొకదినము జ్వరము వ్యాపించి నాడే వ్యాపకముడిగి నడుమ రెండుదినములు జ్వరము వ్యాపించకుండి ఆమరునటినాడు మరలవ్యాపించునది చతుర్థకజ్వరమనుట) ఈ విషయమును చరకాచార్యుడు "దినద్వయం యో విశ్రమ్య ప్రత్యేతి స చతుర్థకః" (చ. చి. అ. 3) అనువాక్యమున స్ఫుటముగ జెప్పెను.

పైజెప్పినరీతిగ సతతాదిజ్వరములు నియతమైనకాలమున బ్రకోపించుటకు హేతువును చరకాచార్యు లిట్లు చెప్పిరి:—"అధిశేతే యథా భూమిం బీజం కాలే చ రో

హతి, అధిశేతే శిథా ధాతుం దోషః కాలే చ కుప్యతి" (చ. చి. అ. 3. శ్లో. ౬౮) విత్తనము భూమియందుంచబడినను చెమ్మలేనినాడు మొలువక యెట్లు అణగియుండి జలసంబంధముకల్గిననాడు మరల సంకురించునో అదేరీతిగ వాతాదిదోషములు తమతమస్థానములయందు యణగియుండి తమకు ప్రకోపకాలమున ప్రకోపించి జ్వరమును గల్గించునని భావము.

మతాంతరమున విషమజ్వరలక్షణము.

కేచిద్భూతాభిషఙ్గోత్థం బ్రువతే విషమజ్వరమ్. 44

కొందరాచార్యులు భూతములసంబంధముచే గల్గినజ్వరము కూడ విషమజ్వరమని చెప్పెదరు.

భూతములు పిశాచములుమున్నగునవి యావేశించుటవలన గల్గినజ్వరంబును కాలనియమంబును శీతోష్ణాది పరిస్థితులనియమంబును లేకుండును కావున నదికూడ విషమజ్వరముగనే యుండునని వారియభిమతము. విషమజ్వరలక్షణమును వాగ్భటాచార్యుం డిట్లుచెప్పెను:—"విషమో విషమారంభక్రియాకాలోఽనుషఙ్గవాన్" (అ. హృ. ని. అ. ౨. శ్లో. ౬౨) జ్వరముయొక్క ప్రారంభము, ఆజ్వరముచే గల్గుక్రియలు, జ్వరము జనించుకాలము, ఇవి నియతములుగ లేకయుండునది విషమజ్వరము అని భావము. అందు ఒకజ్వరము శరీరంబున నారంభించి వ్యాపించును. ఇంకొకటి వీపున నారంభమగును. ఇది యారంభముచే విషమము. ఒకజ్వరము చలినిబుట్టించును. వేరొకటి తాపమును కల్గించును. ఇది క్రియచే విషమము. ఒకటి పూర్వాహ్ణకాలమున వ్యాపించును. ఒకటి మధ్యాహ్నకాలమునందును, ఒకటిరాత్రియందును వ్యాపించును. ఇదికాలముచేవిషమము. ఇత్తెరంగున విషమజ్వరములకు ఆరంభక్రియాకాలములచేత విషమత్వమును గమనించునది.

తృతీయకజ్వరభేదము.

కఫపిత్తాత్త్రికగ్రాహీ పృష్ఠాద్వాతకఫాత్మకః,
వాతపిత్తాచ్ఛిరోగ్రాహీ త్రివిధస్స్యాత్తృతీయకః. 45

కఫపిత్తములచేజనించిన తృతీయకజ్వరము త్రిక (వెన్నెముకకు క్రిందిభాగ) మున తొలుత నారంభించును. వాతకఫములచే గల్గినయెడల తొలుత వీపుననారంభించి శరీరమునందెల్ల వ్యాపించును. వాతపిత్తములచే గల్గినయెడ తొలుత శిరంబునబట్టి శరీరమునందెల్ల వ్యాపించును. తృతీయకజ్వరం బిత్తెరంగున మూడువిధముల నుండును.

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెరుంగునది—సంతత-సతతక-అన్యేద్యుష్క-తృతీయక-చతుర్థకము లనుజ్వరములైదును విషమజ్వరములు. ఇవియైదును త్రిదోషసన్నిపాతముచే

తనే కల్గును. అయినను అట్టి మూడుదోషములలో నేది ప్రబలముగనుండునో దానిని ప్రధానముగ జేసికొని వాతికమనియు, పైత్తికమనియు, కఫజమనియు, ద్వంద్వజమనియు వ్యవహరింపబడును. ఈవిషయమును చరకాచార్యుం డిట్లుచెప్పెను:— "ప్రాయశస్సన్నిపాతేన దృష్టః పఞ్చవిధో జ్వరః, సన్నిపాతే తు యో భూయాన్ స దోషః పరికీర్తితః." (చ. చి. అ. 3. శ్లో. ౭౪) పైజెప్పిన విషమజ్వరములైదును సన్నిపాతముచేత ప్రాయికముగ గల్గును. అయినను వానిలో నేదోషము ప్రబలముగ నుండునో ఆదోషమున నయ్యది పుట్టినదని వ్యవహరింపబడును. అని భావము. ఈవిషయమునే వాగ్భటాచార్యుడు నిట్లుచెప్పెను.—"ప్రాయశస్సన్నిపాతేన భూయసా తూపదిశ్యతే, సంతతస్సతతోఽన్యేద్యుస్తృతీయకచతుర్థకౌ."

పైనిర్ణయప్రకారము తృతీయకజ్వరము సన్నిపాతమున కల్గినను అందు కఫపిత్తములు ప్రబలముగనున్నపుడు త్రికస్థానమున ప్రారంభమగుననియు, వాతకఫము లెక్కుడుగనున్నతరి వీపున మొట్టమొదట వ్యాపించుననియు, వాతపిత్తము లధికముగ నున్నపుడు శిరస్సున ప్రారంభించుననియు పైమూలమున తర్థము సమంజసముగనుండును. ఇత్తెరంగున నసే క్రిందజెప్పంబడు చతుర్థకజ్వరమునకుగూడ నేకదోషాధిక్యమునుబట్టి శ్లైష్మికము వాతికమునని భేదముల నెరుంగునది.

మరియు "ప్రాయశస్సన్నిపాతేన" అనుప్రాయశ్శబ్దస్వారస్యముచేత సన్నిపాతమున గాక కేవలము ఏకదోషముచేతను, ద్విదోషముచేతనుగూడ సంతతాదిజ్వరములు కల్గునని కొందరాచార్యుల యభిమతము. వారిమతమునగూడ ఏకదోషాధిక్యమును బట్టియే ఏకదోషజత్వము సంగతమగును. కావుననే తంత్రాంతరమున నిట్లుచెప్పబడినది:—"సంతతో మారుతాత్ప్రాయః పిత్తాత్ప్రాయస్తృతీయకః, అన్యేద్యుశ్చ కఫాత్ప్రాయః సన్నిపాతాచ్చతుర్థకః, సన్నిపాతకృతత్వాత్తు దుశ్చికిత్స్యశ్చతుర్థకః" వాతప్రాబల్యముచే సంతతంబును, పిత్తప్రాబల్యమున తృతీయకంబును, కఫప్రాబల్యమున అన్యేద్యుష్కంబును, చతుర్థకజ్వరము త్రిదోషప్రాబల్యముచేతను కల్గుననియు; సాన్నిపాతికమగుటంజేసియే చతుర్థకజ్వరము అసాధ్యంబనియు భావము.

మరియు ప్రకోపమునొందిన దోషములు శరీరమునందెల్ల తమతమ నెలవుల విడిచి వ్యాపించును గాన అట్లువ్యాపించునపుడు కఫపిత్తాదులు పైజెప్పిన త్రికాదిస్థానమున వ్యాపించి తొలుత నాప్రదేశములబాధపుట్టించి జ్వరమును వ్యాపింపజేయునని యెరుంగునది. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యుండు ఇట్లుచెప్పెను—"కుపితానాం హి దోషాణాం శరీరే పరిధావతామ్, యత్ర సఙ్గస్స్వవైగుణ్యాద్వ్యాధిస్తత్రోపజాయతే" (సు. సూ.

అ. ౨౮) ప్రకోపించినదోషములు శరీరమున వ్యాపించుటకై యెచ్చటచేరునో అచ్చట వ్యాధి జనించునని భావము.

చతుర్థకజ్వరభేదములు.

చతుర్థకో దర్శయతి ప్రభావం ద్వివిధం జ్వరః,
జఙ్ఘాభ్యాం శ్లైష్మికః పూర్వం శిరస్తోఽనిలసమ్భవః. 46

చతుర్థకము సన్నిపాతమునగల్గినను కఫవాతాధిక్యముచే రెండువిధముల తన ప్రభావమును జూపును. అందు కఫము అధికముగనుండు సన్నిపాతమున గల్గినది తొలుత పిక్కలయందువ్యాపించి, పిమ్మట శరీరమునందెల్ల వ్యాపించును. వాతం బధికముగనుండు సన్నిపాతమున గల్గినపుడు తొలుత శిరస్సునప్రారంభించి శరీరమునం దెల్ల వ్యాపించును.

పైజెప్పిన యానుపూర్వినే చరకాచార్యుడుచెప్పెను. వాగ్భటాచార్యుండును— "ప్రభావం స తు దర్శయేత్, ద్విధా; కఫేన జఙ్ఘాభ్యాం స పూర్వం శిరసోఽనిలాత్" (అ. హృ. ని. అ. ౨. శ్లో. ౭౨) అనువాక్యముచేత చరకవచనము ననుసరించియే చెప్పెను. ఈమతములయందు చతుర్థకజ్వరమున కఫవాతముల ప్రాబల్యమును మాత్రము జెప్పి రెండువిధములజెప్పిరి గాని పిత్తోల్బణభేదమును జెప్పియుండలేదు. చతుర్థకజ్వరమున వ్యాధిస్వభావమునంజేసి పిత్తోల్బణము కల్గుటలేదని వారియభిప్రాయము. ఈమతమునమసరించియే హారీతుం డిట్లుచెప్పెను. "చతుర్థకో నామ గదో దారుణో విషమజ్వరః, శోషణస్సర్వధాతూనాం బలవర్ణాగ్నినాశనః, త్రిదోషజో వికారస్స్యాదస్థిమజ్జగతోఽనిలః, కుపితః పిత్తమేవం తు కఫశ్చైవం స్వకాలతః, శీతదాహకరస్త్రీప్రకృతి కాలం చానువర్తతే, స సన్నిపాతసమ్భూతో విషమో విషమజ్వరః, ఊర్ధ్వం కాయస్య గృహ్ణాతి యః పూర్వం సోఽనిలాత్మకః, పూర్వం గృహ్ణాత్యధః కాయం శ్లేష్మపూర్వజ్వరస్మృతః." చతుర్థకమనుజ్వరము మిక్కిలి క్రూరంబై రసాదిధాతువుల నన్నింటిని శోషింపజేసి, శరీరముయొక్క బలమును వర్ణమును కాయాగ్నిని నశింపజేయు విషమజ్వరము. ఇయ్యది 'త్రిదోషములచేగల్గును. మరియు వాతపిత్తకఫములుమూడును అస్థిమజ్జలయందు జేరి ప్రకుపితములై తమతమ కాలములయందు చలిని తాపమును బుట్టించి ఉదయ మధ్యాహ్న సాయంకాలముల మూటియందును వ్యాపించి యనుసరించియుండును. అట్టి విషమజ్వరమున వాతంబధికముగనుండుతరి తొలుత నూర్ధ్వశరీరమునవ్యాపించును. కఫంబధికముగ నుండునపుడు తొలుత క్రిందిశరీరమున వ్యాపించి పిదప శరీరమునం దెల్ల వ్యాపించును అనియర్థము. ఈమతమునగూడ వాతకఫభేదములు రెండుమాత్రమే నిర్దేశింపబడినది. పిత్తమునుగూడ జెప్పియున్నను వాతకఫములతోలె

పిత్తమునకు స్థానమును నిర్దేశించియుండలేదు. కావున పిత్తము అప్రధానముగ తక్కిన దోషముల గూడి యుండునని యాగ్రంథకారుని యభిప్రాయము.

తంత్రాంతరమున చతుర్థకసంప్రాప్తి నిట్లుచెప్పిరి:—"ఆమాశయస్థః పవనో వ్యాప్తిమజ్జగతోఽపి వా, కుపితః కోపయత్యాశు శ్లేష్మాణం పిత్తమేవ హి" అస్థిమజ్జలయందలి వాతము ప్రకుపితమై యామాశయమునజేరి పిత్తకఫముల ప్రకోపింపజేసి చతుర్థకజ్వరమును గల్గించునని భావము. ఈవాక్యముచేత త్రిదోషములును చతుర్థకజ్వరమున ప్రకోపించునని తేలుచున్నది. నాగభర్తృకతంత్రమున నీచతుర్థకమునకు స్థాననిర్ణయము నిట్లుచేసిరి.—"ఊర్ధ్వకాయన్తు యః పూర్వం గృహ్ణాతి సోఽనిలాత్మకః, మధ్యకాయన్తు గృహ్ణాతి పూర్వం యస్తు స పిత్తజః, పూర్వం గృహ్ణాత్యధః కాయం శ్లేష్మవృద్ధశ్చతుర్థకః." ఈవాక్యముచేత తొలుత నూర్ధ్వశరీరమున వ్యాపించునది వాతాధికచతుర్థకంబనియు, మధ్యశరీరమున తొలుత వ్యాపించునది పిత్తాధికంబనియు, అధశ్శరీరమునవ్యాపించునది కఫాధికచతుర్థకంబనియు నేర్పడుచున్నది. ఇచ్చట వాతకఫములకువోలె పిత్తాధికమునకు గూడ స్థానమునిర్దేశింపబడినది. కావున పిత్తోల్బణచతుర్థకజ్వరంబును కలదని యాతంత్రకారునియాశయము. వాతకఫాధికచతుర్థకములవలె, తరుచుగవ్యాప్తిలేక పిత్తాధికము కాదాచిత్కముగ సంభవించునని చరక వాగ్భటాదులు పిత్తాధికమునను ప్రధానముగ స్థానమును నిర్దేశించలేదని యూహింపదగియున్నది.

మరియు విషమజ్వరములు కాలభేదముచేత వ్యాపించువిషయమై కారణమునిట్లు తెలియునది:—"అహోరాత్రాదహోరాత్రాత్ స్థానాత్ స్థానం ప్రపద్యతే, తతశ్చామాశయం ప్రాప్య కరోతి విషమజ్వరమ్, కఫస్థానవిభాగేన యథాసంఖ్యం కరోతి హి, సతతాన్యేద్యుష్కత్ర్యాఖ్యచతుర్థాన్ సప్రలేపకాన్." (సు. ఉ. అ. ౩౯) ఆమాశయము, హృదయము, కంఠము, శిరస్సు, సంధులు అనునీయైదు కఫస్థానములయందును వాతాదిదోషములు ఒక్కొకయహోరాత్రమునకు ఒక్కొక్కస్థానమున సంచరించును. అట్టియెడ పైజెప్పిన యైదుస్థానములలో సంచరించుతరి వరుసగ సతత-అన్యేద్యుష్క-తృతీయక-చతుర్థక - ప్రలేపకంబులను నైదుజ్వరంబులును కల్గును. ఎట్లన:—ఆమాశయమున నుండుదోషము సతతకజ్వరమును కల్గించును. అయ్యది "వయోఽహోరాత్రిభుక్తానాం తేఽన్తమధ్యాదిగాః క్రమాత్" (అ. హృ. సూ. అ. ౧. శ్లో. ౭) అను వాగ్భటులుచెప్పిన ప్రకారము పగటి ప్రథమకాలంబును, రాత్రి ప్రథమకాలంబును కఫమునకు ప్రధానమగుటంజేసి పగటిపూట నొకసారియు, రాత్రివేళ నొకసారియు వ్యాపించును. కావుననే "అహోరాత్రే సతతకో ద్వౌ కాలావనువర్తతే" అని కాలనియమము సంగతమగును. కఫస్థానమైన హృదయమునుండి ఒక్కయహోరాత్రమునకు ఆమాశయమున దోషముజేరి

అన్యేద్యుష్కమను జ్వరమును కల్గించును. ఇయ్యది దినమున కొకసారివంతున వ్యాపించును. ఈవిషయమునే "అన్యేద్యుష్కస్త్వహోరాత్ర ఏకకాలం ప్రవర్తతే." అని నిర్ణయించిరి. కఫస్థానమైన కంఠమునందుండుదోషము ఒకయహోరాత్రమునకు హృదయమునను రెండవయహోరాత్రమున కామాశయంబునను వ్యాపించి జ్వరమునుకల్గించి నివర్తించి నదినమునకుమూడవనాడు మరల జ్వరమును వ్యాపింపజేయును. ఇది తృతీయకజ్వరము. ఇదియే "తృతీయకస్తృతీయేఽహ్ని" అని చెప్పబడినది. కఫస్థానమైన శిరమునందలిదోషము ఒకయహోరాత్రమునకు కంఠమునందును, రెండవయహోరాత్రమునకు హృదయమునందును, మూడవయహోరాత్రమునకు ఆమాశయమునందును వ్యాపించి జ్వరవేగదినమునకు నాల్గవనాడు మరల జ్వరమునువ్యాపింపజేయును. ఇదియ చతుర్థకజ్వరము. దీనినే "చతుర్థేఽహ్ని చతుర్థకః" అనిచెప్పిరి. సంధులయందుండుదోషము ఆమాశయమున జేరి ప్రలేపకజ్వరమును గల్గించు. ఆమాశయమునందును సంధులందుటంజేసి యాసంధులయందు నిరంతరముగ దోషములు ఆశ్రయించియుండును. కావున ప్రలేపకజ్వరము అహోరాత్రములయం దెడలేక వ్యాపించును. సుశ్రుతమున "ప్రలేపకస్త్వ విషమః ప్రాయః శ్లేశాయ శోషిణాం" (సు. ఉ. అ. 3౯) అని ప్రలేపకము విషమజ్వరము కాకున్నను స్థానసామ్యమునుబట్టి విషమజ్వరమనియే చెప్పిరి.

పైనిర్ణయప్రకారము సతతకజ్వరమునకు ఆమాశయంబును, అన్యేద్యుష్కమునకు హృదయంబును తృతీయకజ్వరమునకు కంఠంబును, చతుర్థకజ్వరమునకు సంధులును నియతములగుస్థానములని తెలియుచున్నది. ఐనను "దోషా హ్యామాశయాశ్రయాః, బహిర్నిరస్య కోష్ఠాగ్నిం జ్వరదాస్స్యూ రసానుగాః" అని జ్వరసామాన్యసంప్రాప్తినిచెప్పియున్నది, గాన పైజెప్పిన నిర్ణయప్రకారము నియతస్థానమునుండి యామాశయమున జేరియే సతతాదిజ్వరముల గల్గించును. ఈవిషయమునే పైవాక్యమున "తతశ్చామాశయం ప్రాప్య" అని స్ఫుటముగ జెప్పిరి.

మరియు పైజెప్పినప్రకారము నియతకాలముగ ప్రకోపమునొందినదోషములు తమశక్తికొలది జ్వరమును తనకుసంబంధించినయుపద్రవములను కల్గించి మరల తనకువిరుద్ధములగు కారణములయొక్క బలముచే బలహీనములై తమనెలవుల జేరును. అప్పుడు జ్వరము వేగంబుడిగి రసాదిధాతువులయందు లీనమై యణగియుండును. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యం డిట్లుచెప్పెను:—"దోషః ప్రవర్తతే తేషాం స్వే కాలే జ్వరయన్ బలీ, నివర్తతే పునస్త్యైవమః, ప్రత్యనీకబలాబలః, క్షీణే దోషే జ్వరః సూక్ష్మో రసాదిష్వేవ లీయతే" (అ. హృ. ని. అ. ౨. శ్లో. ౬౫) (ఇదియ విషమజ్వరవ్యాప్తినియమము.)

చతుర్థకవిపర్యయలక్షణము.

విషమజ్వర ఏవాన్యశ్చతుర్థకవిపర్యయః,
మధ్యేఽహనీ జ్వరయతి హ్యాదావన్తే చ ముఞ్చతి. 47

చతుర్థకవిపర్యయ మనునదియాడ నింకొక విషమజ్వరము ఈజ్వరము నడుమ రెండు దినములు నిరంతరముగ జ్వరము వ్యాపించి, ఆమరుసటిదినము జ్వరము లేకుండును. మరల నామరుసటిదినమారంభించి రెండుదినములు విడువక వ్యాపించును. ఇట్టిసమయమున నడుమ రెండుదినములు వ్యాపించి ముందొకదినంబును వెనుకనొకదినంబును జ్వరము లేకుండును. కావున 'ఆద్యావన్తే చ ముంచతి' అనిచెప్పబడినది. జ్వరవేగముజూపిననాటికి నాల్గవదినము మరల జ్వరము వ్యాపించునది చతుర్థజ్వరము. దానికి విరుద్ధముగ జ్వరదినమునాటికి నాల్గవదినము మరల జ్వరములేకుండి నడుమ రెండుదినములు వ్యాపించుటంజేసి చతుర్థకవిపర్యయ మనబడును.

ఈయర్థమునే తంత్రాంతరముల నిట్లుచెప్పిరి:—"అస్థిమజ్జోభయగతే చతుర్థకవిపర్యయః, త్ర్యహాత్ ద్వ్యహం జ్వరయతి హ్యాదావన్తే చ ముంచతి." ఈవాక్యము పైమూలమునకు సమానార్థకము.

పైవిషయమునే వివరింపుచు నీచతుర్థకవిపర్యయమునకు వాతాదిదోషభేదములచే గల్గు త్రైవిధ్యమును వాగ్భటాచార్యం డిట్లుచెప్పెను.—"అస్థిమజ్జోభయగతే చతుర్థకవిపర్యయః, త్రిధా, ద్వ్యహం జ్వరయతి దినమేకం తు ముఞ్చతి." (అ. హృ. ని. అ. ౨. శ్లో. ౭3) వాతాదిదోషములలో నెద్దియైనను అస్థిమజ్జలరెండిటి నాశ్రయించినపుడు చతుర్థకజ్వరమునకు విరుద్ధమైనలక్షణముకల చతుర్థకవిపర్యయ మనుజ్వరము కల్గును. ఇయ్యది రెండుదినములు జ్వరమును వేగముజూపి యొకదినము జ్వరవేగ ముడుగును. ఈజ్వరము వాతపిత్తకఫముల మూడిటిసన్నిపాతమున జనించినను, "సన్నిపాతే తు యో భూయాన్ స దోషః పరికీర్తితః" అనుచరకవచనప్రమాణము ననుసరించి మూడుదోషములలో వాతము ప్రబలముగనున్నపుడు వాతికమనియు, పిత్తము ప్రబలముగనున్నపుడు పైత్తికమనియు, కఫము బలిష్ఠమైనపుడు శ్లైష్మికమనియు మూడువిధముల నుండునని భావము. పైజెప్పినవిషయమును చరకాచార్యుండునిట్లుచెప్పెను:—"విషమజ్వర ఏవాన్యః చతుర్థకవిపర్యయః, త్రివిధో ధాతురేకైకో ద్విధాతుస్థః కరోత్యయమ్." (చ. చి. అ. 3. శ్లో. ౭3) మూడుదోషములలో నొకటొకటి అస్థిమజ్జలరూపములగు రెండుధాతువుల జేరి చతుర్థకవిపర్యయమును కల్గించును. కావున నయ్యది వాతాదిభేదములచే మూడువిధముల నుండు నని యర్థము. (ఇచ్చట "ధాతురేకైకః" అనుచోట ధాతుశబ్దమునకు దోషమని యర్థము.)

మరియు చతుర్థకవిపర్యయమనునది చతుర్థకజ్వరమునకు విరుద్ధముగనుండుట మాత్రమేగాని చికిత్సాదులు చతుర్థకమునకు సమములుగానుండును. గాన నీరెండును సమానములని యెంచియే "జ్వరః పంచవిధః ప్రోక్తః......సంతతస్సతతోఽన్యేద్యుస్తృతీయకచతుర్థకౌ" (అ. హృ. ని. అ. ౨. శ్లో. ౫౭)అని యైదువిధములు విషమజ్వరములని పరిగణనమును వాగ్భటాదులు చేసిరి.

ఈచతుర్థకవిపర్యయమునుబట్టియే తృతీయక - సతతక - అన్యేద్యుష్క-విపర్యయముల మూడిటి నూహించునది.—నడుమనొకదినమున జ్వరముపేగముజూపి ఆద్యంతదినములయందు జ్వరమువ్యాపించకున్న నయ్యది తృతీయకవిపర్యయము. ఉదయకాలమునందును రాత్రిప్రథమకాలమునందును జ్వరములేకుండి తక్కినకాలమెల్ల వ్యాపించునది సతతకవిపర్యయము. రాత్రియందైనను పగటియందైనను ఒకకాలమున జ్వరములేకుండి తక్కినకాలమున వ్యాపించునది అన్యేద్యుష్క-విపర్యయము.

ఈమూడువిపర్యయముల యుత్పత్తిక్రమమును సుశ్రుతుం డిట్లుచెప్పెను.— "కఫస్థానేషు వా లీనః దోషో ద్విత్రి చతుర్షు చ, విపర్యయాఖ్యాన్ కురుతే విషమాన్ కృచ్ఛ్రసాధనాన్" (సు. ఉ. అ. ౩౯) ఆమాశయము, హృదయము, కంఠము, శిరస్సు, అనునీనాల్గుకఫస్థానములలో ఆమాశయహృదయస్థానముల రెండిటియందును దోషముచేరి అన్యేద్యుష్క-విపర్యయమును గల్గించును. ఆమాశయ, హృదయ, కంఠస్థానములమూటియందును దోషము చేరి తృతీయకవిపర్యయమును గల్గించును. ఆమాశయ, హృదయ, కంఠ, శిరస్సుల నాల్గిటియందును దోషము వ్యాపించి, చతుర్థకవిపర్యయమును కల్గించునని భావము.

వాతబలాసకజ్వరలక్షణము.

నిత్యం మన్దజ్వరో రూక్షః శూనకస్తేన సీదతి,
స్తబ్ధాఙ్గశ్శ్లేష్మభూయిష్ఠో నరో వాతబలాసకీ. 48

వాతకఫములు రెండును ప్రకుపితములై పిత్తముతో గలిసి వాతబలాసమనుజ్వరమును గల్గించును. ఈజ్వరమునందు జ్వరముపైకి మందవేగముగల్గి యెడతెరపిలేకుండును. వాతము ప్రబలముగ ప్రకోపించుటంజేసి శరీరము బిడ్డులేక గరగరలాడుచుండును. శరీరమున వాపుకల్గును. అవయవములు స్తంభించి పనులజేయ సామర్థ్యములేకుండును. కఫస్థానములగు శిరస్సుమున్నగుస్థానములయందు కఫము నిండి భారముగ నుండును. ఇయ్యది మిక్కిలి క్రూరంబగుటంజేసి దీనిచే రోగి నశించును.

ఇయ్యది త్రిదోషములప్రకోపముచే గల్గును. అందు తొలుత వాతముప్రకోపించి తక్కినకఫపిత్తముల రెండిటిని ప్రకోపింపజేసి జ్వరమునుగల్గించును. అట్టివాతము శిరంబున

జేరి ప్రబలమైన తలపోటును గల్గించును. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున "వాయుః ప్రకుపితో దోషావుదీర్యోభౌ ప్రధావతి, స శిరస్థశ్శిరశ్శూలం." ఇదిమున్నగువాక్యములచే వివరింపబడినది.

ప్రలేపకజ్వరము.

ప్రలిమ్పన్నివ గాత్రాణి ఘర్మేణ గౌరవేణ చ,
మన్దజ్వరవిలేపీ చ సశీతస్స్యాత్ప్రలేపకః 49

బంధనతో గూడినచెమట శరీరమునందెల్ల వ్యాపించి పట్టుబెట్టినవిధముగ పూయబడియుండుట, శరీరము మిక్కిలి బరువై యుండుట, ఈలక్షణములతో గూడి మందవేగముగ చలితో గూడి వ్యాపించినజ్వరము ప్రలేపకమనంబరగు. ఇయ్యది కఫపిత్తములచే జనించును. శరీరముపై చెమటవ్యాపించి పూసినట్లుండుటచే ప్రలేపకమని యన్వర్థముగ జెప్పబడినది.

మరికొన్నివిషమజ్వరములు.

విదగ్ధేఽన్నరసే దేహే శ్లేష్మపిత్తే వ్యవస్థితే,
తేనార్ధం శీతలం దేహే చార్ధం చోష్ణం ప్రజాయతే. 50
కాయే దుష్టం యదా పిత్తం శ్లేష్మా చాన్తే వ్యవస్థితః,
తేనోష్ణత్వం శరీరస్య శీతత్వం హస్తపాదయోః 51
కాయే శ్లేష్మా యదా దుష్టః పిత్తం చాన్తే వ్యవస్థితమ్,
శీతత్వం తేన గాత్రాణాం ఉష్ణత్వం హస్తపాదయోః 52

విదగ్ధాజీర్ణముచే నన్నరసము దుష్టంబై కఫపిత్తములురెండును ప్రకోపమునొంది శరీరమునందర్ధభాగమున పిత్తంబును, అర్ధభాగమున కఫంబును వ్యాపించి జ్వరమును గల్గించును. అందు పిత్తమువ్యాపించినశరీరభాగమునం దుష్ణముగను, కఫమువ్యాపించినభాగమున చల్లగను ఉండును. పిత్తకఫములు వ్యాపించువిషయమున వ్యవస్థలేదు గాన ఊర్ధ్వాధోభాగములయందైనను, అర్ధనారీశ్వరునివలె శరీరమునం దిరుప్రక్కలనైనను శీతోష్ణములు వ్యాపించును. ఇచ్చట శరీరమున సగపాలునశీతంబును సగపాలునుష్ణంబును శీతోష్ణములు విరుద్ధధర్మములయ్యును సమకాలమున వ్యాపించుటచేతనే ఈజ్వరము విషమమని యెరుంగునది.

పిత్తముప్రకోపమునొంది శరీరమునందును, కఫము ప్రకోపమునొంది కాళ్లుసేతులయందును సమకాలమునవ్యాపించును. దానంజేసి శరీరమునమాత్రము వేడియధికముగను, కాళ్లుసేతులయందుమాత్రము చలువయు కలుగును.

పైజెప్పినదానికి వ్యతిరేకముగ దుష్టమైనకఫము శరీరమునందును, పిత్తము కాళ్ల చేతులయందును వ్యాపించినచో మధ్యశరీరముమాత్రము చల్లనై హస్తపాదములు వేడిగ నుండును. ఇచ్చట కూడ విరుద్ధధర్మములైన శీతోష్ణములు సమకాలమునం దొక్కొక భాగమున వ్యాపించుటచే నీజ్వరము విషమమనబడును.

దాహపూర్వ - శీతపూర్వజ్వరలక్షణములు.

త్వక్స్థౌ శ్లేష్మానిలౌ శీతం ఆదౌ జనయతో జ్వరం,
తయోః ప్రశాన్తయోః పిత్తమన్తే దాహం కరోతి చ. 53
కరోత్యాదౌ తథా పిత్తం త్వక్స్థం దాహమతీవ చ,
తస్మిన్ప్రశాంతే త్వితరౌ కురుతశ్శీతమన్తతః 54
ద్వావేతౌ దాహశీతాదీ జ్వరౌ సంసర్గజౌ స్మృతౌ,
దాహపూర్వః తయోః కష్టః కృచ్ఛ్రసాధ్యతమశ్చ సః 55

కఫవాతములు రెండును ప్రకుపితములై త్వక్స్థానమునందు రసధాతువునజేరి తొలుత శరీరమున చలిబుట్టించును. ఆట్టికఫవాతములు శమించి దానగల్గినచలి నివర్తించి తోడనే ప్రకోపమునొందిన పిత్తముచేత శరీరముపైనంతట సంతాపముగల్గి తీవ్రముగ జ్వరమువ్యాపించును. ఇయ్యది చలి మొదటవచ్చి పిదపజ్వరమువ్యాపించుటం జేసి శీతపూర్వజ్వరమని చెప్పనగును. తొలుత పిత్తముప్రకోపించి త్వక్స్థానమందురసధాతువునవ్యాపించి శరీరమునందెల్ల సంతాపముగల్గించి జ్వరము తీవ్రముగవచ్చును. ఆపిత్తము తనంతటనే శమించి దానంగల్గుజ్వరవేగము తగ్గినతోడనే కఫవాతములురెండును ప్రకుపితములై యోరువరానిచలి బుట్టించును. ఇయ్యది తొలుత సంతాపపూర్వకముగు జ్వరము గల్గుటంజేసి దాహపూర్వకజ్వరమని చెప్పఁబడును. ఈజ్వరములు రెండును వాతకఫములురెండును ప్రకోపించుటచేఁగల్గును. కావునసంసర్గజములు. ఈరెంటిలోఁదొలుత తాపముగల్గి పిమ్మట చలివచ్చుజ్వరము శరీరమునకు మిక్కిలి కష్టముగల్గించును. మిక్కిలి కృచ్ఛ్రసాధ్యమగును. చలివచ్చి పిమ్మట వ్యాపించుజ్వరముమాత్రము సాధ్యమైయుండును. (ఇదియే చలిజ్వరమని లోకమున పామరసాధారణముగ వాడంబడును.)

విషమజ్వరములయందు వాతపిత్తశ్లేష్మములు జ్వరము పూర్తిగ నివర్తించువరకు పొత్తుగశమించుటలేదు. ప్రకోపావస్థయందేయుండును. దానివలన జేబడలిక, గురుత్వము, కృశత, ఇవి రోగిని విడువకయే అనుసరించియుండును. అయినను జ్వరవేగముతగ్గినపుడు త్రిదోషములు జ్వరమునకాశ్రయమైనధాతువునువదలి తక్కినధాతువులలో సెద్దానియందైన దాగియుండును. దానంజేసి మిక్కిలి సూక్ష్మముగ నుండుటవలన వానివేగము

తెలియక శాంతినొందినవానిలోనె గానవచ్చునుగాని పొత్తుగశాంతినొందుటలేదు. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యుం డిత్తెరంగున దెలిపెను. "స చాపి విషమో దేహం న కదాచి ద్విముఞ్చతి. గ్లానిగౌరవకార్శ్యేభ్యః స యస్మాన్న విముచ్యతే, వేగే తు సమతిక్రాన్తే గతో ఽయమితి లక్ష్యతే. ధాత్వంతరస్థో లీనత్వాత్ సౌక్ష్మ్యాన్నైవోపలభ్యతే" (సు. ఉ. అ.39) ఈన్యాయము ననుసరించి ప్రకృతమున "ప్రశాంతయోః" అన్నచోట వేగముతక్కి శాంతమునొందినదానివలె ధాత్వంతరమున లీనములైయుండునపుడు అని యర్థముచేయుట సమంజసము.

మరియు విషమజ్వరములు ఏదోషములచేకలిగినను పిత్తకఫములురెండును స్వతంత్రశక్తిలేనివి యగుటవలన వానిని వాతము ఆకర్షించి వానితోఁగూడి జ్వరమును గలిగించును, కావున వాతసంబంధములేక విషమజ్వరములు గలుగుటలేదు. దానంజేసియే ఈజ్వరములయందు వాతము ప్రధానమైనకారణముగనుండును. ఈవిషయమును "నర్తేఽనిలాద్ధ్యైవ విషమజ్వరస్సముపజాయతే, కఫపిత్తే హి నిశ్చేష్టే చేష్టయత్యనిలస్సదా" (సు. ఉ. అ. 39) అనువాక్యముచే సుశ్రుతాచార్యులును, "పవనో గతిరేవ హ్యత్ర విషమజ్వరకారణమ్" ఇదిమున్నగువాక్యములచే నితరతంత్రకారులును శాసించియున్నారు.

పైజెప్పిన సంతతసతతకాది జ్వరములుగాక మరికొన్ని విషమజ్వరములు తంత్రాంతరములయందు కానంబడియెడు. అందుజేరినవి రాత్రిజ్వరము పగటిజ్వరము. వీనిలక్షణములు గ్రంథాంతరమున నిట్లున్నది:—"సమౌ వాతకఫౌ యస్య హీనపిత్తస్య దేహినః, ప్రాయోరాత్రౌ జ్వరస్తస్య దివాహీనకఫస్య చ" వాతకఫములురెండును సమానములుగ ప్రకోపించి పిత్తముహీనస్థితినుండుతరి రాత్రిజ్వరముకల్గుననియు, పిత్తము ప్రకోపించి కఫవాతములు హీనములైయుండునెడ పగటిజ్వరము వచ్చుననియు భావము.

ఈవిషమజ్వరములలో ప్రారంభమున నొకటి లైలువెడలి కొన్నిదినములువ్యాపించి అయ్యది వేరొండుజ్వరముగ కొంతకాలమునకు మారుటయు గలదు. సతతకజ్వరము ప్రారంభమై సంతతజ్వరముగను, తృతీయకజ్వరము చతుర్థకముగను, ఇట్లనేకవిధముల మారుచుండును. ఇట్టిమార్పుగలుగుటకు ఆయాఋతువులు, అహోరాత్రములు, దోషములు, మనస్సు, కాలము, మిథ్యాహారవిహారాదులు మున్నగువానిబలాబలములే కారణములై యుండును. ఈవిషయమును చరకాచార్యులు "ఋత్వహోరాత్రదోషాణాం మనసశ్చ బలాబలాత్, కాలమర్థవశాచ్చైవ జ్వరస్తం తం ప్రపద్యతే" (చ. చి. అ. 3) అని యుపదేశించిరి.

రసగతజ్వరము.

గురుతా హృదయోత్క్లేశః సదనం ఛర్ద్యరోచకౌ,

రసస్థే తు జ్వరే లిఙ్గం దైన్యం చాస్యోపజాయతే. 56

దోషములు ప్రకుపితములై రసధాతువున జ్వరమును కలిగించినచో శరీరము బరువుగా నుండును. రొమ్మున నొప్పిగలిగి ఓకరింతలు వచ్చును. అవయవములయందు నొప్పిపుట్టును. వాంతి యగును. నోటికి రుచి తెలియకుండును. మనస్సు మిక్కిలి చంచలమై దీనత నొందును.

పైజెప్పంబడిన వాతపిత్తకఫములచే జనించుజ్వరములలో నెద్దానియందైనను ఈ లక్షణములు గానంబడినచో నయ్యది రసధాతువున జనించినదని యెరుంగునది. అట్టిసమయమున జ్వరమున కాశ్రయమైన రసధాతువునకు విరోధము లేకుండునట్లు ఆయాజ్వరమునకు చికిత్సజేయుట ముఖ్యకర్తవ్యము. పైజెప్పంబడు రక్తాదిధాతుగతజ్వరములయందును ఈపద్ధతినే యవలంబించునది.

రక్తగతజ్వరము.

రక్తనిష్ఠీవనం దాహో మోహశ్ఛర్దనవిభ్రమా,
ప్రలాపః పిడకా తృష్ణా రక్తప్రాప్తే జ్వరే నృణామ్. 57

దోషములు ఆయాకారణములచే ప్రకోపమునొంది రక్తధాతువున జ్వరమును కలిగించినచో నోట రక్తము నుమియుచుండును. శరీరమున మంటపుట్టును, మూర్ఛ వచ్చును, వాంతియగును, ఒడలు తిరుగునట్లుండును, సంబంధములేక మాటలాడును, శరీరమునం దచ్చటచ్చట పొక్కులు లేచును, దప్పియగును.

మాంసగతజ్వరము.

పిణ్డికోద్వేష్టనం తృష్ణా సృష్టమూత్రపురీషతా,
ఊష్మాన్తర్దాహవిక్షేపౌ గ్లానిస్స్యాత్ మాంసగే జ్వరే. 58

మాంసధాతువు నాశ్రయించి జ్వరముకలిగినయెడ పిక్కలయందు మాంసమున విరుగగొట్టినట్లు నొప్పిగలుగును. దప్పిపుట్టును. మూత్రపురీషములు అప్పుడప్పుడు పలుమారు వెడలుచుండును. శరీరముపై వేడి యధికముగను, శరీరములోభాగమున మిక్కుటమైన సంతాపము కలుగును. చేతులు కాళ్లను పలువిధములుగ కదలించు చుండును. శరీరము బడలియుండును.

మేదోగతజ్వరము.

భృశం స్వేదస్తృషా మూర్ఛా ప్రలాపశ్ఛర్దిరేవ చ,
దౌర్గన్ధ్యాఽరోచకౌ గ్లానిర్మేదస్థే చాఽసహిష్ణుతా. 59

మేదోధాతువున జనించినజ్వరమునందు శరీరమున చెమట కారుచుండును. దప్పి యధికమగును. మూర్ఛవచ్చును. అసంబద్ధముగ మాటలాడును. వాంతియగును. శరీరమున అసహ్యమైన దుర్గంధము గలుగును. బడలియుండును. బాధలకోర్వజాలక రోగి కష్టపడుచుండును.

అస్థిగతజ్వరము.

భేదోఽస్థ్నాం కూజనం శ్వాసో విరేకశ్ఛర్దిరేవ చ,
విక్షేపణం చ గాత్రాణాం ఏతదస్థిగతే జ్వరే. 60

ఎముకల నాశ్రయించి కలిగినజ్వరమునందు అస్థుల విరుగగొట్టినట్లు నొప్పిపుట్టును. పలుమారు మూలుగుచుండును. శ్వాస మధికమగును. వాంతియు విరేచనములును పలుమారగుచుండును. అవయవములను పలువిధములుగ చలింపుచుండును.

మజ్జగతజ్వరము.

తమఃప్రవేశనం హిక్కా కాసశ్శైత్యం వమిస్తథా,
అన్తర్దాహో మహాశ్వాసః మర్మభేదశ్చ మజ్జగే 61

మజ్జాధాతువు నాశ్రయించిన జ్వరమున చీకటిలోనుండు విధముగ కన్నులు గానరాకుండును. ఎక్కిళ్లు దగ్గు అధికముగ వచ్చును. చలిపుట్టును. వాంతి యగును. శరీరమునకు లోభాగమున తాప మధికమగును. ఊపిరాడక శ్వాసము దీర్ఘముగ విడుచును. కణతలు భ్రూమధ్యము, మున్నగు, ప్రాణాధారములైన మర్మస్థానములయందు పగులగొట్టినట్లు నొప్పి గలుగును. (ఇచ్చట మజ్జ యనగా ఎముకలలోనుండు క్రొవ్వు.)

శుక్రగతజ్వరము.

మరణం ప్రాప్నుయాత్తత్ర శుక్రస్థానగతే జ్వరే,
శేఫసస్స్తబ్ధతా మోక్షః శుక్రస్య తు విశేషతః. 62

పైజెప్పిన ధాతువులకన్నిటికిని సారవంతమై జీవమునకు ముఖ్యాధారమైనది శుక్రధాతువు. అట్టిధాతువు నాశ్రయించి జ్వరముకలిగినప్పుడు మేహనము స్తంభించియుండును. శుక్రము కారణములేకయే పలుమారు తునకలుబయలు వెడలుచుండును. ఇయ్యది ప్రాణాధారమైన ధాతువును చెరచుటంజేసి యీజ్వరమున మనుజుడు మృతిజెందును. పాలయందంతటను నెయ్యి వ్యాపించియుండువిధముగను, చెఱకురసమున బెల్లము కలసియుండు తెఱంగునను శరీరమునందెల్ల శుక్రమువ్యాపించి లీనముగనుండును. ఈవిషయమున శాస్త్రాంతరమునం దీరీతినున్నది:—"యథా పయసి సర్పిస్తు గూఢశ్చేక్షురసే యథా, శరీరేషు

తథా నృణాం శుక్రం విద్యాద్భిషగ్వరః." (సు. శా. అ. ౪. శ్లో. ౨౦) పైజెప్పిన రీతిగ శరీరమునందెల్ల వ్యాపించి శరీరధారణమునకు ముఖ్యముగనుండు శుక్రమున జ్వరము వ్యాపించినచో దానివలన పలుతెరంగులైన యుపద్రవములు సంభవించి యసాధ్యమై తుదకు ప్రాణముల హింసించును.

ధాతుగతజ్వరములలో సాధ్యాసాధ్యములు.

(రసరక్తాశ్రితస్సాధ్యో మాంసమేదోగతశ్చ యః,
అస్థిమజ్జగతః కృచ్ఛ్రః శుక్రస్థస్తు న సిధ్యతి.) 63

పైజెప్పినధాతుగతజ్వరములలో రసము, రక్తము, మాంసము మేదస్సు, అనునీనాల్గుధాతువుల నాశ్రయించినజ్వరములు సాధ్యములగును. అస్థులను మజ్జను ఆశ్రయించిన జ్వరముల్లు కృచ్ఛ్రసాధ్యములగును. శుక్రధాతువున బుట్టినజ్వరము మిక్కిలి యసాధ్యము.

జ్వరమునకు ప్రాకృతవైకృతభేదములు.

వర్షాశరద్వసంతేషు వాతాద్యైః ప్రాకృతః క్రమాత్,
వైకృతోఽన్యస్స దుస్సాధ్యః ప్రాకృతశ్చానిలోద్భవః 64

వర్షఋతువు వాతమునకును, శరదృతువు పిత్తమునకును, వసంతఋతువు కఫమునకును ప్రధానములగును. (అనగా నాయాఋతువునకు జెప్పినధర్మములు ఆయాదోషమునకు సమానములుగ నుండునట.) అందు వర్షర్తువునందు దానికి సమానములగు ధర్మములు గలవాతము ప్రకృతియనంబరగు. అట్టివాతముచేత వర్షర్తువున గల్గినజ్వరము ప్రాకృతమునాబరగు. శరదృతువునకు సమానధర్మములు గలపిత్తము ప్రకృతి యనంబడును. ఆపిత్తముచేత శరదృతువున గల్గినజ్వరము ప్రాకృతము నాబరగు. వసంతఋతువునకు సమానధర్మములు గలకఫము ప్రకృతి యనంబరగు. అట్టికఫముచే వసంతఋతువున గల్గినజ్వరము ప్రాకృత మనబడును. (అనగా వర్షర్తువున జనించిన వాతజ్వరంబును, శరదృతువున గల్గినపిత్తజ్వరంబును, వసంతఋతువున జనించిన కఫజ్వరంబును ప్రాకృతము లనుట.) హేమంత-శిశిర-గ్రీష్మఋతువులయందు వాతాదులకు విరుద్ధములగుధర్మములు గల్గియుండును. అట్టివిరుద్ధధర్మములు గలకాలమున ప్రకోపించినవాతాదులు వికృతులు. వానిచే నాఋతువులయందు బుట్టినజ్వరములు వైకృతములు. అందుపైజెప్పిన ప్రాకృతజ్వరములలో శరద్వసంతములయందు పిత్తకఫములచే బుట్టిన ప్రాకృతజ్వరములు సులభప్రయత్నముచే సాధింపదగియుండును. వర్షర్తువున వాతప్రకోపముచే బుట్టినప్రాకృతజ్వరంబును, హేమంతశిశిరగ్రీష్మములయందు వాతాదులచేగల్గిన వైకృతజ్వరంబులును కష్టసాధ్యములగును.

ఇచ్చట ఋతువునకు జ్వరమునకు కారణమైన దోషమునకు ధర్మము సమముగ నుండుట సుఖసాధ్యమునకు కారణము. ఋతువునకును దోషమునకును ధర్మము విరుద్ధముగ నుండుట కష్టసాధ్యమునకు గారణము. వసంతర్తువున జనించిన వాతజ్వరము ఋతువునకు సమానధర్మమైనను వ్యాధిస్వభావమునంజేసి దుస్సాధ్యముగనే యుండును. సమానఋతుధర్మములుగల దోషముచే జనించినజ్వరము సుఖసాధ్యమనుటకు గ్రంథాంతరమున నీరీతిగ నున్నది:—"జ్వరే తుల్యర్తుదోషత్వం ప్రమేహే తుల్యదూష్యతా, రక్తగుల్మే పురాణత్వం సుఖసాధ్యస్య లక్షణమ్" జ్వరమున ఋతువునకు సమానధర్మమైన దోషముచే జనించుటయు, ప్రమేహమున దోషదూష్యములు సమానగుణములుగ నుండుటయు, రక్తగుల్మమున చిరకాలము గడచుటయు సుఖసాధ్యత్వలక్షణములని భావము. ఋతుదోషములు సమానగుణములై యుండుట సుఖసాధ్యత్వకారణమనునది జ్వరమునకు దక్క తక్కినవ్యాధులయందు జెప్పంజనదు. రక్తగుల్మమునందు "మాసేవ్యతీతే దశమే చికిత్స్యః" అని కాలనియమము చరకమున గానంబడియెడు.

ప్రాకృతజ్వరోత్పత్తిక్రమము.

వర్షాసు మారుతో దుష్టః పిత్తశ్లేష్మాన్వితో జ్వరమ్,
కుర్యాత్పిత్తం చ శరది తస్య చానుబలః కఫః. 65
తత్ప్రకృత్యా విసర్గాచ్చ తత్ర నానశనాద్భయమ్,
కఫో వసంతే తమపి వాతపిత్తం భవేదను. 66

వర్షర్తువునందు మిథ్యాహారాదులచేతను, ఋతుస్వభావముచేతను, వాతముత్కటమై ప్రకోపమునంది పిత్తకఫములం గలసి తీవ్రముగ జ్వరమును గల్గించు. ఇందు వాతము ప్రధానమై పిత్తకఫములురెండును అనుబంధములై సహకారులుగ నుండును. శరదృతువున మిథ్యాహారాదులచేతను, ఋతుస్వభావముచేతను పిత్తము ప్రకోపమునొంది కఫముతో గలిసి జ్వరమును బుట్టించును. ఇందు పిత్తము ప్రధానమై కఫమనుబంధమై యుపబలముగనుండును. ఈరెండుజ్వరములయందును దోషముల ప్రకృతిచేతను, వర్షాశరదృతువులు రెండును విసర్గకాలం బగుటంజేసియు లంఘనముచే భయములేదు. లంఘనము జ్వరములయందు ప్రధానమగుచికిత్స గనుక అట్టి లంఘనరూపచికిత్సకు శరీరము తాళియుండునుగాన నీరెండుజ్వరములును సుఖసాధ్యంబు లగును. (సూర్యుడు వర్షా-శరద్ధేమంతఋతువులయందు మనుజకోటికి బలమును కల్గించునుగాన విసర్గకాల మనంబడును. వర్షాశరదృతువులు విసర్గకాలమగుటంజేసి ప్రకృతమున నాకాలమున మనుజులును స్వభావముచేతనే బలిష్ఠులుగ నుందురుగాన లంఘనమున కోర్వగల్గియుందురు.) మరియు

కఫపిత్తములు రెండును ద్రవరూపములైన ధాతువులుగాన లంకణమునకు ఓరువదగియుండు నని "కఫపిత్తే ద్రవే ధాతూ సహేతే లఙ్ఘనం మహత్, ఆమక్షయాత్ తూర్ధ్వమతో వా యుర్న సహతే క్షణమ్" అనువాక్యముచే గ్రంథాంతరమున జెప్పబడియున్నది. వసంత ఋతువున మిథ్యాహారవిహారములంజేసియు, ఋతుస్వభావముచేతను కఫము ప్రకోపము నొంది జ్వరమును గల్గించును. వాతపిత్తములు రెండును దాని కనుబంధములై సహకారులుగ నుండును. ఇదియ ప్రాకృతజ్వరోత్పత్తిక్రమము.

కాలే యథాస్వం సర్వేషాం ప్రవృత్తిర్వృద్ధిరేవ వా,
నిదానోక్తానుపశయో విపరీతోపశాయితా. 67

వర్షా-శరద్-వసంతఋతువులయందు ఋతుస్వభావమునుబట్టి వరుసగ వాతపిత్తకఫములు ప్రకుపితము లగును. దానంజేసి వర్షర్తువున వాతజ్వరమును, శరదృతువున పిత్తజ్వరమును, వసంతర్తువున కఫజ్వరమును పైజెప్పినరీతిగ వరుసగ జనించును. లేక కలిగిన జ్వరములు వృద్ధినొందును. పైఋతువులయందు త్రిదోషములకును నిదానములుగ జెప్పబడిన మిథ్యాహారవిహారాదులచేత ప్రకుపితములై జ్వరములకు పై జెప్పినరీతిగ కారణములు. అట్టిదోషములకు విరుద్ధగుణములైన ఔషధాన్నవిహారముల సేవించుటచేత దానగలిగినజ్వరము శాంతినొందును.

అంతర్వేగజ్వరలక్షణము.

అన్తర్దాహోఽధిక స్తృష్ణా ప్రలాపశ్శ్వసనం భ్రమః,
సన్ధ్యస్థిశూలమస్వేదో దోషవర్చోవినిగ్రహః. 68
అన్తర్వేగస్య లిఙ్గాని జ్వరస్యైతాని లక్షయేత్,

శరీరమునందలి యంతర్భాగమునందుండు హృదయాద్యవయవములయందు వేగము నుండుజ్వరము అంతర్వేగజ్వర మనబడును. ఈజ్వరమునందు అంతరవయవములయందు తాపం బధికమగును. దప్పి తీవ్రముగనుండును. అసంబద్ధముగ మాటలాడును. శ్వాసం బధికమగును. మతిభ్రమ గల్గును. కీళ్లయందును, అస్థులయందును నొప్పిగలుగును. శరీరముపై చెమట ఇంచుకేనియు బొడమదు. వాతాదిదోషంబులును మలంబును బద్ధగించును.

బహిర్వేగజ్వరలక్షణము.

సంతాపో హ్యధికో బాహ్యః తృష్ణాదీనాం చ మార్దవమ్. 69
బహిర్వేగస్య లిఙ్గాని సుఖసాధ్యత్వమేవ చ,

శరీరమున త్వగింద్రియముపై వ్యాపించుజ్వరము బహిర్వేగజ్వర మనబడును. ఈజ్వరమునం దొడలి పైభాగమున విశేషముగ వేడియు, సంతాపమును గలుగును. దప్పి మొదలగునవి మిక్కిలి తీవ్రముగాక స్వల్పముగ నుండును. పైజెప్పిన ప్రలాపము, శ్వాసము గూడ సూక్ష్మముగనే యుండును.

ఆమజ్వరలక్షణము.

లాలాప్రసేకహృల్లాసహృదయాశుద్ధ్యరోచకాః. 70
తన్ద్రాలస్యావిపాకాస్యవైరస్యం గురుగాత్రతా,
క్షున్నాశో బహుమూత్రత్వం స్తబ్ధతా బలవాన్జ్వరః. 71
ఆమజ్వరస్య లిఙ్గాని న దద్యాత్తత్ర భేషజమ్,
భేషజం హ్యామదోషస్య భూయో జ్వలయతి జ్వరమ్. 72

రసాదిధాతువులయందలి మలములును, వాతాదిదోషంబులును పక్వములుగాకుండునంతవరకును, జ్వరము ఆమమనియు, పక్వములైన పిదప నిరామమనియు చెప్పంబడును. అందు ఆమజ్వరమునందు నోట జొల్లుకారుచుండును. ఓకరింతలు వచ్చును. హృదయమున పసరు మున్నగునవి చెడి బరువుగనుండును. నోటికి ఆహారపదార్థములయందు రుచి పుట్టదు. మైకముకల్గును. పనులయం దుత్సాహము లేకుండును. భుజింపబడిన యాహారము జీర్ణముకాకుండును. నోటికి మధురాదిరసములు స్వాభావికముగ దెలియవు. శరీరము బరువుగనుండును. ఆకలి బొత్తుగ గల్గదు. మూత్రము పలుమారు కొంచెముకొంచెముగ వెడలుచుండును. సంధిబంధములు స్తంభించియుండును. జ్వర మక్కటమై ప్రబలముగ నుండును. ఈలక్షణములబట్టి జ్వరము ఆమముగ నున్నదని యెరుంగునది. జ్వరము అట్టి యామావస్థనుండుతరి యౌషధము నుపయోగించినచో నదియుజీర్ణముగాక జ్వరమును మిక్కుటముగ జ్వలింపజేయును. కావున ఆమావస్థయందు ఔషధము సేవింపజనదు.

జ్వరమునందు దోషములును మలములును, పరిపాకమునొందుటకు కాలనియమము గ్రంథాంతరమున నిట్లుకానంబడియెను:—"సప్తాహేనైవ పచ్యన్తే సప్తధాతుగతా మలా నిరామశ్చాప్యతః ప్రోక్తో జ్వరః ప్రాయోఽష్టమేఽహని." రసము, రక్తము, మాంసము, మేదస్సు, అస్థి, మజ్జ, శుక్రము నని ధాతువులు ఏడు. ఈయేడిటికి సంబంధించిన మలములు జ్వరమువచ్చినపాటనుండి యేడుదినములకు వరుసగ పరిపక్వములగును. ఏడుదినములు గడచినపిదప జ్వరంబును పరిపక్వం బగును. కావున ఎనిమిదవనాడు జ్వరమునకు చికిత్స చేయుట యుచితము. అటుగాక పొరబాటువడియైన ఆమావస్థయందు ఔషధము నుపయోగించినచో నదియుగూడ జీర్ణముగాక జ్వరము వృద్ధినొందుటకు దోడ్పడును.

జ్వరము పరిపక్వంబైనలక్షణముల సుశ్రుతాచార్యుం డిట్లొరంగున నుడివెను:—"మృదౌ జ్వరే లఘౌ దేహే ప్రచలేషు మలేష్వపి, పక్వం దోషం విజానీయాజ్జ్వరే దేయం తదౌషధమ్." (సు. ఉ. అ. ౩౯) జ్వరము తీవ్రత తగ్గి మిగుల స్వల్పమై శరీరము బరువుగానుండక చులకనై మలములు ఆయాస్థానములనుండి చలించియున్నచో జ్వరము పక్వావస్థయందున్నదని యెరుంగదగు. అట్టియవస్థ నెరింగి యౌషధము నుపయోగించునది.

మరియు నేడురాత్రులకు పిమ్మట నౌషధము నియ్యదగునని కొందరును, పదిదినములకు పిమ్మట నౌషధము నిచ్చుట మంచిదని మఱికొందరును అభిప్రాయపడిరి. ఇట్టి కాలభేదమును సుశ్రుతాచార్యుడు "సప్తరాత్రాత్పరం కేచిన్మన్యన్తే దేయమౌషధం, దశరాత్రాత్పరం కేచిత్ దాతవ్యమితి నిశ్చితమ్." (సు. ఉ. అ. ౩౯) అని తెల్పియున్నాడు.

ఈవిషయమున వాగ్భటాచార్యుడును సమ్మతించి కొంచెము భేదమును కనుబరచెను:—"సప్తాహాదౌషధం కేచిదాహురన్యే దశాహతః, కేచిల్లఘ్వన్నభుక్తస్య యోజ్యమామోల్బణేన తు, తీవ్రజ్వరపరీతస్య దోషవేగోదయే యతః, దోషేథవాఽతినిచితే తన్ద్రా స్తైమిత్యకారిణి, అపచ్యమానం భైషజ్యం భూయో జ్వలయతి జ్వరమ్" (అ. హృ. చి. అ. ౧. శ్లో. ౪౨) ఏడుదినములకుపిమ్మట నౌషధము నీయవలయునని కొందరును, పదిదినములకు పిమ్మట నౌషధమునిచ్చుట మంచిదని మరికొందరును, కొందరు పైజెప్పినకాలమునకు పిమ్మట మండ పేయ (గంజి) మొదలగు లఘువైనయాహారముచేయించి పిమ్మట నౌషధము నుపయోగించవలెననియు నుడివిరి. అటుగాక జ్వరము తీవ్రముగా నుండునపుడు నౌషధము నుపయోగించినచో నయ్యది జీర్ణముగాక జ్వరమును వృద్ధినొందించును.

ఇచ్చట జ్వరమున కౌషధము నుపయోగించువిషయమైన కాలనియమమున మతభేదములు కానంబడుచున్నది. అయ్యది దోషములయొక్కయు, మలములయొక్కయు, బలాబలమునుబట్టి కలిగినది. ముఖ్యమునకు దోషమలములు పరిపక్వములుగాక జ్వరము ఆమావస్థయందుండి మిక్కిలి తీవ్రముగా నుండునపుడు నౌషధం బీయఁ కేనియుఁ ఉపయోగింపఁజనదని యన్నిమతములయభిప్రాయము. కొన్నిసమయములయందు పైకాలనియమము నిరీక్షించక దోషమలములు పరిపక్వములై జ్వరము నిరామావస్థయందున్నపుడును, జ్వరము వచ్చిన కొద్దికాలముననే యౌషధము నుపయోగింపవచ్చును. ఈయభిప్రాయమునే వాగ్భటాచార్యుడు "మృదుర్జ్వరో లఘుర్దేహః చలితాశ్చ మలా యదా, అచిరజ్వరి

తస్యాపి భేషజం కారయేద్బుధః" (అ. హృ. చి. అ. ౧. శ్లో. ౪౪) అని కంఠోక్తిగ తనమతమును సూచింపుచు సప్తాహాదికాలనియమమును కేచిత్పక్షముగా జెప్పెను. సుశ్రుతాచార్యుండును, "మృదౌ జ్వరే లఘౌ దేహే ప్రచలేషు మలేషు చ పక్వం. దోషం విజానీయాత్, జ్వరే దేయం తదౌషధమ్" (సు. ఉ. అ. ౩౯) అను శ్లోకమున తనయభిమతమును దెల్పుచు "సప్తరాత్రాత్పరం కేచిత్" అని మతాంతరములనిర్దేశించెను. ఏమతమునందైనను జ్వరము పరిపక్వంబైనటులు లక్షణములు స్ఫుటముగా గానవచ్చునపుడు నౌషధం బిచ్చుట యుక్తమనియుఁ, కొంచమైనను ఆమముగ నున్నపుడు ఉపయోగించుట అనర్థదాయకమనియు సమంజసమైన యభిప్రాయము.

పచ్యమానజ్వరలక్షణము.

జ్వరవేగోఽధికస్తృష్ణా ప్రలాపశ్శ్వసనం భ్రమః,
మలప్రవృత్తిరుత్క్లేశః పచ్యమానస్య లక్షణమ్. 73

దోషములును, మలంబులును, పరిపాకమునొందుచు, జ్వరము పరిపాకావస్థనొందుసమయమున జ్వరవేగము మిక్కిలి తీవ్రమగును. దప్పియధికమగును. అసంబద్ధముగ మాటలాడును. శ్వాసమును తీవ్రముగ విడుచును. ఒడలు తిరుగునట్లుండును. మలములు ధారాళముగ వెడలును. ఓకిరింతలును వాంతులును వచ్చును.

పక్వజ్వరలక్షణము.

క్షుత్ క్షామతా లఘుత్వఞ్చ గాత్రాణాం జ్వరమార్దవం,
దోషప్రవృత్తిరష్టాహో నిరామజ్వరలక్షణమ్. 74

దోషములు మలములు పరిపక్వములై జ్వరము నిరామావస్థనొందినపుడు శరీరము ఆకలిచే బడలియుండును. శిరస్సుమున్నగుఅవయవములయందు నొప్పిమొదలగుబాధలు లేక తేలికగా నుండును. జ్వరవేగము తగ్గి సూక్ష్మముగనుండును. మలములు సకాలమున సరళముగ వెడలును. ఇట్టిలక్షణములు ప్రాయికముగ జ్వరము వచ్చిననాటనుండి ఎనిమిదవనాడు గానంబడును.

సాధ్యజ్వరలక్షణము.

బలవత్స్వల్పదోషేషు జ్వరస్సాధ్యోఽనుపద్రవః,

రోగి శరీరమున బలముగలిగి, స్వల్పమైనకారణములచే ప్రకుపితములైన వాతాది దోషములవలన జ్వరము కలిగి, దగ్గు అరోచకము మొదలగు ఉపద్రవములులేకయుండునెడ అయ్యది యౌషధములచే సుఖముగ సాధింపదగియుండును. ఉపద్రవము

లనగా ఒకరోగము గలిగినపిదప దానికి ఉపష్టంభకములుగ కలిగినయితరరోగములు. అట్టి జ్వరోపద్రవములు గ్రంథాంతరమునని ట్లు నిర్దేశింపబడియె:—"కాసో మూర్ఛాఽరుచి శ్ఛర్దిః తృష్ణాఽతీసారవిడ్గ్రహాః, హిక్కాశ్వాసాఙ్గభేదాశ్చ జ్వరస్యోపద్రవాదశ" దగ్గు, మూర్ఛ, అరోచకము, వమనము, దప్పి, విరేచనములు, మలము బద్ధకముగ వెడలుట, ఎక్కిళ్లు, శ్వాసము, ఒడలినొప్పులు ఇయ్యవి జ్వరమున గల్గునుపద్రవములు.

అసాధ్యజ్వరలక్షణములు.

హేతుభిర్బహుభిర్జాతో బలిభిర్బహులక్షణః. 75
జ్వరః ప్రాణాన్తకృద్యశ్చ శీఘ్రమిన్ద్రియనాశనః,

పలుదెరంగులయిన మిథ్యాహారవిహారాదులచే నుత్కటముగ ప్రకోపమునొంది రసాదిధాతువులలో ననేకముల నాశ్రయించిన వాతాదిదోషములచే జ్వరముకలిగి, జ్వరలక్షణములు ఆమజ్వరములకు చెప్పియున్నవియెల్ల కలిగి, చక్షురాదీంద్రియదశకమును, మనస్సును, అర్థవిషయములయందు ప్రవర్తింపనీయక వానిశక్తిని నశింపజేయుచున్న యెడ అట్టిజ్వరము మిక్కిలి క్రూరమై శీఘ్రముగ రోగినిచంపును.

ఇచ్చట వాతాదిదోషములు తమతమకారణములచే బ్రకోపమునంది రసాదిధాతువులలో రెండుమూడుధాతువులగాని, లేక యనేకముల గాని యాశ్రయించినచో నాదోషములు బలిష్ఠములని చెప్పందగును. వానిచే జనించినజ్వరము మున్నగురోగములు బహుహేతుకములని వ్యవహరింపబడును. అటుగాక దూష్యములలో నొక్కదానినే యాశ్రయించి జనించినచో నల్పహేతుకమని చెప్పందగును. ఒకటి రెండు మూడు, లేక అనేకములగుధాతువుల నాశ్రయించి దోషములు ఆయారోగముల గల్గించునని గ్రంథాంతరమునగానంబడియెడు:—"ఏకం ద్వౌ త్రీన్ బహూన్వాపి దేహే ధాత్వాదియోగతః దర్శయన్తి వికారాంశ్చ కుపితాః పవనాదయః."

జ్వరః క్షీణస్య శూనస్య గమ్భీరో దైర్ఘరాత్రికః. 76
అసాధ్యో బలవాన్ యశ్చ కేశసీమన్తకృజ్జ్వరః,
గమ్భీరస్తు జ్వరో జ్ఞేయో హ్యన్తర్దాహేన తృష్ణయా. 77

శరీరమున బలము క్షీణించి వాపుపుట్టినవానికి కలిగియున్నజ్వరము అసాధ్యంబగును. వాతాదిదోషలక్షణములు స్ఫుటముగ గానరాక లీనముగ నుండుజ్వరంబును, అనేకరాత్రులయందు విడువక వ్యాపించియుండుజ్వరంబును, బలిష్ఠమై వెండ్రుకలనుపాపట దీసినవిధముగ రేఖల నేర్పరించుజ్వరంబును, అసాధ్యమగును. లోపల సంతాప మధికమై అధికముగ దప్పిగల్గిన జ్వరము గంభీరంబని కొందరిమతము.

ఆనద్ధత్వేన చాత్యర్థం శ్వాసకాసోద్గమేన చ,
ఆరంభాద్విషమో యస్తు యశ్చ వా దైర్ఘరాత్రికః. 78
క్షీణస్య వాఽతిరూక్షస్య గంభీరో యస్య హంతి తమ్,

మలము బంధించుటచేతను, శ్వాసకాసములు మిగుల తీవ్రములై వెడలుటచేతను, విషమగుజ్వరంబును, విషమజ్వరసామాన్యలక్షణమున జ్వరమువచ్చిన కొన్నిదినములకు సంతతాదివిషమజ్వరములు, వచ్చునని చెప్పియున్నది; అటుగాక ప్రారంభముననే విషమజ్వరలక్షణములుగల్గి, వచ్చినసంతతాది విషమజ్వరములును, చాలాదినములు అనుబంధముగ వ్యాపించియుండు జ్వరంబును అసాధ్యము లగును. రసాదిధాతువులును బలంబును క్షీణించినవానికిని, శరీరమున జిడ్డులేక మిగుల రూక్షమైనవానికిని జనించిన గంభీరజ్వరంబును రోగిని చంపును. (అసాధ్యమనుట).

విసంజ్ఞస్తామ్యతే యస్తు శేతే నిపతితోఽపి వా. 79
శీతార్దితోఽన్తరుష్ణశ్చ జ్వరేణ మ్రియతే నరః,

ఏరోగి తీవ్రమగుజ్వరముచే పీడితుడై ప్రజ్ఞతప్పి సంతాపమునొందునో, ఎవ్వండు పరుండియు, లేక క్రిందపడియుండి చలిచేతను శరీరాంతర్భాగమున తీవ్రమైనతాపము చేతను తపించుచుండునో ఆరోగి మృతినొందును.

యో హృష్టరోమా రక్తాక్షో హృది సఙ్ఘాతశూలవాన్. 80
వక్త్రేణ చైవోచ్ఛ్వసితి తం జ్వరో హన్తి మానవమ్,

ఏరోగి తీవ్రమగుజ్వరవేగముచే పీడింపబడి పులకాంకితశరీరముగలవాడై, కన్నులెఱ్ఱవారి రొమ్మున పోటునొప్పి మున్నగు ననేకబాధలచే కష్టపడుచు, ముక్కున శ్వాసము వెడలక నోటియందుమాత్రము నిశ్వాసము విడుచుచుండునో ఆరోగిని జ్వరము తప్పక చంపును.

హిక్కాశ్వాసతృషాయుక్తం మూఢం విభ్రాన్తలోచనమ్. 81
సన్తతోచ్ఛ్వాసినం క్షీణం నరం క్షపయతి జ్వరః,

ఎక్కిళ్లచేతను శ్వాసముచేతను పీడితుడై తీవ్రముగ దప్పిగల్గి కన్నులవికారముగ ద్రిప్పుచు ప్రజ్ఞదప్పియున్నను, శరీరబలంబును ధాతువులును క్షీణములై ఎడతెగని యూర్ధ్వశ్వాసముచే మిక్కిలి బాధపడుచున్నను జ్వరము రోగిని చంపును.

హతప్రభేన్ద్రియం క్షీణం అరోచకనిపీడితమ్. 82
గమ్భీరతీక్ష్ణవేగార్తం జ్వరితం పరివర్జయేత్,

జ్వరముచే పీడితుడగు నేరోగికి చక్షురాదీంద్రియములు కాంతిదక్కి ధాతువులు క్షీణించి అరోచకముచే నన్నద్వేషముగల్గునో; ఎవడుగంభీరంబును మిక్కిలి తీవ్రవేగంబు నగుజ్వరముచే బీడింపబడునో అట్టిరోగిని కీర్తికాముడగు వైద్యుడు చికిత్సచేయక విడువవలెను.

ఇంతవఱకు జ్వరమునం దసాధ్యలక్షణములు చూపెట్టబడెను. ఇవిగాక యసాధ్య లక్షణము లనేకములు కలవు. వానిని చరకవాగ్భటాదులయం దరయునది. విశోల్బణ సన్నిపాతజ్వరముల యసాధ్యత్వమునుగూర్చి కాలాదినియమము గ్రంథాంతరమున నీరీతి గానంబడియెడు:—"పిత్తకఫానిలవృద్ధ్యా దశదివసద్వాదశాహసప్తాహాత్, హన్తి విముక్తిం వాతు త్రిదోషజో ధాతుమలపాకాత్" (త్రిదోషముల ప్రకోపమునగల్గిన సన్నిపాతజ్వరములలో నొక్కదోషముమాత్రము మిక్కుటముగ ప్రకోపించి తక్కినరెండును తగ్గియున్నచో నాజ్వరము విశోల్బణసన్నిపాతమని పైజెప్పంబడెను; అట్టి యేకోల్బణ సన్నిపాతములలో పిత్తం బధికముగ ప్రకోపించి వాతకఫములు తక్కువగనుండు సన్నిపాతమున రసాదిధాతువులు పక్వంబులైనచో జ్వరము ప్రారంభించిననాటికి పదియవనాడు రోగిని చంపును; లేక మలములు పరిపాకమునందినచో జ్వరము విడచును. కఫం బధికముగ ప్రకోపించివాతపిత్తములు తగ్గియున్న సన్నిపాతమున ధాతువులు పక్వములైనయెడ రోగిని పండ్రెండవనాడు చంపును; లేక మలములు పక్వములైనయెడ జ్వరము విడచును. వాతం బధికముగ బ్రకోపించి కఫపిత్తములు రెండు తగ్గియుండుసన్నిపాతమున ధాతువులు పక్వములైనయెడ నేడవనాడు రోగిని చంపును. లేక మలములు పక్వములయ్యెనేని జ్వరము విడచును.)

మరియు ధాతువులును మలములును పక్వములైనవని కనిపెట్టుటకు వానిలక్షణములు తంత్రాంతరమున గానంబడియెడు:—"నిద్రానాశో హృదిస్తమ్భో విష్టమ్భో గౌరవారుచీ, అరతిర్బలహానిశ్చ ధాతూనాం పాకలక్షణమ్; దోషప్రకృతివైశద్యం (వైచిత్ర్యం) లఘుతా జ్వరదేహయోః, ఇన్ద్రియాణాం చ వైమల్యం దోషాణాం పాకలక్షణమ్" (నిదురబట్టకుండుట, హృదయము పట్టుబట్టినట్టులు బాధకల్గుట, మలము బంధించియుండుట, శరీరము బరువుగనుండుట, అరోచకము కల్గుట, దేనియందును మనసులేకుండుట, బలము నశించుట, ఈలక్షణములన్నియు రసాదిధాతువులు పక్వంబులైనపుడు గానంబడును. మలములు (దోషములు) పరిపక్వములైనపుడు వాతాదిదోషంబులును, వాతాదిప్రకృతులైన శరీరంబులును విశదములై నిర్మలములుగ నుండును. జ్వరము స్వల్పముగ నుండును. శరీరము బరువులేక చుల్కనగ నుండును. చక్షురాదీంద్రియములు నిర్మలములై వానివానిపనులయందు సమర్థములైయుండును. ఇట్టిలక్షణములబట్టి మలములు పరిపక్వంబులైనవని యెఱుంగనగును.)

జ్వరము విడచుసమయమున గల్గు లక్షణములు.

దాహస్స్వేదో భ్రమస్తృష్ణా కమ్పవిడ్భేదసంజ్ఞితా. 83
కూజనం చాస్యవైగన్ధ్యం ఆకృతిర్జ్వరమోక్షణే,

శరీరమున జ్వరము విడుచుటకుముందు క్షణమున శిరమునందెల్ల మంటబుట్టి చెమట పట్టును. ఒడలు తిరుగునట్లుండును. దప్పి కల్గును. శరీరము వణకును, మలము పట్టువదలి సరళముగ బైటవెడలును, మైగ్రమ్మి యెఱుక లెఱుంగకుండును. గొంతుకు మూలుగుచుండును. శరీరమున చెమటబుట్టుటంజేసి యొకవిధముగ వాసన బుట్టును. ఈలక్షణములు గల్గినపుడు జ్వరమువిడచుట కభిముఖముగ నున్నదని యెఱుంగునది.

ఇచ్చట జ్వరము వేగముననున్నసమయమున వాతాదిదోషములు మిక్కిలి బలిష్ఠములుగ నుండును. గాన నాసమయమున వానితీవ్రతను పూర్తిగజూపుట సాజముకాని, జ్వరముయొక్కబలము పూర్తిగ తగ్గి విడచుటకు సిద్ధముగ నుండుతఱి వాతాదిదోషములు వానియౌద్ధత్యము నెందుకు జూపును? అను నాశంక కల్గక మానదు. జ్వరవిముక్తిసమయమున దోషములు బలహీనములగుట నిక్కువమే! అయినను దీపము తైలమంతయు పూర్తిగ నశించి యారిపోవుటకు సిద్ధముగ నుండుసమయమున మిక్కిలి దగదగ వెలుంగుచు గప్పుని యారిపోవుచందమున జ్వరము విడచుటకుముందు వాతాదిదోషంబులును మిక్కిలి యుత్కటములై రసాదిధాతువులను కల్లోలముగ నకలకతలముజేయును. దానంజేసి రోగి శ్వాసము నధికముగ విడచును. చెమట ప్రబలముగ బట్టును. దానంజేసి బదలి రోగి మూల్గును. ఒకసమయమున వాంతియునగును. నానావిధములుగ చేష్టలజేయును. ఇంకయు పైజెప్పినయుపద్రవంబులునుకల్గును. దోషము లిట్టాకులతనొందించి జ్వరము పూర్తిగ విడచుసరికి దనచేష్టలన్నియు దక్కి తుట్టతుదకు దీపముభంగి శాంతినొందును. ఈయభిప్రాయమును వాగ్భటాచార్యుడు "ధాతూన్ప్రక్షోభయన్ దోషో మోక్షకాలే బలీయతే, తతో నరశ్శ్వసన్స్విద్యన్ కూజన్వమతి చేష్టతే." (అ. హృ. ని. అ. ౨. శ్లో. ౭౬.) అనువాక్యముచే నిరూపించెను.

జ్వరవిముక్తలక్షణములు.

స్వేదో లఘుత్వం శిరసః కణ్డూః పాకో ముఖస్య చ,
క్షవథుశ్చాన్నలిప్సా చ జ్వరముక్తస్య లక్షణమ్. 84

జ్వరముచే విడువంబడినరోగికి శరీరమునందెల్ల జల్లని చెమటపట్టును. శరీరమునం దవయవములన్నియు భారములేక తేలికగానుండును. తలపై దురదకల్గును. నోరు పం

దగును. తుమ్ములు ధారాళముగ వెడలును. ఆకలిపుట్టి అన్నముతినుటయం దాసక్తి పొడమును. ఈలక్షణముల జూచి జ్వరము విడచినదని యెరుంగనగును.

పై జెప్పినలక్షణములన్నియు త్రిదోషములగల్గినసన్నిపాతజ్వరము, విషమజ్వరములు మున్నగుజ్వరములయందు విడచునపుడు విశేషముగ గల్గును. ధాతువుల నాశ్రయించి యంతర్వేగముగల జ్వరమునందును గానంబడును. తక్కిన వాతిక, పైత్తికాది జ్వరములయందు చెమటమాత్రము పట్టును. ఈవిషయము భాలుకితంత్రమున "త్రిదోషజే జ్వరే హ్యేతదన్తర్వేగే చ ధాతుగే, లక్షణం మోక్షకాలే స్యాత్ అన్యస్మిన్ స్వేదదర్శనాత్" అనుశ్లోకముచే స్ఫుటముగ దెలిపెను. మరియు విడచి రెండుదినముల కొకసారి మూడుదినముల కొకసారి మాటిమాటికి నియతకాలమున వ్యాపించు తృతీయక చతుర్థకాది విషమజ్వరములయందు ఆయాదినమున జ్వరము విడచుతరి పైజెప్పినజ్వరముక్తలక్షణములు కొన్నియైనను గనబడి విడచును. ముఖ్యముగ చెమటమాత్రమైనను పట్టును. మరల దోషములు ప్రకోపించుటంజేసి నియమముదప్పక నియమకాలమున జ్వరము వ్యాపించును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే జ్వరనిదానం
సమాప్తమ్.

---

3. అతిసారనిదానమ్.

పై ప్రకరణమున రోగములకన్నిటిలో ప్రధానంబగు జ్వరమునకు సంబంధించిన నిదానాదులు పూర్తిగ వివరింపబడెను. అట్టిజ్వరమున కుపద్రవములు "కాసో మూర్ఛారతిశ్ఛర్దిస్తృష్ణాతీసారవిడ్గ్రహాః......జ్వరస్యోపద్రవా దశ." అని కాసాదులు తంత్రాంతరమున జూపెట్టబడినవి. అయ్యవి జ్వరనిదానమును జెప్పినపిదప జెప్పందగును. అందును అతిసారము జ్వరమునం దపాయకరమగు నుపద్రవమగుటంజేసి జ్వరనిదానానంతరము అతిసారనిదానము చెప్పంబడును:—

అతిసారనిదానము.

గుర్వతిస్నిగ్ధరూక్షోష్ణద్రవస్థూలాతిశీతలైః,
విరుద్ధాధ్యశనాజీర్ణైః విషమైశ్చాపి భోజనైః 1
స్నేహాద్యైరతియుక్తైశ్చ మిథ్యాయుక్తైర్విషైర్భయైః,
శోకాద్దుష్టాంబుమద్యాతిపానైస్సాత్మ్యర్తుపర్యయైః 2
జలాభిరమణైర్వేగవిఘాతైః క్రిమిదోషతః,
నృణాం భవత్యతీసారో లక్షణం తస్య వక్ష్యతే. 3

వస్తుస్వభావమునంజేసి యజీర్ణకరములగు మినుములు మున్నగుపదార్థములను భుజించుట, మిక్కిలి స్నిగ్ధములైన (జిడ్డు అధికముగకల) ద్రవ్యములను, మిక్కిలి రూక్ష (జిడ్డులేకుండు) పదార్థములను, గుణముచేతను స్పర్శముచేతను మిక్కిలి యుష్ణంబులైన వస్తువులను, అధికముగ ద్రవమైనపదార్థములను, మిక్కిలి స్థూలములైన దుంపలు మున్నగు ద్రవ్యములను, గుణాదులచేతను స్పర్శముచేతను మిగుల శీతలంబులగు ద్రవ్యములను భుజించుట; దేశకాలవస్తుసంయోగాదులచే విరుద్ధములగు క్షీరమత్స్యముల నొక్కసమయమున భుజించుట, ముందు భుజింపబడిన యాహారపదార్థములు జీర్ణింపకుండునపుడు మరల భుజించుట, స్వభావముచేత జీర్ణింపనివస్తువుల భుజించుట, అధికముగనైనను, అల్పముగనైనను, అకాలమునందైనను భుజించుట, స్నేహనము, స్వేదనము, వమనము, విరేచనము, అనువాసనవస్తికర్మ అను నీపంచకర్మముల నధికముగ నుపయోగించుట, అట్టి పంచకర్మములను శాస్త్రమునకు విరుద్ధముగ న్యూనాధికములుగ నుపయోగించుట,

స్థావరరూపములగు విషపదార్థముల నుపయోగించుట, భయపడుట, ప్రియమైనవస్తువు నశించుట మున్నగు కారణములచే దుఃఖపడుట, దుష్టములగు గాలిమున్నగువానిచే చెడిన నీళ్లను త్రాగుట, మద్యముల నధికముగ త్రాగుట, తనశరీరమునకు అలవాటులో నున్న దానికి వ్యతిరేకములగు పదార్థములను సేవించుట, ఋతుధర్మముల కనుగుణముగ జెప్పిన యాహారపదార్థములకు విరుద్ధముగ భుజించుట, నీటిలో నీతగొట్టుట, మలమూత్రాది వేగముల నిరోధించుట, క్రిములుపుట్టుట, ఈ కారణములచేత మానవుల కతిసారరోగము జనించును. వానిలక్షణములు విపులముగ నీక్రింద వివరింపబడును.

మున్ను భుజింపబడినయన్నము సశేషముగ నుండునపుడు మరల భుజించుట యధ్యశనము. తాను భుజించుపరిమితికి అధికముగనైనను, స్వల్పముగనైనను, లేక అకాలమందైనను భుజించుట విషమాశనము. ఈవిషయము "భుక్తం పూర్వాన్నశేషే తు పునరధ్యశనం మతమ్" అని చరకమునందును; "బహు స్తోకమకాలే చ తద్జ్ఞేయం విషమాశనమ్" అని సుశ్రుతమునందును కానంబడియెడు.

అతిసారసంప్రాప్తి.

సంశమ్యాపాం ధాతురగ్నిం ప్రవృద్ధః
శకృన్మిశ్రో వాయునాఽధః ప్రణున్నః
సరత్యతీవాఽతిసారం తమాహుః
వ్యాధిం ఘోరం షడ్విధం తం వదన్తి
ఏకైకశస్సర్వశశ్చాపి దోషైః
శోకేనాన్యష్షష్ఠ ఆమేన చోక్తః. 4

శరీరమున ద్రవరూపములైన రసము, జలము, మూత్రము, చెమట, మేదస్సు, కఫము, పిత్తము, రక్తము మున్నగుధాతువులు మిక్కిమీరి వృద్ధినొంది జాఠరాగ్నిని చల్లార్చును. పిమ్మట సాద్రవరూపమైనధాతువులు, మలముతోగూడి యపానవాతముచే నధోమార్గముగ ప్రేరేపింపబడి యధికముగ పలుమారు వెడలుచుండును. ఇయ్యది విశేషముగ స్రవించుటంజేసి యతిసారమని చెప్పంబడును. ఇయ్యది మిక్కిలి క్రూరమైనవ్యాధి. ఇయ్యది వాతపిత్తశ్లేష్మములలో నొక్కొకదానిచేతను, త్రిదోషసముదాయముచేతను, శోకముచేతను, ఆజీర్ణముచేతను జనించుటంజేసి యాఱువిధము లగును.

వాతాదిదోషద్వయసంసర్గమునంజేసియు నతిసారము జనించుటంజేసి వాతపిత్తము, వాతకఫము, పిత్తకఫము అను భేదముచే మూడువిధము లధికముగనగునని మతాంతరమున

గానంబడియెడు. ఈపక్షమున వాతికము, పైత్తికము, శ్లైష్మికము, వాతపిత్తజము, వాతకఫజము, పిత్తకఫజము, శోకజము, ఆమజమునని యతిసారము తొమ్మండ్రువిధములగును. చరకవాగ్భటాదులు వ్యాధిస్వభావమునంజేసి ద్వంద్వజాతిసారములు లేవనితలంచి యాఱువిధములుగనే పరిగణనము చేసిరి.

"సామం శకృన్నిరామం వా జీర్ణే యేనాతిసార్యతే, సోఽతిసారోఽతిసరణాదాశుకారీ స్వభావతః" అని వాగ్భటాచార్యుడు అన్వర్థముగ జెప్పెను. జీర్ణకాలమున నేవ్యాధిచే పక్వముగాని మలమైనను, పక్వమైన మలమైనను అధోమార్గమున వెడలింపబడునో అయ్యది యతిసారము. ఇయ్యది యధికముగ బైటవెడలుటంజేసి యతిసారమనంబడును. "సృగతౌ" అనుగత్యర్థకమైన ధాతువునకు భావార్థకఘఞ్ ప్రత్యయముచే అతిసారశబ్దము నిష్పన్నమగును. ఈరోగమున తలచినమాత్రముననే అతిశీఘ్రముగ మలము వెడలును కావున శీఘ్రకారియగును. ఇచ్చట ధాతు అని చెప్పక "అపాం ధాతుః" అని విశేషముగ జెప్పుటవలన శరీరమునందలి ద్రవరూపములగు స్వేదాదులు గూడ గ్రహింపంబడును. ఇవియన్నియు శరీరధారణమునకు సాధనములగును గాన ధాతుశబ్దముచే వ్యవహరింపబడును.

అతిసారపూర్వరూపము.

హృన్నాభిపాయూదరకుక్షితోదగాత్రావసాదానిలసన్నిరోధాః,
విట్సఙ్గ ఆధ్మానమథావిపాకో భవిష్యతస్తస్య పురస్సరాణి 5

అతిసారవ్యాధి కల్గుటకుమున్ను హృదయమునందును, నాభిస్థానమునందును, గుదస్థానమునందును, కోష్ఠమునందును, కడుపులోపలను పొడిచినట్లు నొప్పిపుట్టును. కాళ్లు చేతులు మున్నగునవయవములన్నియు పడదీసినట్లు నొప్పికల్గి కృశతనొందును. అపానవాతము వెడలక నిరోధింపబడును. మలము సరళముగ వెడలక బద్ధగించును. కడుపులో గుడగుడ యనుశబ్దముగల్గి యుబ్బరించును. ఆహారపదార్థము జీర్ణము కాకుండును. ఇవి యన్నియు నతిసారముగల్గుటకు ముందు జనించుపూర్వరూపములు.

వాతాతిసారలక్షణము.

అరుణం ఫేనిలం రూక్షం అల్పమల్పం ముహుర్ముహుః,
శకృదామం సరుక్శబ్దం మారుతేనాతిసార్యతే. 6

వాతప్రకోపమునబుట్టిన యతిసారమునందు కొంచెముగ నెఱ్ఱరంగుగల్గి నురుగుతోగూడి జిడ్డులేక రూక్షముగుమలము పక్వముగాక కొంచెముకొంచెముగ మాటిమాటికి వెడలును. అట్టిమలము వెడలునపుడు నొప్పి యోర్వరాకుండును. శబ్దము బుట్టును.

పిత్తకఫాతిసారలక్షణములు.

పిత్తాత్పీతం నీలమాలోహితం వా
తృష్ణామూర్ఛాదాహపాకోపపన్నమ్,
శుక్లం సాన్ద్రం శ్లేష్మణా శ్లేష్మయుక్తం
విస్రం శీతం హృష్టరోమా మనుష్యః. 7

పిత్తప్రకోపమునబుట్టిన యతిసారమునందు పచ్చనిరంగుకల్గినదైనను, లేక నల్లని రంగుకల్గినదైనను, లేక కొంచెము రక్తవర్ణము కల్గినదైనను మలము మాటిమాటికి వెడలును. ఈయతిసారమున దప్పియు, మూర్ఛయు, మంటయు కల్గును. గుదస్థానమున పుండగును. కఫము ప్రకోపించి కల్గినయతిసారమున తెల్లనిరంగుకల్గి జిగురువలె ఘనీభవించి కఫముతో గూడిన మలము పలుమారు వెడలును. ఆమలము దుర్గంధముకల్గి చల్లనైయుండును. రోగి శరీరముపై వెండ్రుకలు జలదరించును.

సన్నిపాతాతిసారలక్షణము.

వరాహస్నేహమాంసామ్బుసదృశం సర్వరూపిణమ్,
కృచ్ఛ్రసాధ్యమతీసారం విద్యాద్దోషత్రయోద్భవమ్. 8

దోషత్రయప్రకోపమున జనించిన యతిసారమున పందిచమురును మాంసమును కడిగినసీళ్లనుబోలె నీళ్లవలె పలుచనై మలము వెడలును. పైజెప్పిన యతిసారములలక్షణములన్నియు కల్గును. ఇయ్యది త్రిదోషముల ప్రకోపమున కల్గును గాన చికిత్స వాతాదులకు పరస్పరవిరుద్ధముగనుండును. కావున కృచ్ఛ్రసాధ్యముగ నుండును.

శోకాతిసారలక్షణము.

తైస్తైర్భావైశ్శోచతోఽల్పాశనస్య బాష్పోష్మా వై వహ్నిమావిశ్య జన్తోః
కోష్ఠం గత్వా క్షోభయేత్తస్య రక్తం తచ్చాధస్తాత్కాకణన్తీప్రకాశమ్.
నిర్గచ్ఛేద్వై విడ్విమిశ్రం హ్యవిడ్వా నిర్గన్ధం వా గన్ధవద్వాతిసారః,
శోకోత్పన్నో దుశ్చికిత్స్యోఽతిమాత్రం రోగో వైద్యైః కష్టఏవ ప్రదిష్టః

మనుజునకు శోకమువలన మనోవైకల్యమున గల్గును. ధనము ధ్వంసమగుట, బంధుగులు మిత్రులు మున్నగు నిష్టజనులు చనిపోవుట,తీరనివియోగము కల్గుట, మున్నగు కారణములచే మనసు వికృతిజెంది దుఃఖముకల్గును. అట్టిశోకముచే కన్నీరు వెడలునప్పుడు మనుజుడు అహారాదులయం దిచ్ఛబోడమక స్వల్పముగ గ్రహించును. అట్టి కన్నీటి

వేగముచే నైనయూవిరి జాఠరాగ్ని బ్రవేశించి పిదప కోష్ఠమున (పెద్దప్రేవున) జేరి రక్తమును చెరచి స్వస్థానమునుండి చలింపజేయును. ఆరక్తము గురిగింజవలె నెఱ్ఱనిరంగు కల్గి మలముతోగూడినదైనను, లేక మలమున జేరకయైనను, దుర్గంధముకల్గినదైనను, దుర్గంధములేకయైనను గుదద్వారమునుండి పలుమారు బైటవెడలుచుండును. ఇయ్యది శోకముచే గల్గిన యతిసారము. ఇదిమిక్కిలికష్టములైన యుపద్రవముల గల్గించును. కావున వైద్యులచే చికిత్సజేయ నలవికాదు. చికిత్సజేసినను మిక్కిలి కష్టసాధ్య మైయుండును.

ఆమాతిసారలక్షణము.

అన్నాజీర్ణాత్ప్రద్రుతాః క్షోభయన్తః కోష్ఠం దోషా ధాతుసఙ్ఘాన్మలాంశ్చ
నానావర్ణం నైకశస్సారయన్తి శూలోపేతం షష్ఠమేనం వదన్తి. 11

భుజింపబడినయాహారపదార్థములు జీర్ణించక వాతపిత్తకఫములు మూడును కోష్ఠమును, రసరక్తాదిధాతువులను, చెమట మున్నగుమలములను వ్యాపించి కమకమనెలవుల నుండి చలింపజేసి నీలపీతరక్తాద్యనేకవర్ణములుకల మలమును మాటిమాటికి వెడలించుచుండును. ఇందు పోటు నొప్పి మున్నగుబాధ లనేకములుగ నాభిగుదము మున్నగు స్థానములయందు కలుగును. ఇయ్యది యామాతిసారమని చెప్పబడును.

ఆమమలలక్షణము.

సంసృష్టమేభిర్దోషైస్తు న్యస్తమప్స్వవసీదతి,
పురీషం భృశదుర్గన్ధి పిచ్ఛిలం చామసంజ్ఞితమ్. 12

పైజెప్పిన దోషములతో జేరి మిక్కిలి దుర్గంధముకల్గి మనుగబంకవలె బందనకల్గి నీళ్లలోవేసిన పైకి తేలక భారముచే మునుగునట్టిమలము పక్వముగానిది యని యెఱుంగనది. ఇదియే ఆమమనియు చెప్పంబడును.

పక్వమలలక్షణము.

ఏతాన్యేవ తు లిఙ్గాని విపరీతాని యస్య వై,
లాఘవఞ్చ విశేషేణ తస్య పక్వం వినిర్దిశేత్. 13

మలము పక్వమై యున్నపుడు పైజెప్పినలక్షణమునకు విరుద్ధములైన లక్షణములు గానవచ్చును. (అనగ దుర్గంధములేక జిగురువలె బందనలేక తేలికయై నీళ్లలోవేసినపుడు మునగక తేలుచున్నమలము పక్వమని యెఱుంగవలెను.) మరియు పైజెప్పినలక్షణములన్నిటిలో తేలికగనుండుట మిగుల ప్రధానము.

అసాధ్యాతిసారలక్షణము.

పక్వజామ్బవసఙ్కాశం యకృత్పిణ్డనిభం తను,
ఘృతతైలవసామజ్జవేశవారపయోదధి 14
మాంసధావనతోయాభం కృష్ణం నీలారుణప్రభమ్,
మేచకం స్నిగ్ధకర్బురం చన్ద్రికోపగతం ఘనమ్. 15
కుణపం మస్తులుఙ్గాభం సుగన్ధి కుథితం బహు,
తృష్ణాదాహతమశ్వాసహిక్కాపార్శ్వాస్థిశూలినమ్. 16
సమ్మూర్ఛారతిసమ్మోహయుక్తం పక్వవలీగుదమ్,
ప్రలాపయుక్తం చ భిషగ్వర్జయేదతిసారిణమ్. 17

చక్కగ పండిన నేరేడుపండువలె నల్లగ నైనను, శరీరమున కుడిప్రక్కనుండునలుపు ఎఱుపుకలసిన కాంతిగల యకృత్తను మాంసఖండమువంటి రంగుకల్గియైనను, మిక్కిలి కొంచెముగ నైనను, నెయ్యి, నూనె, మాంసరసము, వేసవారము, పాలు, పెరుగు, మాంస మునకడిగిననీళ్ల వీనినిబోలియైనను, కృష్ణవర్ణంబుగ నైనను, కొంచెము నీలవర్ణముకలసిన యెఱుపురంగుకల్గియైనను, మేచకవర్ణము (నెమలిపురికన్నువంటిరంగు) కలిగియైనను, జిడ్డు కలిగి కర్బురవర్ణముగల్గియైనను, నెమలిపురివలె చిత్రవర్ణముకల్గియైనను, కఠినముగ నైనను, పీనుగువంటి దుర్గంధముకల్గియైనను, మస్తులుంగమునకు (పుఱ్ఱెలో బుద్ధికి ఆధారమైనమెదడు) సమానముగ నైనను, మలమునకు సహజమైన దుర్గంధములేక మంచిపరిమళముకల్గియైనను, కుళ్లియైనను, ప్రమాణమున కధికముగ నైనను, మలము వెడలినచో అట్టి యతిసారము మిగుల క్రూరమై యసాధ్యమగును. మరియు, అతిసారరోగికి యధికమైనదప్పి, శరీరముపై భాగమునను గుదస్థానమునను మంట, చీకటిలోనున్నట్టులు కన్నులు కానరాకుండుట, శ్వాసము, ఎక్కిళ్లు, పక్కటెముకలలో నొప్పి, మూర్ఛ, ముఖ్యములైన పనులయందును ఆసలేకుండుట, చిత్తభ్రమము, గుదస్థానమునందలి వళులుపుండగుట, సంబంధములేక యధికముగ మాటలాడుట, ఇవియన్నియు నతిసారమున గల్గునుపద్రవములు. ఈయుపద్రవములు కల్గినప్పుడు మిక్కిలి రోగ ముత్కటమై యసాధ్యమగును. కావున చికిత్స జేయందగదు.

అసంవృతగుదం క్షీణం దురాధ్మాతముపద్రుతమ్,
గుదే పక్వే గతోష్మాణం అతిసారకిణం త్యజేత్. 18

గుదరంధ్రము మూసికొనకయుండినను, శరీరబలము క్షీణించినను, కడుపులో గుడగుడయనుచు నుబ్బరముకల్గినను, వాపు మున్నగు నుపద్రవములు కల్గినను, గుదస్థానము

పుండైనను, శరీరమున వేడిలేక చల్లబడినను, అతిసారము మిక్కిలి యసాధ్యమగును కావున చికిత్స జేయంజనదు.

అతిసారోపద్రవములు గ్రంథాంతరమున నిట్లు చెప్పబడినవి:—"శోథం శూలం జ్వరం తృష్ణాం శ్వాసం కాసమరోచకమ్, ఛర్దిం మూర్ఛాం చ హిక్కాం చ దృష్ట్వాతీసారిణం త్యజేత్." వాపు, నొప్పి, జ్వరము, దప్పి, శ్వాసము, దగ్గు, అరుచి, వాంతి, మూర్ఛ, ఎక్కిళ్లు ఇవియన్నియు నతిసారరోగమున గల్గునుపద్రవములు, ఈయుపద్రవములు కల్గినవాడు అతిసారరోగికి చికిత్సచేయక విడువవలెను.

శ్వాసశూలపిపాసార్తం క్షీణం జ్వరనిపీడితమ్,
విశేషేణ నరం వృద్ధం అతిసారో వినాశయేత్. 19

శ్వాసము, కడుపులో శూల, దప్పి, వీనిచే బాధింపబడి జ్వరముకల్గి శరీరబలము క్షీణించిన యతిసారరోగి బ్రతుకనేరడు. ముసలివానికి అతిసారరోగము కల్గినను అసాధ్యమగును.

రక్తాతిసారలక్షణము.

పిత్తకృన్తి యదాత్యర్థం ద్రవ్యాణ్యశ్నాతి పైత్తికే,
తదోపజాయతేఽభీక్ష్ణం రక్తాతీసార ఉల్బణః. 20

పిత్తప్రకోపమున జనించిన యతిసారము కల్గినపుడు పిత్తమును వృద్ధినొందించు ద్రవ్యములను తిన్నవానికి రక్తాతిసారము జనించును. ఇచ్చట పిత్తమునకును రక్తమునకును భేదములేదు కావున రక్తాతిసారమున పిత్తాతిసారలక్షణములే కానవచ్చును. కావున ప్రత్యేకముగ దానిలక్షణము జెప్పబడదయ్యె. దానంజేసియె షడ్విధంబను సంఖ్యానియమంబును సంగతమగును.

ప్రవాహికాలక్షణము.

వాయుః ప్రవృద్ధో నిచితం బలాసం నుదత్యధస్తాదహితాశనస్య,
ప్రవాహతోఽల్పంబహుశో మలాక్తం ప్రవాహికాంతాం ప్రవదన్తితజ్జ్ఞాః

మిథ్యాహారవిహారములచే వాతము మిక్కిలి ప్రకుపితమై స్వస్థానమున వృద్ధినొంది యుండుకఫమును మలములోగూడి గుదస్థానమున జేరును. అయ్యది వాతముచే నడ్డగింపబడునప్పుడు రోగి బలాత్కారముగ ముక్కినయెడ కొంచెముగ నైనను, అధికముగ నైనను, అపానద్వారమునుండి బైటవెడలును. అయ్యది ప్రవాహిక యని చెప్పబడును.

ప్రవాహికాభేదములు, లక్షణములు.

ప్రవాహికా వాతకృతా సశూలా పిత్తాత్సదాహా సకఫా కఫాచ్చ,
సశోణితా శోణితసమ్భవా చ తాస్స్నేహరూక్షప్రభవా మతాస్తు,
తాసామతీసారవదాదిశేచ్చ లిఙ్గం క్రమం చామవిపక్వతాఞ్చ. 22

మిక్కిలి రూక్షములగు (జిడ్డులేని) పదార్థముల విశేషముగ భుజించుటచే వాతము ప్రకోపమునొంది ప్రవాహికను కల్గించును. ఈవాతజప్రవాహికయందు నొప్పి విశేషముగ నుండును. తీక్ష్ణ (కారముగల) పదార్థములను విశేషముగ భుజించుటచేత పిత్తము ప్రకోపమునొంది ప్రవాహికను కల్గించును. ఈపిత్తజప్రవాహికయందు మంట విశేషముగ బుట్టును. స్నిగ్ధ (జిడ్డుకల) పదార్థముల విశేషముగ భుజించుటచేత కఫము ప్రకోపించి ప్రవాహికను కల్గించును. ఈకఫజప్రవాహికయందు కఫ మధికముగ ప్రవర్తియగును. ఉష్ణవీర్యంబులును ఉష్ణస్పర్శంబులు నగుపదార్థముల నధికముగ భుజించుటచేత రక్తము ప్రకోపించి ప్రవాహికను కల్గించును. ఇందు రక్తము విశేషముగ వెడలును. ఇచ్చట "స్నేహరూక్షప్రభవాస్తు" అను తు శబ్దము అనుక్తసముచ్చయార్థకము కావున తీక్ష్ణోష్ణ పదముల నధ్యాహారముచేసి తీక్ష్ణోష్ణపదార్థములచే పిత్తరక్తప్రవాహికలు కల్గుననునర్థము సంగృహీతము. మరియు నీవాతాదిప్రవాహికలయందును వాతాద్యతిసారములకు ప్రత్యేకముగ జెప్పినలక్షణములు కనబడును. ఆమపక్వభేదంబులును చికిత్సాభేదంబులును వానికి జెప్పినలక్షణములబట్టియే యెరుంగునది.

అతిసారనివృత్తిలక్షణము.

యస్యోచ్చారం వినా మూత్రం సమ్యగ్వాయుశ్చ గచ్ఛతి,
దీప్తాగ్నేర్లఘుకోష్ఠస్య గతస్తస్యోదరామయః. 23

ఏరోగికి మలముగూడ వెడలక మూత్రము మాత్రము ధారాళముగ వెడలి వాతము అడ్డులేక వెడలునో, జఠరాగ్ని ప్రజ్వలించి కోష్ఠము లఘువైయుండునో వానికి అతిసారరోగము నివర్తించినదని యెరుంగునది.

అతిసారరోగికి మూత్రము వెడలునపుడెల్ల మలముకూడ వెడలుచుండును. అటు గాక మలము వెడలకయే మూత్రము ధారాళముగ వెడలునెడ అతిసారము నివర్తించెనని యెరుంగవలెను.

జ్వరాతిసారలక్షణము.

జ్వరాతిసారయోరుక్తం నిదానం యత్పృథక్ పృథక్,
తత్స్యాజ్జ్వరాతిసారస్య తేన నాత్రోదితం పునః 24

జ్వరంబును అతిసారంబును వానికి ప్రత్యేకనిదానలక్షణాదులతోగూడి సమకాలమున జనించినచో నయ్యది జ్వరాతిసారమని చెప్పంబడును. జ్వరములకు అతిసారంబులకు ప్రత్యేకములుగ జెప్పినలక్షణములే వానికి నుండును. కావున దీనిలక్షణము ప్రత్యేకముగ జెప్పబడదయ్యె.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
అతిసారనిదానం సమాప్తమ్.

---

౪. గ్రహణీనిదానమ్.

అతిసారరోగము కల్గినపుడు తగినచికిత్సజేయక యుపేక్షించుటచే గ్రహణీరోగము కల్గునని వాగ్భటాదులు వచించిరి. కావున అతిసారమునకును గ్రహణికిని పౌర్వాపర్యరూపమైన సంబంధము కలదు. దానంజేసి యతిసారనిదానమును జెప్పినపిదప గ్రహణీరోగము చెప్పబడును.

గ్రహణీరోగసంప్రాప్తి.

అతీసారే నివృత్తేఽపి మన్దాగ్నే రహితాశినః,
భూయస్సన్దూషితో వహ్నిర్గ్రహణీమభిదూషయేత్. 1

అతిసారవ్యాధి కల్గి నివర్తించినతోడనే జఠరాగ్ని మందగించియున్నపుడు జాఠరాగ్నిని చెరచునట్టి యాహారముల భుజించినచో మందగించియుండు జఠరాగ్ని మరింత చెడి ఆహారమును లోనికి ప్రవేశింపజేయు గ్రహణి యనునాడిని బొత్తుగ జెరచును. దానంజేసి గ్రహణీయనురోగము కల్గును. (ఇచ్చట "నివృత్తేఽపి" అను నపిశబ్దముచేత అతిసారము కల్గకున్నను అగ్ని మందగించినవారు అగ్నినాశకములగు నాహారాదులజేసి నను గ్రహణీరోగము కల్గునని బోధింపబడును.)

వాగ్భటాచార్యుడు "అతిసారేషు యో నాతియత్నవాన్ గ్రహణీగదః, తస్య స్యాదగ్నివిధ్వంసకరైరన్యస్య సేవితైః" (అ. హృ. ని. అ. ౮. శ్లో. ౧౫) అని గ్రహణీస్వరూపమును జెప్పియున్నాడు. (అతిసారములయందు ప్రబలప్రయత్నముతో చికిత్సజేయక యుపేక్షించి యపథ్యముల నాచరించినను, అతిసారములేక స్వస్థతనున్నపుడును జఠరాగ్నిని ధ్వంసముచేయు నజీర్ణపదార్థముల సేవించినను, గ్రహణీరోగము కల్గును.

గ్రహణీసామాన్యలక్షణము.

ఏకైకశస్సర్వశశ్చ దోషైరత్యర్థమూర్ఛితైః,
సా దుష్టా బహుశో భుక్తమామమేవ ప్రముఞ్చతి. 2
పక్వం వా సరుజం పూతి ముహుర్బద్ధం ముహుర్ద్రవం,
గ్రహణీరోగమాహుస్తం ఆయుర్వేదవిదో జనాః. 3

మిథ్యాహారవిహారాదులచే మిక్కిలి ప్రకోపమునొందిన వాతపిత్తకఫములలో నొక్కొకటిచేనైనను అన్నింటిచేనైనను జాఠరానలమున కధిష్ఠానమైన గ్రహణియను నాడి దుష్టమై, భుజింపబడిన యాహారమును పక్వముగనైనను అపక్వముగనైనను అపానద్వారము నుండి బైట వెడలించును. అట్టిమలము మిక్కిలి బాధతోగూడి దుర్గంధముకలిగి కొన్నిపర్యాయములు వాతముచే బద్ధగించియు, కొన్నిమార్లు పిత్తద్రవముతోగూడియు వెడలును. ఇత్తెరంగున ననేక పర్యాయములు వెడలును. దీనిని గ్రహణీరోగమని యాయుర్వేదవేత్తలు వచించెదరు.

గ్రహణి యనునాడి నాభికి పైభాగమున నుండును. ఇయ్యది జఠరాగ్నికి ముఖ్యస్థానమై మనుజులచేభుజియింపంబడు నాహారపదార్థముల గ్రహించి యగ్నిబలమున తాను బలిష్ఠమై పక్వముగాని యాహారపదార్థమును ధరించుచు, పక్వమైనదానిని గుదమార్గము నుండి యధోమార్గమున వెలికిం ద్రోయుచు నుండును. ఇదియె పచ్యమానాశయ మనియుం జెప్పబడును. ఈవిషయమును చరకాచార్యుడిత్తెరగున నుడివెను:—"అగ్న్యధిష్ఠానమన్నస్య గ్రహణాద్గ్రహణీ మతా, నాభేరుపరి సా హ్యగ్నిబలోపస్తమ్భబృంహితా, అపక్వం ధారయత్యన్నం పక్వం సృజతి చాప్యధః." (చ. చి. అ. ౧౫) మరియు గ్రహణి యనునది పక్వాశయమునకును, ఆమాశయమునకును నడుమనుండు కల యని సుశ్రుతాచార్యుడు ఇట్లు చెప్పెను:—"షష్ఠీపిత్తధరా నామ యా కలా పరికీర్తితా, పక్వామాశయమధ్యస్థా గ్రహణీ సా ప్రకీర్తితా" (సు. ఉ. అ. ౪)

గ్రహణీపూర్వరూపము.

పూర్వరూపస్తు తస్యేదం తృష్ణాలస్యం బలక్షయః,
విదాహోఽన్నస్య పాకశ్చ చిరాత్కాయస్య గౌరవమ్. 4

గ్రహణీరోగము కల్గుటకు మునుపు దప్పి యధికమగును. పనులయం దలసత కల్గును. శరీరబలము నశించును. సంతాపము కల్గును. భుజింపబడినయాహారము చిరకాలమునకు జీర్ణించును. శరీరము చాలా బరువుగ నుండును. ఇవియన్నియు గ్రహణీరోగము జనించుటకు ముందు కలుగు పూర్వరూపములు.

వాతికగ్రహణీలక్షణము.

కటుతిక్తకషాయాతిరూక్షసన్దుష్టభోజనైః,
ప్రమితానశనాత్యధ్వవేగనిగ్రహమైథునైః. 5
మారుతః కుపితో వహ్నిం సఞ్ఛాద్య కురుతే గదాన్,
తస్యాన్నం పచ్యతే దుఃఖం శుక్తపాకం ఖరాఙ్గతా. 6

కణ్ఠాస్యశోషః క్షుత్తృష్ణా తిమిరం కర్ణయోస్స్వనః,
పార్శ్వోరువఙ్క్షణగ్రీవారుగభీక్ష్ణం విసూచికా. 7
హృత్పీడా కార్శ్యదౌర్బల్యం వైరస్యం పరికర్తికా,
గృద్ధిస్సర్వరసానాఞ్చ మనసస్సదనం తథా. 8
జీర్ణే జీర్యతి చాధ్మానం భుక్తే స్వాస్థ్యముపైతి చ,
సవాతగుల్మహృద్రోగప్లీహాశఙ్కీ చ మానవః 9
చిరాద్దుఃఖం ద్రవం శుష్కం తన్వామం శబ్దఫేనవత్,
పునః పునస్సృజేద్వర్చః కాసశ్వాసార్దితోఽనిలాత్. 10

కారముగలపదార్థములనైనను చేదుగలపదార్థములనైనను వగరుగలపదార్థములనైనను మిక్కుటముగ భుజించినను, జిడ్డులేక మిగుల రూక్షములగుపదార్థముల నధికముగ భుజించినను, దేశకాలవస్తుసంయోగములచే పరస్పరవిరుద్ధము లగుటంజేసి దుష్టములైన క్షీరమత్స్యాదుల నొకటిగఁజేర్చి భుజించినను, తాను మామూలుగ భుజించు పరిమాణమునకు మిక్కిలి తక్కువగ భుజించినను, లేక భుజించకయే యుపవాసముండినను, మితిమీరి భుజించినను, త్రోవ నధికముగ నడచినను, మలమూత్రము అపానవాతము శుక్రము మున్నగువానిని ఆయాకాలమున వెడలనియ్యక వానివేగమును నిరోధించినను, అధికముగ స్త్రీసంభోగము చేసినను వాతము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది జఠరాగ్నిని మందగించి గ్రహణీరోగమును గల్గించును. ఈవ్యాధియందు భుజింపబడిన యాహారపదార్థములు మిక్కిలి కష్టముచే జీర్ణమగును. జీర్ణమగుసమయమున నమ్లవిపాకము నొందును. (పుల్లగ పులియు ననుట). శరీరమెల్ల గరగరలాడుచుండును. గొంతును నోరును ఎండును. ఆకలి దప్పియు నధికముగనుండును. చీకటియున్నట్టులు కండ్లు కనబడుచుండును. చెవులలో గుమ్మని ధ్వనికల్గును. ఇరుప్రక్కలయందును ఇరుదొడలయందును గెజ్జలరెంటియందును కంఠము మీఁదను మిక్కిలి నొప్పికల్గును. జీర్ణముకాని యన్నరసము ఊర్ధ్వాధోమార్గముల నుండి వాంతియు విరేచనంబులు నగును. ఒడలంతయు సూదులబొడిచినట్లు పోటుపుట్టును. రొమ్మునొప్పి గల్గును. శరీరము నానాట కృశించును. శరీరబలము నశించును. నోట రుచి తెలియదు. గుదస్థానమున కత్తెరతో కత్తిరించినవిధముగ బాధకలుగును. తీపి పులుపు మున్నగురసములన్నియు దినుటయం దిచ్చబోడమును. మనసునొచ్చి వేదనకల్గియుండును. అన్నముజీర్ణించినపుడును, జీర్ణించునపుడును కడుపుబ్బరించును. భుజించినపిదప సుఖముగ నుండును. వాతగుల్మము హృద్రోగము ప్లీహాభివృద్ధి అను నీరోగములయందువలె బాధ కల్గును. ఈబాధలతోగూడి ద్రవంబుగనైనను శుష్కించియైనను శబ్దముతోగూడి నురు

గుతో జేరినమలము మాటిమాటికి మిక్కిలి కష్టముతో కొంచెముగను అమరసముతోగూడి వెడలును. దగ్గును శ్వాసంబును ఈరోగిని బాధించుచుండును. ఇయ్యది వాతప్రకోపమున జనించిన గ్రహణీరోగమని యెరుంగునది.

పిత్తజగ్రహణీలక్షణము.

కట్వజీర్ణవిదాహ్యమ్లక్షారాద్యైః పిత్తముల్బణమ్,
ఆప్లావయద్ధన్త్యనలం జలం తప్తమివానలమ్. 11
సోఽజీర్ణం నీలపీతాభం పీతాభస్సార్యతే ద్రవమ్,
పూత్యమ్లోద్గారహృత్కణ్ఠదాహారుచితృడర్దితః. 12

కటురసంబులును, అజీర్ణకరంబులును, నోటమంటబుట్టించునవియు, ఆమ్లరసంబులును, మిక్కిలి కారముకల్గినవియు మున్నగుపదార్థముల విశేషముగ భుజించుటచేత పిత్తము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది మిక్కిలి వేడియైననీళ్లు నిప్పును చల్లార్చువిధముగ జాఠరాగ్నిని చల్లనార్చును. దానంజేసి రోగిశరీరము పచ్చగ పసుపురంగుకల్గి నీలవర్ణంబును పచ్చనిరంగుకలిగినదియు అమంబునై ద్రవమైనమలమును మాటిమాటికిని గుదము నుండి విడచును. ఈవ్యాధియందు దుర్గంధముతోగూడి పుల్లత్రేనుపులు మాటిమాటికిని వెడలును. రొమ్మునందును కంఠమునందును మంటపుట్టును. నోట అరుచికల్గును. దప్పి యధికమగును. ఇయ్యది పిత్తముచే జనించినగ్రహణి యనంబడును.

కఫజగ్రహణీలక్షణము.

గుర్వతిస్నిగ్ధశీతాదిభోజనాదతిభోజనాత్,
భుక్తమాత్రస్య చ స్వప్నాద్ధన్త్యగ్నిం కుపితః కఫః. 13
తస్యాన్నం పచ్యతే దుఃఖం హృల్లాసచ్ఛర్ద్యరోచకాః,
ఆస్యోపదేహమాధుర్యం కాసష్ఠీవనపీనసాః. 14
హృదయం మన్యతే స్త్యానం ఉదరం స్తిమితం గురు,
దుష్టో మధుర ఉద్గారః సదనం స్త్రీష్వహర్షణమ్. 15
భిన్నామశ్లేష్మసంసృష్టగురువర్చఃప్రవర్తనమ్,
అకృశస్యాపి దౌర్బల్యం ఆలస్యఞ్చ కఫాత్మకే. 16

చిరకాలమునకు జీర్ణించు స్వభావముకలపదార్థముల భుజించుటచేతను. మిక్కిలి జిడ్డుకల్గినవియు శీతగుణవీర్యములునగు పదార్థములు మున్నగువానిని విశేషముగ భుజించుటచేతను, తాను భుజించుమితముకన్న నధికముగ భుజించుటచేతను, భుజించినతోడనే నిదురించుటచేతను కఫము ప్రకోపమునొంది కాయాగ్నిని చల్లనార్చును. దానంజేసి

మనుజునకు భుజించినయాహారము చాలకాలమునకు మిగుల కష్టముచే జీర్ణమగును. నోట నీరుగారును. వాంతియగును. అరోచకము కల్గును. నోట జిగటగల్గి తీపిగనుండును. దగ్గు కల్గి నోట కఫము నమియును. పడిసెముపట్టును. హృదయమున కఫము నిండియుండుటం జేసి చిక్కనిపదార్థము ఘనీభవించియున్నట్లు తోచును. కడుపు పెద్దదియై నీరు నిండినట్లుండును. చెడ్డనీటితోగూడి తీపిగల్గి త్రేనుపులు వెడలును. ఒడలు నొప్పికల్గును. స్త్రీసంభోగమునం దిచ్ఛ కొంచెమైనను బొడమదు. మలము పలుచబారి ఆమరసముతోను కఫముతోనుకూడి భారముగలమలము పలుమారు వెడలుచుండును. శరీరము కృశత నొందకయున్నను మిక్కిలి బలహీనము కల్గును. శరీరము బడలి పనులయం దలసత జెంది యుండును. ఇయ్యది కఫమున జనించిన గ్రహణీరోగము.

సన్నిపాతజగ్రహణీలక్షణము.

పృథగ్వాతాదిభిర్దిష్టహేతులిఙ్గసమాగమే,
త్రిదోషం నిర్దిశేదేనం; తేషాం వక్ష్యామి భేషజమ్. 17

త్రిదోషసన్నిపాతముచే గల్గిన గ్రహణీరోగమున వాతాదిగ్రహణులకు వేర్వేరుగ జెప్పబడినలక్షణములన్నియుం గల్గును. వాతాదులచే వేర్వేరుగ జనించిన గ్రహణులయందు వేర్వేరుగ జెప్పబడిననిదానము లన్నిటిచేత సన్నిపాతగ్రహణి జనించును.

ఇచ్చట జఠరాగ్ని కాధారమైన గ్రహణి యనునాడి చెడినప్పుడు దానికి సంబంధించిన జఠరాగ్నియుం బొత్తుగ చెడును. కావున అగ్నిమాంద్యము అజీర్ణము మున్నగు వ్యాధులన్నియుం గ్రహణీభేదమున కల్గునని యెరుంగునది. మరియు చికిత్సాప్రసక్తి యీప్రకరణమున ననవసరమైనను శ్లోకపూరణమునకై "తేషాం వక్ష్యామి భేషజమ్" అని చెప్పబడెను.

సంగ్రహ ఘటీయన్త్రగ్రహణీలక్షణములు.

ఆన్త్రకూజనమాలస్యం దౌర్బల్యం సదనం తథా,
ద్రవం శీతం ఘనం స్నిగ్ధం సకటీవేదనం శకృత్. 18
ఆమం బహు సపైచ్ఛిల్యం సశబ్దం మన్దవేదనమ్,
పక్షాన్మాసాద్దశాహాద్వా నిత్యం వాప్యథ ముఞ్చతి. 19
దివా ప్రకోపో భవతి రాత్రౌ శాన్తిం వ్రజేచ్చ సా,
దుర్విజ్ఞేయా దుశ్చికిత్స్యా చిరకాలానుబన్ధినీ. 20
సా భవేదామవాతేన సఙ్గ్రహగ్రహణీ మతా,
స్వపతః పార్శ్వయోశ్శూలం గలజ్జలఘటీధ్వనిః. 21
తం వదన్తి ఘటీయన్త్రం అసాధ్యం గ్రహణీగదమ్,

ద్రవంబును, శీతంబును, నిబిడంబును, స్నిగ్ధంబు, ఆమంబును, పిచ్ఛిలంబు నగు మలము నడుమునొప్పితోగూడి స్వల్పమైన వేదనకల్గి పరిమాణమునకన్న నధికముగ పక్షమునకొకసారియైనను, మాసమున కొకసారియైనను, పదిదినముల కొకసారియైనను, లేక ప్రతిదినమునందైనను వెడలును. ఈవ్యాధియందు ప్రేవులలో కూతలు పుట్టును. పనులయం దలసత కల్గును. బలహీనము కల్గును. జఠరాగ్ని మందగించును. ఈవ్యాధి వ్యాధిస్వభావమునం జేసి పగలు ప్రకోపమునొంది రాత్రి శాంతినొందును. ఇయ్యది అపక్వమైనవాతముచే గల్గును. ఇదియే సంగ్రహగ్రహణి. దీనిని కనిపెట్టుట కష్టము. చికిత్సజేయుట మిగుల కష్టము. చాలకాలముపరకును విడువక అనుసరించి బాధించుచుండును.

మరియు మనుజుడు నిదిరించుసమయమున నిరుప్రక్కల నొప్పికల్గి, కదలుచున్న నీళ్లనిండినకుండవలె గళబిళమని శబ్దముతోగూడి కడుపుబ్బరించియుండును. ఈవ్యాధి ఘటీయంత్రగ్రహణి యని చెప్పంబడును.

ఈగ్రహణీభేదములు రెండును సన్నిపాతభేదమున జేరినవి, కావున వీనిని ప్రత్యేకముగ పరిగణనము జేయలేదు.

అసాధ్యగ్రహణీలక్షణము.

దోషం సామం నిరామం చ విద్యాదత్రాతిసారవత్. 22
లిఙ్గైరసాధ్యో గ్రహణీవికారో యైస్తైరతీసారగదో న సిధ్యేత్,
వృద్ధస్య నూనం గ్రహణీవికారో హత్వా తనూం నైవ నివర్తతేచ.

ఈగ్రహణీరోగమునందు దోషముల ఆమనిరామలక్షణములను అతిసారమునకు జెప్పినలక్షణములబట్టియే యెఱుంగునది. అతిసారవ్యాధికి అసాధ్యలక్షణము లెవ్వి చెప్పబడెనో ఆలక్షణములబట్టియే గ్రహణీరోగమునం దసాధ్యత్వమును నిర్ణయించునది. ఈవ్యాధి ముసలివారికి కల్గినచో శరీరమును బొత్తుగ కెరిచి ప్రాణాంతకమగును. కావున చికిత్సకు అలవికాజాలదు.

బాలకే గ్రహణీ సాధ్యా యూని కృచ్ఛ్రా సమీరితా,
వృద్ధే త్వసాధ్యా విజ్ఞేయా మతం ధన్వన్తరేరిదమ్. 24

పైజెప్పిన గ్రహణీరోగము బాలురకు కల్గినయెడ సుఖసాధ్యమగును. యౌవనవంతులకు కల్గినచో కృచ్ఛ్రసాధ్యమగును. వయసుచెల్లిన ముదుసలులకు కల్గెనేని ప్రాణాంతకమై యసాధ్యమగును. ఇయ్యది ధన్వంతరిమతము.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
గ్రహణీరోగనిదానం సమాప్తమ్.

౫. అర్శోనిదానమ్.

అర్శోరోగము అతిసారగ్రహణులబోలి యపానమార్గమునకు సంబంధించిన వ్యాధిగాన గ్రహణీనిదానమును జెప్పినపిదప అర్శోనిదానము జెప్పఁబడును.

అర్శోరోగసంఖ్య.

పృథగ్దోషైస్సమస్తైశ్చ శోణితాత్సహజాని చ,
అర్శాంసి షట్ప్రకారాణి విద్యాద్గుదవళిత్రయే. 1

వాతపిత్తకఫములలో నొక్కొకదానిచేతను అన్నింటిచేతను రక్తముచేతను జనించుటంజేసియు, సహజంబును కలిసి యర్శోరోగము ఆరువిధములగును. (వాతజము, పిత్తజము, కఫజము, సాన్నిపాతికము, రక్తజము, సహజము నని యర్శోరోగము ఆరుతెరంగు లగుననుట.) ఇయ్యవి గుదస్థానమునందలి మూడువళులలో జనించును.

మరియు సుశ్రుతమున "అర్శస్సు దృశ్యతే రూపం యదాహై దోషయోర్ద్వయోః, సంసర్గం తం విజానీయాత్సంసర్గష్షడ్విధస్స్మృతః" (సు. ని. అ. ౨) అని ద్వంద్వజార్శస్సుల జూపియున్నారు. అర్శస్సులయందు రెండేసిదోషముల లక్షణములు దేనియందు కానవచ్చునో యారెండేసిదోషములచే నయ్యది జనించెనని యెరుంగునది. అట్టి సంసర్గమున జనించిన యర్శస్సులు ఆరువిధములు. అయ్యవి:—వాతపిత్తములు, వాతకఫములు వాతరక్తములు, పిత్తకఫములు, పిత్తరక్తములు, కఫరక్తములు ననుసంసర్గమునంజేసి యారువిధములు.

అయ్యవి రెండేసిదోషముల లక్షణములబట్టియే నిర్ణయింపదగుగాన ప్రకృతమున వేరుగజెప్పబడవు. మరియు వాతపిత్తకఫములు మూడుదోషములనియే ఆయుర్వేదసిద్ధాంతము. అయినను రక్తమునకుగూడ దోషమునకుజెప్పిన "దూషయన్తి ధాతూనితి దోషాః" అనువ్యుత్పత్తిచేత వాతాదులబోలె రక్తముగూడ తక్కినధాతువుల జెరుచునుగాన దోషసంజ్ఞ యౌగికముగ సిద్ధించును. అయ్యది ప్రాయికముగ పిత్తమునకు సమానలక్షణము కావున దానిలక్షణములు ఆయావ్యాధిప్రకరణమున ప్రత్యేకముగ జెప్పుటలేదు. అర్శోరోగమున మాత్రము రక్తజఅర్శస్సులక్షణములు తక్కినవానికన్న విలక్షణముగ నుండుటంజేసి ప్రత్యేకముగ జెప్పబడెనని యెరుంగునది.

'వళిత్రయే' అనుచోట గుదస్థానమునందు వళిత్రయమని యర్థము. అయ్యవి ప్రవాహిణి, విసర్జని, సంవరణి యని మూడు. మలమును బైటవెడలించునది ప్రవాహిణి. మలమును వెలికిం ద్రోయునది విసర్జని. విసర్జించినపిదప గుదమును మూయునది సంవరణి. ఇవి గుదమున కవయవములై పైజెప్పిన వ్యాపారముల జేయుచు ముడుతలబోలె యుండును. ఈవిషయము సుశ్రుతాచార్యునిచే సవిస్తరముగ నిరూపితము.

"అరివత్ ప్రాణాన్ శృణాతి ఇతి అర్శః" అనువ్యుత్పత్తిచేత శత్రువునుబోలి ప్రాణముల హింసించునది యర్శస్సని యన్వర్థముగ జెప్పబడును. దీనిచేత ప్రాణాపాయకరమైనది యర్శస్సని తేలినది.

అర్శస్సంప్రాప్తి.

దోషాస్త్వఙ్మాంసమేదాంసి సన్దూష్య వివిధాకృతీన్,
మాంసాఙ్కురానపానాదౌ కుర్వన్త్యర్శాంసి తాన్ జగుః. 2

వాతపిత్తకఫరక్తములు నను దోషములు త్వక్కు మాంసము, మేదస్సులను దూష్యములను మూటిని చెరిచి నానావిధములగు నాకారములుకల మాంసపుమొలకలను గుదమున్నగుస్థలములయందు కల్గించును. అయ్యవి అర్శస్సులని చెప్పనగును.

వాతార్శోనిదానము.

కషాయకటుతిక్తాని రూక్షశీతలఘూని చ,
ప్రమితాల్పాశనం తీక్ష్ణం మద్యం మైథునసేవనమ్. 3
లఙ్ఘనం దేశకాలౌ చ శీతౌ వ్యాయామకర్మ చ,
శోకో వాతాతపస్పర్శో హేతుర్వాతార్శసాం మతః. 4

వగరు, చేదు, కారము ఈమూడిటిలో నేదైన నొకరసముగల ద్రవ్యమును భుజించుట, జిడ్డులేక రూక్షంబును శీతంబును లాఘవగుణముగలదియు నగుపదార్థములను భుజించుట, తాను నియతముగ భుజించుపరిమితికి న్యూనాధికముగ భుజించుట, తీక్ష్ణపదార్థములను మద్యమును ఉపయోగించుట, అధికముగ సంభోగముచేయుట, లంకణముండుట, శీతగుణములైన ఆనూపాదిదేశములయందును, హేమంతాదికాలమునందును సంచారము మున్నగు పనులచేయుట, దుఃఖపడుట, దేహపరిశ్రమముజేయుట, గాలి యెండ విశేషముగ తగులుట, ఈకారణములచేత వాతము మిక్కిలి ప్రకోపించి పైజెప్పినరీతిగ త్వఙ్మాంసమేదస్సుల చెరిచి యర్శస్సులను (మాంసాంకురములను) కల్గించును, అయ్యవి వాతార్శస్సులని చెప్పబడును.

పిత్తార్శోనిదానము.

కట్వమ్లలవణోష్ణాని వ్యాయామాగ్న్యాతపప్రభాః,
దేశకాలావశిశిరౌ క్రోధో మద్యమసూయనమ్. 5
విదాహి తీక్ష్ణముష్ణం చ సర్వం పానాన్నభేషజమ్,
పిత్తోల్బణానాం విజ్ఞేయః ప్రకోపే హేతురర్శసామ్. 6

కారము, పులుపు, ఉప్పు, అనురసములు కలపదార్థముల భుజించుట, గుణవీర్యములచేతను, స్పర్శముచేతను ఉష్ణంబులైన పదార్థముల భుజించుట, అధికముగ దేహపరిశ్రమము జేయుట, అగ్నియొక్కయు ఎండయొక్కయు కాంతిని నిరంతరముగ సేవించుట, ఉష్ణప్రధానమైన జాంగలప్రదేశమునందును, కాలమునందును సంచరించుట, మనఃప్రజ్వలనరూపమైన క్రోధముకల్గుట, మద్యమును పానముజేయుట, ఒరులసంపద జూచి మనస్సున ఖేదపడుట, నోట మంటబుట్టించునవియు, తీక్ష్ణగుణముగలవియు, గుణవీర్యములచే నుష్ణంబులునగు అన్నపానములను ఔషధములను నిరంతరముగ నుపయోగించుట, ఈకారణములచేత పిత్తము మిక్కిలి ప్రకోపమునంది గుదాదిస్థానములయందు మాంసాంకురముల బుట్టించును. ఇది పిత్తార్శోరోగము.

కఫజార్శోనిదానము.

మధురస్నిగ్ధశీతాని లవణామ్లగురూణి చ,
అవ్యాయామో దివాస్వప్నః శయ్యాసనసుఖే రతిః. 7
ప్రాగ్వాతసేవా శీతౌ చ దేశకాలావచిన్తనమ్,
శ్లైష్మికాణాం సముద్దిష్టం ఏతత్కారణమర్శసామ్. 8

మధురరసముకలపదార్థములను, జిడ్డుఅధికముగలపదార్థములను, రసగుణవీర్యస్పర్శములచే శీతములగుపదార్థములను, లవణరసముకలపదార్థములను, పులుపుగలపదార్థములను, చాలాకాలమునకు జీర్ణించు స్వభావముకలపదార్థములను, విశేషముగ నలవాటుజేసి భుజించుట; దేహపరిశ్రమమును బొత్తుగ జేయకుండుట, పగటిపూట కారణములేకయే విశేషముగ నిదురించుట, పరుండియుండుటయందును కూర్చొనియుండుటయందును సుఖము నభిలషించి నిర్వ్యాపారముగనుండుట, తూర్పుదిక్కునవచ్చుగాలిని విశేషముగ సేవించుట, శీతంబులగు అనూపదేశమునను హేమంతాదికాలమునందును విశేషముగ సంచరించుట, మనోవ్యాపారమును బొత్తుగ మానియుండుట, ఇవి యన్నియు కఫమును ప్రకోపింపంజేసి యర్శస్సుల గల్గించును.

ద్వంద్వజసన్నిపాతజార్శోనిదానము.

హేతులక్షణసంసర్గాద్విద్యాద్ద్వన్ద్వోల్బణాని చ,
సర్వో హేతుస్త్రిదోషాణాం సహజైర్లక్షణం సమమ్. 9

వాతాదిదోషములచే వేర్వేరుగ జనించిన యర్శోరోగములకు ప్రత్యేకముగ జెప్పిన రెండింటికారణములచే జనించి, యారెండింటిలక్షణములతో గూడియున్నయెడ నయ్యవి ద్వన్ద్వజార్శస్సు లనియు, త్రిదోషములకు జెప్పిన హేతువులన్నిటిచే గల్గి వాని లక్షణము లన్నియు గల్గియుండునెడ సన్నిపాతజార్శస్సులనియు నెరుంగునది. మరియు సన్నిపాతార్శస్సుకు కలలక్షణములే సహజార్శస్సుకును కల్గియుండును.

కొందరికి తల్లిదండ్రులకు అర్శోరోగము కల్గియున్నచో నట్టివారికి జనించిన వారికి పుట్టుకతోనే యర్శోరోగము గూడ ననుసరించియుండును. అయ్యది సహజార్శోరోగమని చెప్పంబడును. దీనిలక్షణములు సుశ్రుతాచార్యునిచే నిత్తెరంగున చెప్పబడినవి:—"దుర్దర్శనాని పరుషాణి పాణ్డూని దారుణాన్తర్ముఖాని; తైరుపద్రుతః కృశోఽల్పభుక్ సిరాసంతతగాత్రః అల్పప్రజః క్షీణరేతాః క్షామస్వరః క్రోధనోఽల్పాగ్నిః, ఘ్రాణశిరోఽక్షిశ్రవణరోగవాన్, సతతమన్త్రకూజనాటోపహృదయోపలేపారోచకప్రభృతిభిః పీడ్యతే" (సు. ని. అ. ౨) పుట్టుకతోగూడ బుట్టినయర్శోరోగమునందు గుదాంకురములు కంటికగపడక మిక్కిలి కఠినములై క్రూరములును లోపలికిమళ్ళిన ముఖములును కల్గినవియై యుండును. అట్టి గుదాంకురములచే నుపద్రవమునంది రోగి మిక్కిలి కృశతనందును. మిక్కిలి స్వల్పముగ నాహారమును భుజించును. శరీరము కృశించుటంజేసి సన్నసిరములచే వ్యాపించినశరీరము కల్గియుండును. జ్ఞానము తగ్గును. రేతస్సు నశించును. కంఠస్వరము మారి మాట్లాడ శక్తిలేకుండును. కారణములేకయే కోప మతిశయించును. జఠరాగ్ని స్వల్పమగును. నాసారంధ్రములయందును, శిరస్సునయందును, కన్నులయందును, చెవులయందును రోగములుగల్గును. ఎల్లప్పుడును ప్రేవులరచుచు కడుపులో 'గుడగుడ' యనుశబ్దముకల్గి యుబ్బరించి రొమ్ము బరువై యరోచకముచే బీడింపబడును. ఇంకయు నన్యోపద్రవములచే బాధింపబడుచు కష్టపడును.

మరియు నీసహజార్శోరోగమున గుదాంకురములు కొన్నిసమయములయందు మిక్కిలి సూక్ష్మములుగను, ఒకసమయమున గొప్పవిగను, కొన్ని దీర్ఘములుగను, కొన్ని హ్రస్వములుగను, కొన్ని గుండ్రములుగను, కొన్ని విషమములుగను, కొన్ని లోప్రక్కవక్రములుగను, కొన్ని వెలిప్రక్కవక్రములుగను, కొన్ని నిబిడములుగను నానారూపములై ఆయాదోషమునకు జెప్పినరంగులు కల్గియుండునని చరకాచార్యులు నిర్దేశించిరి.

వాతార్శోలక్షణము.

గుదాఙ్కురా బహ్వనిలాశ్శుష్కాశ్చిమిచిమాన్వితాః,
మ్లానాశ్శ్యావారుణాస్స్తబ్ధా విశదాః పరుషాః ఖరాః. 10
మిథో విసదృశా వక్రాస్తీక్ష్ణా విస్ఫుటితాననాః,
బిమ్బీకర్జూరకర్కన్ధుకార్పాసీఫలసన్నిభాః. 11
కేచిత్కదమ్బపుష్పాభాః కేచిత్సిద్ధార్థకోపమాః,
శిరఃపార్శ్వాంసకట్యూరువఙ్క్షణాద్యధికవ్యథాః 12
క్షవథూద్గారవిష్టమ్భహృద్గ్రహారోచకప్రదాః,
కాసశ్వాసాగ్నివైషమ్యకర్ణనాదభ్రమావహాః. 13
తైరార్తో గ్రథితం స్తోకం సశబ్దం సప్రవాహికమ్,
రుక్ఫేనపిచ్ఛానుగతం విబద్ధముపవేశ్యతే. 14
కృష్ణత్వఙ్నఖవిణ్మూత్రనేత్రవక్త్రశ్చ జాయతే,
గుల్మప్లీహోదరాష్ఠీలాసమ్భవస్తత ఏవ చ. 15

వాతము ప్రకోపించుటచే గల్గినయర్శోరోగమునందు గుదాంకురములు ద్రవము లేక యెండి చిమచిమయని దురదకలిగి వాడినవియు, శ్యామలవర్ణంబులును, అరుణవర్ణంబులు నై యుండును. మరియు నవి యొండొంట గలియక కొన్ని క్రిందికిని కొన్ని పైకిని వ్యాపించి, ఫుల్లలవలె స్తంభించి, బేకానువలె కరకుకలిగియుండును. కఠినములై యొకటివలె నింకొకటి యుండక భిన్నరూపములై విల్లువలె వక్రములును, దర్భలకొనలవలె వాడియైన కొనలు కల్గినవియు, కొనలయందు చిట్లినవియునై యుండును. వానిలో కొన్ని దొండపండువంటి యాకారముకల్గి యెఱ్ఱనై యుండును. కొన్ని ఖర్జూరపు పండ్లబోలియు, కొన్ని రేగుపండ్లవలె గుండ్రముగను, కొన్ని ప్రత్తికాయలవలె నిడుపుగను, కొన్ని కడపపువ్వులబోలె రక్తవర్ణంబులుగను, కొన్ని యావగింజలబోలె సన్నవియునై యుండును. అట్టిగుదాంకురములచేత తలయందును, ఇరుప్రక్కలయందును, మూపులయందును, నడుమునందును, తొడలయందును, గజ్జలు మున్నగు నవయవవిశేషములయందును మిక్కిలి తీవ్రమైననొప్పి మొదలగు బాధలు కల్గును. తుమ్ములును, త్రేపులును అధికముగ వెడలును. మలము బంధింపబడును. రొమ్మునపట్టినట్లు నొప్పి కల్గును. అరోచకము, దగ్గు, శ్వాసము కల్గును. జఠరాగ్ని యొకప్పుడు మిక్కిలి తీవ్రంబును మరియొకప్పుడు మందంబునై విషమముగనుండును. చెవులయందు కారణములేకయే ధ్వని పుట్టును. చక్రముపైనున్నవానివలె నొడలు తిరుగునట్లుండును. అట్టిబాధలతో గూడిన

మలమును గుడగుడ యనుశబ్దముతోగూడి కఠినంబై బంకతోగూడి మిక్కిలి బాధకల్గి కొంచెముగ మలప్రవర్తియగును. ఆమలంబును మిక్కిలి బలాత్కారముగ ముక్కినప్పుడు నురుగుతోగూడి కొంచెముగ వెడలును. మరియు నారోగికి చర్మము గోళ్లు మలము మూత్రము నేత్రములు ముఖము ఇవియన్నియు నల్లగనుండును. ఇట్టి యర్శోరోగము చేత గుల్మము, ప్లీహాభివృద్ధి, ఉదరము, అష్ఠీలయనువాతరోగము ఇవియన్నియు కల్గును.

పిత్తార్శోలక్షణము.

పిత్తోత్తరా నీలముఖా రక్తపీతాఽసితప్రభాః,
తన్వస్రస్రావిణో విస్రాస్తనవో మృదవశ్శ్లథాః. 16
శుకజిహ్వాయకృత్ఖణ్డజలౌకావక్త్రసన్నిభాః,
దాహపాకజ్వరస్వేదతృణ్మూర్ఛారుచిమోహదాః. 17
సోష్మాణో ద్రవనీలోష్ణపీతరక్తామవర్చసః,
యవమధ్యా హరిత్పీతహారిద్రత్వఙ్నఖాదయః. 18

పిత్తప్రకోపమున జనించినయర్శోరోగమునందు గుదాంకురములు నల్లనికొనలుకల్గి రక్తవర్ణంబులును పీతవర్ణంబులును నల్లనికాంతికల్గినవియునై యుండును. కొంచెముకొంచెముగ రక్తమును స్రవించును. దుర్గంధముకల్గి మిక్కిలి సన్నవియై మెత్తగా సడలియుండును. చిలుకనాలుకను యకృత్తను మాంసఖండమును జెలగనోటిని బోలియుండును. అట్టి యంకురములు ఘోరమైనమంటతోగూడి పుండగును. వేడిగల్గి ద్రవంబును నీలవర్ణంబును ఉష్ణవర్ణంబును, పీతవర్ణంబును లేక రక్తవర్ణంబునునై పక్వముగాని మలముకల్గును. మరియు గుదాంకురములు యవలబోలిన మధ్యభాగము కల్గియుండును. చర్మంబును గోళ్లను మున్నగునవి పచ్చనిరంగైనను ఆకుపచ్చనివర్ణంబైన కల్గియుండును.

కఫజార్శోలక్షణము.

శ్లేష్మోల్బణా మహామూలా ఘనా మన్దరుజస్సితాః,
ఉత్సన్నోపచితస్నిగ్ధస్తబ్ధవృత్తగురుస్థిరాః. 19
పిచ్ఛిలాస్తిమితాశ్శ్లక్ష్ణాః కణ్డ్వాఢ్యాస్స్పర్శనప్రియాః,
కరీరపనసాస్థ్యాభాః తథా గోస్తనసన్నిభాః. 20
వఙ్క్షణానాహినః పాయువస్తినాభివికర్షిణః,
సశ్వాసకాసహృల్లాసప్రసేకారుచిపీనసాః. 21

మేహకృచ్ఛ్రశిరోజాడ్యశిశిరజ్వరకారిణః,
క్లైబ్యాగ్నిమార్దవచ్ఛర్దిరామప్రాయవికారదాః. 22
వసాభసకఫప్రాజ్యపురీషాస్రప్రవాహికాః,
న స్రవన్తి న భిద్యన్తే పాణ్డుస్నిగ్ధత్వగాదయః. 23

కఫప్రకోపముచే జనించిన యర్శస్సునందు మాంసపుమొలకలు మిగుల లోతున నాటుకొనిన వ్రేళ్లుకల్గి తెల్లనిరంగుతోగూడి స్వల్పమైన బాధకల్గి దట్టముగ నుండును. మిక్కిలి పొడవుకల్గి స్థూలములై స్నిగ్ధంబుగ (జిడ్డుకల్గి) గుండ్రములై మేకులవలె స్తంభించి యుండును. జిగటకల్గి నిశ్చలములై మణులవలె నిగనిగలాడుచు ప్రబలమైన జిలగల్గి చేతతాకిన సుఖముగనుండును. అందు కొన్ని వెదురుమొవ్వులబోలె కోమలంబులును, కొన్ని పనసవిత్తులబోలె నునుపుకల్గియు, కొన్ని ద్రాక్షపండ్లవలె గుండ్రంబులునై యుండును. ఈవ్యాధియందు గెజ్జలలో నుబ్బియుండును. గుదస్థానమునందును పొత్తికడుపునను, బొడ్డుదగ్గిరను లాగిపట్టినట్టులు బాధ కలుగును. శ్వాసము, దగ్గు, ఓకరింతలు, నోట జొల్లుకారుట, అరోచకము, పడిసెము, ప్రమేహము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, శిరోభారము, చలిజ్వరము, ఈరోగము లుపద్రవరూపములుగ జనించును. ఇంద్రియపాటవము చెడి నపుంసకత్వము కల్గును. జఠరాగ్ని బలహీనమగును. వాంతియగును. అజీర్ణము ప్రధానముగ గలవ్యాధులు కల్గును. కఫముతోగూడి మాంసరసమునకు సమానమైనమలము విశేషముగ వెడలును. పైనివరింపబడిన ప్రవాహికయనువ్యాధి కల్గును. పైజెప్పిన లక్షణములతో గూడినయంకురములు పగులవు. అందుండి రక్తము స్రవించదు. మలము, మూత్రము, కన్నులు, చర్మము, గోళ్లు, ముఖము మున్నగునవి పాండువర్ణంబులును స్నిగ్ధంబులునై యుండును.

సాన్నిపాతికార్శోలక్షణము.

సర్వైస్సర్వాత్మకాన్యాహుర్లక్షణైస్సహజాని చ,

త్రిదోషములు సమకాలమున ప్రకోపించి కల్గినయర్శోరోగమున త్రిదోషములకును వేర్వేరుగ జెప్పినలక్షణములన్నియు గల్గియుండును. సహజార్శోరోగమునకూడ త్రిదోషలక్షణములు కల్గియుండును.

రక్తార్శోలక్షణము.

రక్తోల్బణాః గుదే కీలాః పిత్తాకృతిసమన్వితాః. 24
వటప్రరోహసదృశాః గుఞ్జావిద్రుమసన్నిభాః,
తేఽత్యర్థం దుష్టముష్ణం చ గాఢవిట్కాప్రపీడితాః. 25

స్రవన్తి సహసా రక్తం తస్య చాఽతిప్రవృత్తితః,
భేకాభః పీడ్యతే దుఃఖైః శోణితక్షయసమ్భవైః 26
హీనవర్ణబలోత్సాహో హతౌజాః కలుషేన్ద్రియః,
విట్శ్యావం కఠినం రూక్షం అధోవాయుర్న వర్తతే. 27

రక్తము ప్రకోపించుటచే గల్గినయర్శోరోగమున గుదస్థానమునందలి యంకురములు పిత్తమున జనించినవానికి జెప్పినలక్షణములు కల్గియుండును. మరియు మఱ్ఱిచిగుళ్లను బోలి కొన్నియు, పవడములను గురిగింజలనుబోలి కొన్నియు నుండును. మలము ద్రవము లేక కఠినమై వెడలుటంజేసి దానియొరిపిడిచే మిక్కిలి దుష్టంబును ఉష్ణంబునైన రక్తము శీఘ్రముగ వెడలును. అట్టిరక్త మధికముగ వెడలుటవలన శరీరమునందలి రక్తము నశించి యొడలెల్ల కృశించి రక్తక్షయమునగల్గు నానావిధబాధలచే పీడింపబడి శరీరవర్ణము, బలము, ఉత్సాహముంజెడి ప్రాణమునకు ముఖ్యాధారమగు నోజస్సు నశించి వ్యాకులము లగునింద్రియములు పాటవంబుచెడి, వర్షాకాలమునందలి కప్పవలె కృశతనొంది, పచ్చనిశరీరముకలవాడై బాధపడును. శ్యామవర్ణంబును, కఠినంబును, రూక్షంబును నగుమలమును విసర్జించును. అపానవాతము బైటవెడలక మలము మిగుల కష్టముచే వెడలును.

దోషానుబంధమున కల్గినరక్తార్శోలక్షణము.

తను చారుణవర్ణం చ ఫేనిలం చాసృగర్శసామ్,
కట్యూరుగుదశూలం చ దౌర్బల్యం యది చాధికమ్. 28
తత్రానుబన్ధో వాతస్య హేతుర్యది చ రూక్షణమ్,
శిథిలం శ్వేతపీతం చ విట్స్నిగ్ధం గురు శీతలమ్. 29
యద్యర్శసాం ఘనం చాసృక్తన్తుమత్పాణ్డు పిచ్ఛిలం,
గుదం సపిచ్ఛం స్తిమితం గురు స్నిగ్ధం చ కారణమ్, 30
శ్లేష్మానుబన్ధో విజ్ఞేయః తత్ర రక్తార్శసాం బుధైః

వాతము ప్రకోపించి రక్తమునంగలిసి జనించిన యర్శోరోగమున అరుణవర్ణంబును నురుగుతో గూడినదియు నగురక్తము స్వల్పముగ వెడలును. నడుమునందును, తొడలయందును, గుదస్థానమునందును నొప్పికల్గును. మిక్కిలి బలహీనమగును. ఇవ్యాధి మిక్కిలి రూక్షంబులగు పదార్థముల భుజించుటంజేసి ప్రకోపించినవాతముచే గల్గును.

గురుపదార్థములను స్నిగ్ధపదార్థములను భుజించుటచేత కఫము ప్రకుపితమై రక్తముతోగూడి యర్శోరోగమును కల్గించును. ఇందు కఫము అనుబంధంబును రక్తము ప్రధానంబునగును. ఈవ్యాధియందు తెలుపుతోగూడిన పచ్చనిరంగుగల్గి స్నిగ్ధంబును, మిక్కిలి బరువుకల్గినదియు, చల్లనైనదియు నగుమలము బంధములేక వెడలును. రక్తము చిక్కనై తీగవలె బాధనకల్గి పాండువర్ణంబును పిచ్ఛిలంబునై స్రవించును. గుదస్థానమున బిగటకల్గి గుడ్డచే గప్పినట్లు మొద్దుబారియుండును. ఇచ్చట రక్తమునకును పిత్తమునకును లక్షణము లొక్కటిగ నుండును కావున పిత్తానుబంధరక్తార్శస్సునకు ప్రత్యేకముగ లక్షణము చెప్పబడదయ్యె.

ఆర్శోరోగపూర్వరూపములు.

విష్టమ్భోఽన్నస్య దౌర్బల్యం కుక్షేరాటోప ఏవ చ,
కార్శ్యముద్గారబాహుళ్యం సక్థిసాదోఽల్పవిట్కతా. 31
గ్రహణీదోషపాణ్డ్వర్తేరాశఙ్కా చోదరస్య చ,
పూర్వరూపాణి నిర్దిష్టాన్యర్శసామభివృద్ధయే. 32

భుజింపబడిన యాహారపదార్థము వాతముచే నడ్డగింపబడియుండుట, బలహీనము, కడుపులోగుడగుడయనుశబ్దముతోగూడి యుబ్బుట, శరీరము మిక్కిలి కృశించుట, త్రేనుపు లధికముగ వెడలుట, తొడలు విరిసినట్లు నొచ్చుట, మలము కొంచెముగ వెడలుట, గ్రహణి యనునాళము చెడియుండుట, పాండురోగంబును, ఉదరరోగంబును కల్గునేమో యని సందేహము జనించుట ఇవియన్నియును ఆర్శోరోగము జనించుటకు మున్ను కల్గుపూర్వరూపములు.

ఆర్శోరోగప్రాబల్యకారణము.

పఞ్చాత్మా మారుతః పిత్తం కఫో గుదవలిత్రయమ్,
సర్వ ఏవ ప్రకుప్యన్తి గుదజానాం సముద్భవే. 33
తస్మాదర్శాంసి దుఃఖాని బహువ్యాధికరాణి చ,
సర్వదేహోపతాపీని ప్రాయః కృచ్ఛ్రతమాని చ. 34

ప్రాణాదిభేదములచే నైదువిధములైనవాతంబును, ఆలోచకాదిభేదములచే నైదుతెరంగులగుపిత్తంబును, అవలంబకాదిభేదములచే నైదువిధములైనకఫంబును, మిథ్యాహారాదులచే ప్రకోపమునంది తమతమస్థానముల విడచి గుదస్థానమునందలి వలిత్రయమున జేరి గుదాంకురములగల్గించును. కావున నర్శోరోగము మిక్కిలి కష్టమును కల్గించునదియు,

పలుతెరంగులైన యితరవ్యాధుల గల్గించునదియు నగును. దేహమునందంతట వ్యాపించిన త్రిదోషముల ప్రకోపమునంజేసియే దేహమును విశేషముగ తపింపజేయును. మిక్కిలి కష్టసాధ్యములు నగును.

ఇచ్చట వాతాదిభేదములను వానిస్థానములను కృత్యములను వివరించెద— వాతము:—ప్రాణము, అపానము, వ్యానము, ఉదానము, సమానము నని యైదువిధములు. ఆలోచకము రంజకము, సాధకము, పాచకము, భ్రాజకము నని పిత్తమైదువిధములు. అవలంబకము, క్లేదకము, బోధకము, తర్పకము, శ్లేషకము నని కఫము ఐదు తెరంగులు. ఈవాతపిత్తకఫములు మూడును ప్రత్యేక మొక్కొకరూపమయ్యును వానివాని స్థానభేదములచేతను, కృత్యవిశేషములబట్టియు వేర్వేరుగ నైదేసిభేదములనంది యైదేసిపేరులచే బిలువంబడును. వానిస్థానములను కృత్యములను వాగ్భటాచార్యుం డిత్తెరంగున వివరించెను:—

"ప్రాణాదిభేదాత్పఞ్చాత్మా వాయుః ప్రాణోఽత్ర మూర్ధగః, ఉరఃకణ్ఠచరో బుద్ధిహృదయేన్ద్రియచిత్తధృక్, ష్ఠీవనక్షవథూద్గారనిశ్వాసాన్నప్రవేశకృత్, ఉరస్స్థానముదానస్య నాసానాభిగళాంశ్చరేత్, వాక్ప్రవృత్తిప్రయత్నోర్జాబలవర్ణస్మృతిక్రియః; వ్యానో హృది స్థితః కృత్స్నదేహచారీ మహాజవః, గత్యపక్షేపణోత్క్షేపనిమేషోన్మేషణాదికాః. ప్రాయస్సర్వాః క్రియాః తస్మిన్ ప్రతిబద్ధాశ్శరీరిణామ్, సమానోఽగ్నిసమీపస్థః కోష్ఠే చరతి సర్వతః, అన్నం గృహ్ణాతి పచతి వివేచయతి ముఞ్చతి. అపానోఽపానగః శ్రోణివస్తిమేఢ్రోరుగోచరః, శుక్రార్తవశకృన్మూత్రగర్భనిష్క్రమణక్రియః" (వాగ్భట. సూ. అ. ౧౨. శ్లో. ౪. ౯) వాతము ప్రాణాదిభేదములచే నైదువిధముల నుండును. అందు ప్రాణవాతము శిరస్స్థానమున నుండును. అందుండి హృదయంబునను, కంఠంబునను వ్యాపించి బుద్ధిని హృదయమును ఇంద్రియములను చిత్తమును ధరించును. ఉమియుట, తుమ్ముట, త్రేపుట, నిశ్వాసము వెడలుట, అన్నమును కుక్షిలోనికి ప్రవేశింపజేయుట అను నీపనులజేయును. ఉదానవాతమునకు రొమ్ము ప్రధానస్థానము. నియతముగ నందుండి నాసారంధ్రములయందును, నాభిస్థానమునను, కుత్తుకయందును సంచరించుచు అక్షరాత్మకమైనమాటల వెడలించుటకు దగిన (బాహ్యాభ్యంతర) ప్రయత్నమును జేయును. శరీరమునం దుత్సాహమును, బలమును, శరీరవర్ణమును, మనస్సున జ్ఞాపకశక్తిని కల్గించును. వ్యానవాతము హృదయస్థానమున ముఖ్యముగనుండి మిక్కిలి వేగముకల్గి శరీరమునందెల్ల వ్యాపించును. నడుచుట, అవయవముల క్రిందికివాల్చుట, పైకెత్తుట, కనురెప్పలవాల్చుట, పైకెత్తుట మున్నగు పలుతెరంగులైనవ్యాపారముల నన్నింటిని చేయుచుండును. మానవుల శరీరావయవములకు సంబంధించిన చలనాదివ్యాపారములన్నియు నీవ్యానవాతమునందే

యాధారపడియుండును. సమానవాతము ఆహారమును పచనమునందించు కాయాగ్ని సమీపమున ప్రధానముగనుండి కోష్ఠమునందెల్ల సంచరించును. భుజింపబడు అన్నము మున్నగు నాహారపదార్థములను గ్రహించును. వానిని యామాశయమునం జేర్చి పాచక పిత్తముతోఁగూడి చక్కఁగ పచనము నందించును. పక్వమైనపిదప నుండవలె నుండు నాహారపదార్థమును విరళముగఁజేసి యధోమార్గమున విడచును. అపానవాతము అపాన స్థానమున ముఖ్యముగనుండి పిరుదులయందును, మూత్రకోశమునందును, శిశ్నమునందును, తొడలయందును సంచరించుచు శుక్రమును, ఋతుశోణితమును, మలమూత్రములను, గర్భమునుండు శిశువును బైటవెడలించును.

"పిత్తం పఞ్చాత్మకం తత్ర పక్వామాశయమధ్యగమ్, పఞ్చభూతాత్మకత్వేఽపి యత్తైజసగుణోదయాత్. త్యక్తద్రవత్వం పాకాదికర్మణాఽనలశబ్దితమ్, పచత్యన్నం విభజతే సారకిట్టౌ పృథక్తథా. తత్రస్థమేవ పిత్తానాం శేషాణామప్యనుగ్రహమ్, కరోతి బలదానేన పాచకం నామ తత్ స్మృతమ్. ఆమాశయాశ్రయం పిత్తం రఞ్జకం రసరఞ్జనాత్, బుద్ధిమేధాభిమానాద్యైరభిప్రేతార్థసాధనాత్. సాధకం హృద్గతం పిత్తం రూపాలోచనతస్మృతమ్, దృక్స్థమాలోచకం త్వక్స్థం భ్రాజకం భ్రాజనాత్త్వచః." (వాగ్భట. సూ. అ. ౧౨. శ్లో. ౧౦—౧౪) పాచకాదిభేదములచే పిత్తము ఐదువిధములనుండును. అందు పాచకపిత్తము పక్వాశయమునకును, ఆమాశయమునకును మధ్యభాగమున ప్రధానముగ నుండును. అయ్యది పృథివిమున్నగు పంచభూతములగుణములు కల్గియున్నను, తేజోగుణం బధికముగ నుండుటంజేసి, ద్రవగుణమును దక్కి సమానవాతసంబంధముచేత నాహారమును పచించుటవలన అగ్నిశబ్దవాచ్యమై యన్నాదుల బచింపజేయును. ఆహారము జీర్ణించినపిదప దానిసారమైన రసమును, పిప్పియైనమలమును వేరుపరచును. అయ్యది యామపక్వామాశయముల నడుమనుండియే తక్కినరూపాలోచకాది పిత్తములకు బలమునిచ్చుచు ననుగ్రహించును. ఇయ్యది యాహారమును పచించుటంజేసి పాచకపిత్తమని యన్వర్థముగ జెప్పంబడును. రంజకపిత్తము ఆమాశయమున ముఖ్యముగ నుండును. అయ్యది రసధాతువునకు రక్తవర్ణమును కల్గించుటంజేసి రంజకపిత్తమని యన్వర్థముగ జెప్పంబడును. సాధకమనుపిత్తము హృదయస్థానమున ప్రధానముగ నుండును. అయ్యది బుద్ధిమేధ అభిమానము మున్నగువానిచే నభిమతమైనవానిని సాధించుటంజేసి సాధకపిత్త మనబరంగు. ఆలోచకపిత్తము నేత్రములయందుండి రూపాదులగ్రహించు శక్తిని కల్గించును. దానంజేసియే ఆలోచకంబని యన్వర్థముగ జెప్పంబడును. భ్రాజకపిత్తము చర్మముపైనుండి శరీరమునకాంతిబుట్టించి ప్రకాశింపజేయుటంజేసి భ్రాజకపిత్తమని జెప్పంబడును.

"శ్లేష్మా చ పఞ్చధోరస్థస్సత్రికస్య స్వవీర్యతః, హృదయస్యాఽన్నవీర్యాచ్చ తత్స్థ ఏవామ్బుకర్మణా. కఫధామ్నాం చ శేషాణాం యత్కరోత్యవలమ్బనమ్. అతోఽవలమ్బకశ్శ్లేష్మా యస్త్వామాశయసంస్థితః, క్లేదకస్సోఽన్నసంఘాతక్లేదనాత్, రసబోధనాత్. బోధకోరసనాస్థాయీ శిరస్సంస్థోఽక్షితర్పణాత్, తర్పకస్సన్ధిసంశ్లేషాత్ శ్లేషకస్సన్ధిషుస్థితః." (వాగ్భట. సూ. అ. ౧౨. శ్లో. ౧౫—౧౮) అవలంబకాదిభేదములచే కఫము నైదుతెరంగులగును. అందు అవలంబకం బనుకఫము ఉరస్థానమున ప్రధానముగ నుండును. అందుండి తనప్రభావముచేత త్రికము (వెన్నెముకకు క్రిందిసంధిభాగము)నకు అవలంబనమును (స్వకృత్యమునందు సామర్థ్యమును) కలుగఁజేయుటచేతను, రసరూపముగ పరిణమించిన యన్నములయొక్క వీర్యమువలన హృదయమునకు తనప్రభావముచే మిక్కుటముగ నవలంబనముచేయుటచేతను, క్లేదసంశ్లేషాదిరూపమైన జలవ్యాపారములచే నితరములగు కఫస్థానములకు అవలంబనమును కల్గించుటచేతను అవలంబకమనబడును. ఆమాశయమున నుండుకఫము క్లేదక మనంబడును. ఇయ్యది యామాశయమును స్థానముగ జేసికొని భుజింపబడిన యాహారపదార్థముల నార్ద్రముగ జేయుటంజేసి క్లేదక మనబడును, బోధకకఫము రసనేంద్రియము నాశ్రయించి యాహారపదార్థములయందలి మధురాది రసములను తెలుపుచుండును. కావున నియ్యది బోధకకఫమని చెప్పంబడును. తర్పకమను కఫము కన్నులయందుండి కన్నులకాప్యాయత నందించుచుండును. దానంజేసియే యియ్యది తర్పకం బనబరంగు. శ్లేషకం బనుకఫము కాళ్లుచేతులు మున్నగునవయవముల కీళ్లయందుండి సంధిబంధముల నొండొంట కలిసియుండునట్లు చేయుచుండును. దానంజేసియే యియ్యది శ్లేషకం బనబరంగును.

పైజెప్పినరీతిగ వాతపిత్తకఫముల మూడిటికిని వేర్వేరుగ భేదమును వానివాని స్థానములను కృత్యములను ఎఱుంగునది. అట్టి త్రిదోషములు గుదస్థానమున జేరి యంకురముల గల్గించును. కావున అర్శస్సు మిక్కిలి కష్టము గల్గించునని భావము.

సుఖసాధ్యార్శోలక్షణము.

బాహ్యాయాన్తు వలౌ జాతాన్యేకదోషోల్బణాని చ,
అర్శాంసి సుఖసాధ్యాని న చిరోత్పతితాని చ 35

గుదస్థానమునందు మూడువళులలో వెలిప్రక్కనుండు వళియందు జనించిన యర్శస్సును, త్రిదోషములలో నొక్కదోషముమాత్రము ప్రకోపించుటచే గల్గినయర్శస్సును, స్వల్పకాలమున జనించినయర్శస్సును సుఖముగ సాధింపదగియుండును.

కృచ్ఛ్రసాధ్యార్శోలక్షణము

ద్వన్ద్వజాని ద్వితీయాయాం వలౌ యాన్యాశ్రితాని చ,
కృచ్ఛ్రసాధ్యాని తాన్యాహుః పరిసంవత్సరాణి చ 36

రెండేసిదోషములసంసర్గమున జనించినవియు, రెండవవళియందు పుట్టినవియు, సంవత్సరకాలమునకు మునుపు జనించినవియు కృచ్ఛ్ర (కష్ట) సాధ్యము లగును.

అసాధ్యార్శోలక్షణము.

సహజాని త్రిదోషాణి యాని చాభ్యన్తరాం వలిమ్,
జాయన్తేఽర్శాంసి సంశ్రిత్య తాన్యసాధ్యాని నిర్దిశేత్. 37

పైజెప్పిన యర్శోరోగములలో పుట్టుకతోగూడ బీజదోషమునం గలిగినయర్శస్సులును, త్రిదోషసన్నిపాతమున జనించినదియు, లోప్రక్కనుండు మూడవవళిలో జనించినవియు నసాధ్యములు.

ఇచ్చట నీవిశేషము నెఱుంగునది:—బాహ్యప్రదేశమున నున్నవళి నాశ్రయించి వాతాదులలో నొక్కదోషము ప్రకోపించుటచే గల్గినయర్శస్సు సుఖసాధ్యము. ఆవళి యందే దోషద్వయప్రకోపమున జనించినయర్శస్సు కృచ్ఛ్రసాధ్యము. అచ్చటనే త్రిదోషప్రకోపమున జనించినది యాప్యము. రెండవవళి నాశ్రయించి వాతాదులలో నొక్కదోషమున జనించినను కృచ్ఛ్రసాధ్యము. ఆచోటనే దోషద్వయప్రకోపమున జనించినది యసాధ్యము. మూడవవళి నాశ్రయించి వాతాదులలో నొక్కదోషమున జనించినను యాప్యంబగును. ద్విదోషప్రకోపముచేతను త్రిదోషప్రకోపముచేతను మూడవవళి నాశ్రయించి జనించినయర్శస్సు అసాధ్యము. ఇట్టి నిబంధనము దోషముల యొక్కయు స్థలముయొక్కయు బలాబలమునుబట్టి యేర్పడును.

యాప్యార్శోలక్షణము.

శేషత్వాదాయుషస్తాని చతుష్పాదసమన్వితే,
యాప్యన్తే దీప్తకాయాగ్నేః ప్రత్యాఖ్యేయాన్యతోఽన్యథా.

రోగికి జఠరాగ్ని చెడక సమస్థితి జ్వలించుచుండి, సద్వైద్యుడును మంచియౌషధములును, చక్కగ నుపచారములజేయు పరిచారకులును, బలిష్ఠుడగురోగియు నున్నచో పైజెప్పబడిన యసాధ్యలక్షణములుకల యర్శస్సులును యాప్యములగును. అటుగాక రోగికి జఠరాగ్నిమందగించి వైద్యుడు మున్నగుచతుష్పాదసంపత్తు లేకుండునెడ ప్రత్యాఖ్యేయము. (చికిత్స చేయదగదనుట.)

ఇచ్చట నీనిర్ణయము నెఱుంగునది:— రోగములన్నియు సాధ్యములనియు, అసాధ్యములనియు రెండు తెరంగులు. అందు సాధ్యములు స్వల్పచికిత్సచే సాధింపదగినవి సుఖసాధ్యములనియు, పూనికతో చికిత్స జేసి కష్టముచే సాధింపదగినవి కృచ్ఛ్రసాధ్యములనియు రెండు తెరంగులు. అసాధ్యములు ఆయుశ్శేష ముండునంతవరకును వైద్యాది సంపత్తియుండుటచే కాలము గడుపగలవి యాప్యములు, ఆయుశ్శేషంబును వైద్యాది చతుష్టయసంపత్తియు లేనిచో అపాయము గల్గించునది ప్రత్యాఖ్యేయమనియు రెండు తెరంగులు.

ఉపద్రవవిశేషములచే నసాధ్యత్వము.

హస్తే పాదే ముఖే నాభ్యాం గుదే వృషణయోస్తథా,
శోథో హృత్పార్శ్వశూలఞ్చ యస్యాసాధ్యోఽర్శసో హి సః. 39

అర్శోరోగము కల్గినవానికి హస్తములయందును, పాదములయందును, ముఖముపైనను, నాభిస్థానమునందును, గుదస్థానమునందును, వృషణములయందును, వాపుకల్గి, హృదయమునందును ఇరుప్రక్కలయందును నొప్పికల్గినయెడ వారోగికి చికిత్స జేయం జనదు. (అసాధ్యమగునని భావము.)

హృత్పార్శ్వశూలం సమ్మోహః ఛర్దిరఙ్గస్య రుగ్జ్వరః,
తృష్ణా గుదస్య పాకశ్చ నిహన్యుర్గుదజాతురమ్. 40
తృష్ణారోచకశూలార్తం అతిప్రస్రుతశోణితమ్,
శోథాతిసారసంయుక్తం అర్శాంసి క్షపయన్తి హి. 41

హృదయమునందును, ఇరుప్రక్కలయందును నొప్పికల్గి, మూర్ఛయు, వాంతియు, శరీరమునందెల్ల నొప్పియు, జ్వరంబును, దప్పియు, గుదస్థానమున పుండును కల్గినయెడ అర్శోరోగము రోగిని చంపును. మరియు దప్పి, అరోచకము, పోటును కల్గి, రక్తము అధికముగ స్రవించుచు శరీరమున వాపుకల్గి అతిసారము జనించినచో నర్శోరోగము తప్పక చంపును.

స్థానవిశేషమున జనించు నర్శోలక్షణము.

మేఢ్రాదిష్వపి వక్ష్యన్తే యథాస్వం నాభిజాని చ,
గణ్డూపదాస్యరూపాణి పిచ్ఛిలాని మృదూని చ 42

మేఢ్రము నాసారంధ్రములు మున్నగుస్థలములయందును, నాభిస్థానమునందును మాంసపుమొలకలు జనించును. అయ్యవి యెఱ్ఱలముఖమువంటి యాకారముకల్గి జిగట

కల్గి మెత్తనైయుండును. ఇయ్యవి ఆయాస్థానవిశేషమున కనురూపముగ మేఢ్రార్శస్సు, నాసార్శస్సు అను మున్నగు నామములచే వ్యవహరింపబడును.

మరియు నీయర్శస్సు జనించు స్థానవిశేషములు చరకమున నీరీతి జెప్పఁబడియె:—"సర్వేషామర్శసాం క్షేత్రం గుదస్యార్ధపఞ్చమాఙ్గులేఽవకాశే త్రిభాగాన్తరాస్తిస్రో గుదవళయః, (క్షేత్రమితి దేశః,) కేచిత్తు భూయాంసమేవ దేశముపదిశన్తి అర్శసాం; శిశ్నమపత్యపథం గళముఖనాసికాకర్ణాక్షివర్త్మాని త్వక్చ, తదప్యధిమాంసదేశతయా, గుదవలిజానాం త్వర్శాంసీతి సంజ్ఞా తన్త్రే అస్మిన్; సర్వేషాఞ్చ అర్శసామధిష్ఠానం మేదో మాంసం త్వక్చ" (చ. చి. అ. ౧౪. సూ. ౬) మనుజసామాన్యముగ గుదస్థానము నాల్గున్నరఅంగుళపరిమాణము కల్గియుండును. అందొక్కొకదానికి ఒకటిన్నరయంగుళపరిమాణము ఎడముకల్గి మూడువళులు (రేఖలు) ఉండును. అయ్యవి యర్శస్సులకన్నిటికిని ఆశ్రయముగ నుండును. ఇవియే యర్శోరోగము జనించుస్థలము. ఇవిగాక స్థలాంతరములుగూడ కొందరిచే నిర్దేశింపబడినవి. అవి శిశ్నము, ప్రసూతిమార్గము, కంఠము, నోరు, నాసారంధ్రములు, చెవులు, కనురెప్పలు, చర్మము అనునవి. అందు గుదస్థానమునందలి వళులయందు జనించినవానికి అర్శస్సులని సంజ్ఞ. అర్శస్సులకన్నింటికిని మేదస్సు, మాంసము, చర్మము ఈమూడును ముఖ్యమైన యధిష్ఠానము.

చర్మకీలలక్షణము.

వ్యానో గృహీత్వా శ్లేష్మాణం కరోత్యర్శస్త్వచో బహిః,
కీలోపమం స్థిరఖరం చర్మకీలస్తు తద్విదుః. 43
వాతేన తోదపారుష్యం పిత్తాదసితవక్త్రతా,
శ్లేష్మణా స్నిగ్ధతా తస్య గ్రథితత్వం సవర్ణతా. 44

సర్వశరీరమున వ్యాపించియుండు వ్యానవాతము ప్రకోపించి కఫముతోఁగూడి చర్మమునకు పైభాగమున అర్శస్సును కల్గించును. అందు ఇనుపచీలలవలె కఠినములైన మొలక లుండును. అయ్యది చర్మకీలమని చెప్పనగును. అందు పోటధికముగనున్నచో వాతముచే జనించినదనియు, నల్లనిగొనలు కల్గియున్నచో పిత్తమున జనించెననియు, స్నిగ్ధమై గ్రంథివలె శరీరమునకు సమానవర్ణము కల్గియున్నచో కఫమున జనించెననియు కెరుంగునది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే అర్శోరోగనిదానం సమాప్తమ్.

---

౬. అగ్నిమాంద్యాజీర్ణవిసూచికాలసకవిలంబికానిదానమ్.

అర్శోరోగమువలన అగ్నిమాంద్యము జనించును. అగ్నిమాంద్యమున నజీర్ణంబును, దానిచే విసూచియు, అలసకవిలంబికములును వరుసగ పరస్పరకారణములై జనించును. కావున అర్శోరోగనిదానమును జెప్పినపిదప అగ్నిమాంద్యాదినిదానము చెప్పబడును:—

జాఠరాగ్నిభేదములు.

మన్దస్తీక్ష్ణోఽథ విషమస్సమశ్చేతి చతుర్విధః,
కఫపిత్తానిలాధిక్యాత్తత్సామ్యాజ్జాఠరోఽనలః 1

మనుజులకు జాఠరానలము భుజింపబడిన యాహారమును పచనముజేయును. అట్టి జఠరాగ్ని మందము, తీక్ష్ణము, విషమము, సమము నని నాల్గువిధముల నుండును. శరీరమునందలి వాతపిత్తకఫములలో కఫము, స్వప్రమాణమునకన్న నధికముగ నుండుతరి కాయాగ్ని మందగించును. కావున నయ్యది మందాగ్ని యనంబరగు. పిత్తము స్వప్రమాణమునకన్న నధికముగ నున్నపుడు పిత్తం బాగ్నేయం బగుటంజేసి కాయాగ్నిబలము వృద్ధినొందును. దానంజేసి తీక్ష్ణాగ్ని యనబడును. వాతము స్వప్రమాణమునకన్న నధికమగునపుడు అట్టివాతముచే జాఠరాగ్ని విషమగతినొందును. దానంజేసి విషమాగ్ని యనబడును. వాతపిత్తకఫములు మూడును వృద్ధిక్షయములులేక తమతమపరిమాణమున నున్నచో కాయాగ్నియు వృద్ధిహ్రాసములులేక సమానస్థితినుండును. కావున నయ్యది సమాగ్ని యనబరంగు.

ఇచ్చట అజీర్ణము మున్నగువ్యాధులు జాఠరానలవైపరీత్యమున గల్గును కావున తొలుత నగ్నిభేదములును వానిలక్షణములును నిరూపింపబడినవి.

మందాద్యగ్నికృత్యములు.

విషమో వాతజాన్ రోగాన్ తీక్ష్ణః పిత్తనిమిత్తజాన్,
కరోత్యగ్నిస్తథా మన్దో వికారాన్ కఫసమ్భవాన్. 2
సమా సమాగ్నే రశితా మాత్రా సమ్యగ్విపచ్యతే,
స్వల్పాపి నైవ మన్దాగ్నేః విషమాగ్నేస్తు దేహినః. 3

కదాచిత్పచ్యతే సమ్యక్కదాచిచ్చ న పచ్యతే,
మాత్రాతిమాత్రాప్యశితా సుఖం యస్య విపచ్యతే,
తీక్ష్ణాగ్ని రితి తం విద్యాత్సమాగ్నిశ్శ్రేష్ఠ ఉచ్యతే. 4

పైజెప్పినరీతిగ విషమంబైన యగ్ని వాతముచే విషమగతి నందినది కావున నెను బహువిధములైన వాతరోగములలో నొకదానిని కల్గించును. లేక వాతప్రకోపమున జనించు వాతజ్వరాదిరోగములనైనను పుట్టించును. పిత్తాధిక్యమున ప్రబలమైన తీక్ష్ణాగ్ని నలువది భేదములుగల పిత్తరోగములనైనను, పిత్తజ్వరాదులనైనను కలుగజేయును. శీతగుణ ప్రధానమైనకఫము అధికమగుటచే తనశక్తితగ్గియుండు మందాగ్ని కఫనిమిత్తకములగు ఇరువది కఫరోగములనైనను, కఫజ్వరాదులనైనను కల్గించును. దోషసామ్యముచేత న్యూనాధిక్యములులేక సమస్థితినుండు సమాగ్నిన్యూనాధిక పరిమాణముగాక సమప్రమాణముగ భుజింపబడిన యాహారపదార్థములను సకాలమున చక్కగ జీర్ణింపజేయును. ఎట్టి రోగములగల్గించక శరీరమును సుస్థముగనుంచును. మందాగ్ని తాను భుజించుపరిమితికన్న స్వల్పప్రమాణముగ భుజించినను దానినికూడ పచింప సామర్థ్యములేకుండును. విషమాగ్నిచే మనుజునకు ఆహారపదార్థ మొకప్పుడు చక్కగ పక్వమగును. ఒకసమయమున చక్కగ పక్వముగానేరదు. (అగ్నివిషమగతిగనుండుటచే న్యూనముగ నుండుసమయమున పచింపజేయుశక్తి తగ్గును. అగ్ని బలయుక్తముగ నున్నతరి చక్కగ పచనము నొందింపనోపును.) మనుజుడు సమప్రమాణముగ భుజించినను మామూలు పరిమితికన్న నధికముగ భుజించినను తీక్ష్ణాగ్ని అతిసులభముగ చక్కగ పచింపజేయును. పైజెప్పబడిన నాల్గువిధములయగ్నులలో సమాగ్నియాహారమును చక్కగ సకాలమున పచింపజేసి రోగముల గల్గనీయక సుస్థతను కాపాడుటంజేసి మిగుల శ్రేష్ఠమైనది. తక్కిన విషమమన్దతీక్ష్ణాగ్నులు మూడును ఆహారమును చక్కగ పచింపక రోగముల గల్గించును; కావున నయ్యవి శ్రేష్ఠములు కావు.

ఇచ్చట "సమా సమాగ్నిరశితామాత్రా" అనుచోట సమమాత్ర యన ఎవ్వని కెంతపరిమితమైన యాహారము భుజించిన పిమ్మట సకాలమున చక్కగ పచనమగునో అట్టి పరిమాణమని యెఱుంగునది. ఈవిషయము చరకమున "యావత్ యస్యాశనమశితమనుపహత్య ప్రకృతిం యథాకాలం జరాం గచ్ఛతి; తావదస్య మాత్రా ప్రమాణం వేదితవ్యం భవతి" అనువాక్యముచే నుపదేశింపబడినది.

మఱియు తీక్ష్ణాగ్నియనునది ప్రమాణమునకన్న నధికముగ భుజించినను, ముందు భుజింపబడిన యాహారము జీర్ణముకాకుండునపుడు మరల భుజించినను, జీర్ణముకాని

గుణముకలపదార్థముల భుజించినను, భుజించిన పిదప పగటియందు నిదురించినను, అతిశీఘ్రముగ జీర్ణింపజేయును. ఈవిషయము తంత్రాంతరమున నీరీతిచెప్పబడినది:—"అతిమాత్రమజీర్ణేఽపి గురు చాన్నమథాశ్నతః, దివాపి స్వపతో యస్య పచ్యతే సోఽగ్నిరుత్తమః."

పైజెప్పబడిన తీక్ష్ణాగ్నియే మిక్కిలియుత్కటముగ నున్నచో అత్యగ్నియనియు, భస్మకాగ్నియనియు చెప్పబడును. ఈయగ్నిస్వరూపము చరకమునవిట్లు చెప్పబడినది:— "నరే క్షీణకఫే పిత్తం కుపితం మారుతానుగం, స్వోష్మణా పావకస్థానే బలమగ్నేః ప్రయచ్ఛతి. తదా లబ్ధబలో దేహం విరూక్షేత్సానిలోఽనలః, అభిభూయ పచత్యన్నం తైక్ష్ణ్యాదాశు ముహుర్ముహుః. పక్త్వా చాన్నం తతో ధాతూన్ శోణితాదీన్ పచత్యపి, తతో దౌర్బల్యమాతఙ్కాన్ మృత్యుం చోపనయన్నరమ్. భుక్తేఽన్నే లభతే శాన్తిం జీర్ణమాత్రే ప్రతామ్యతి, తృట్కాసదాహమూర్ఛాద్యా వ్యాధయోఽత్యగ్నిసమ్భవాః." (చ. చి. అ. ౧౫) మనుజునకు కఫము క్షీణంబైనపుడు పిత్తము ప్రకోపమునొంది బలిష్ఠమైనవాతమునం గలిసి జాఠరానలంబుండుస్థలమున జేరి తనకు స్వాభావికమైన వేడిచేత కాయాగ్నిని బలపరచును. దానంజేసి జఠరాగ్నియు నుత్కటమగు బలమునొంది శరీరమునెల్ల బడలికనొందింపుచు వాతముచే ప్రేరితమై తనయందలి తీక్ష్ణగుణముచేత మాటిమాటికి నతిశీఘ్రముగ నాహారపదార్థమును జీర్ణింపజేయును. అంతటతోక తన తీవ్రతచే శరీరమునందలి రసరక్తాది ధాతువులనెల్ల వరుసగ పచింపజేయును. పిమ్మట ధాతుశోషమువలన మనుజుడు మిక్కిలి బలహీనుడగును. నానావిధరోగములచే బాధితుడై తుదకు మృత్యుముఖమునకు గురియగును. అన్నము భుజించినతోడనే కొంచెము సుఖముకల్గును. జీర్ణమైనవెంటనే మిక్కిలి బడలికజెందును. అట్టితీవ్రగుణమువలన దప్పియు, దగ్గును, తాపంబును, మూర్ఛయుం గల్గును. ఇవిగాక అత్యగ్నివలన కలుగురోగములన్నియు జనించును.

అత్యగ్ని యను పేరు దీనికేయని వారియభిప్రాయము. దీనినే భస్మకాగ్ని యని గ్రంథాంతరముల వ్యవహరించిరి. ఆహారపదార్థములనెల్ల నతితీవ్రముగ భస్మం బొనరించుటంజేసి దీనికి భస్మకాగ్నియని పేరిడినట్లున్నది.

అజీర్ణభేదములు.

ఆమం విదగ్ధం విష్టబ్ధం కఫపిత్తానిలైస్త్రిభిః,
అజీర్ణం కేచిదిచ్ఛన్తి చతుర్థం రసశేషతః. 5

అజీర్ణం పఞ్చమం కేచిన్నిర్దోషం దినపాకి చ,
వదన్తి షష్ఠఞ్చాజీర్ణం ప్రాకృతం ప్రతివాసరమ్. 6

కఫము ప్రకోపించి జఠరాగ్నిని తనయందలి శీతగుణముచేత చల్లార్చును. దాని వలన నాహారపదార్థము పక్వముకాకయుండును. ఇయ్యది ఆమాజీర్ణమని చెప్పబడును. పిత్తము ప్రకోపమునంది జాఠరాగ్నిని యుత్కటముగఁజేసి తీక్ష్ణత నందించును. దానిచేత నాహారపదార్థము జీర్ణము నందకుండును. ఇయ్యది విదగ్ధాజీర్ణమని చెప్పంబడును. వాతము ప్రకుపితమునై కాయాగ్నిని విషమముగఁజేయును. దాన జనించు అజీర్ణము విష్టంభాజీర్ణం బని చెప్పందగు. ఇయ్యది మలమును బద్ధగించును; కావున విష్టంభాజీర్ణంబని యెఱుంగునది. భుజింపబడినయన్నము జీర్ణంబైనను దానిసారభూతమైనరసము పక్వముకాక శేషించియున్నయెడ నాల్గవది రసశేషాజీర్ణమునని కొందఱాచార్యులు వచించెదరు. తాను మామూలుగ భుజించుపరిమితికన్న నధికముగ భుజించినను, కాలనియమములేక భుజించినను, తనకలవాటునలేని పదార్థముల భుజించినను సకాలమున పక్వముకాక మరుసటిదినమున పక్వమైనయెడ దినపాకి యను నైదవయజీర్ణంబని మరికొందరును, ప్రతిదినంబునను స్వాభావికముగ కల్గునజీర్ణము ప్రాకృతంబను నాఱవయజీర్ణంబని మరికొందరు చెప్పెదరు. ఇందు కడపటి రెండజీర్ణములయందును రోగములు కల్గవు.

ఇచ్చట నీవిశేషము నెఱుంగునది:—మనుజులు భుజించునాహారపదార్థములు తొలుత నామాశయమున జేరును. పిమ్మట జాఠరాగ్నిపాచకపిత్తసాయమునంజేసి దానిని పచింపజేయును. పిదప పక్వమైనయాహారము సారకిట్టములు వేర్వేరుగ విభజింపబడును. అందు ఆహారసారరూపమైనరసము రంజకపిత్తముచే రక్తవర్ణమునొంది శరీరమునందెల్ల నాడీమూలముగ వ్యాపించి ప్రాణాధారమై బలవర్ణముల గల్గించి పోషించుచుండును. ఇట్లుండ నామాశయమునజేరిన యాహారపదార్థము త్రిదోషముల వైపరీత్యమునంజేసి జఠరాగ్నిమార్గమున జేరకయున్నచో నజీర్ణము కలుగును. ఇదియే త్రిదోషములచే జనించు ఆమవిదగ్ధవిష్టబ్ధాజీర్ణములస్వరూపము. రసశేషాజీర్ణమున ఆహారపదార్థము జీర్ణంబైనను దానిసారభూతమైనరసము మరల రంజకపిత్తముచే పాకమునందక రసరూపముగనే నిలచియుండును. ఇదియే వీని పరస్పరభేదము. మఱియు నీరసశేషాజీర్ణమున త్రేపులు శుద్ధముగవచ్చుచున్నను అన్నమునం దిచ్ఛపొడమక రొమ్మున బరువుగనుండి నోట నీరు వెడలుచుండును. ఈవిషయమును శుశ్రుతాచార్యుం డిత్తెరంగున నుడివెను.—
"ఉద్గారశుద్ధావపి భక్తకాంక్షా న జాయతే హృద్గురుతా చ యస్య, రసావశేషేణ తు సప్రసేకం చతుర్థమేతత్ప్రవదన్త్యజీర్ణమ్." (సు. సూ. అ. ४६)

అధ్యశన-విషమాశన-అసాత్మ్యాహారములచే నొకయహోరాత్రమునకు జీర్ణము కాక కడుపుబ్బరము మొదలగువ్యాధుల కెడమీయక తనంతన మరుసటిదినము జీర్ణించినచో నయ్యది యైదవయజీర్ణము దినపాకి యనబడును. దీనియందు జీర్ణమగునంతకాలము భోజనాదుల వర్జించియుండుట కర్తవ్యము. భుజించినవెంటనే తృప్తికనుండి మరల జీర్ణమగునంతదనుక అన్నాభిలాష లేకుండును. ఇదియే ప్రతిదినమునసంభవించు ప్రాకృతాజీర్ణమను నాఱవది. ఇందు "భుక్త్వా శతపదం గచ్ఛేత్" ఇతి మున్నగుప్రమాణము ననుసరించి భుజించినవెంటనే నూరడుగులదూరము సంచరించుట, ఎడమప్రక్క నొత్తిగిలి పరుండుట మున్నగు నుపచారములు హితకరములు.

అజీర్ణకారణములు.

అత్యమ్బుపానాద్విషమాశనాచ్చ
సన్ధారణాత్స్వప్న విపర్యయాచ్చ,
కాలేఽపి సాత్మ్యం లఘు చాపి భుక్తం
అన్నం న పాకం భజతే నరస్య.
(ఈర్ష్యాభయక్రోధపరిప్లుతేన లుబ్ధేన రుగ్దైన్యనిపీడితేన,
ప్రద్వేషయుక్తేన చ సేవ్యమానం అన్నం న సమ్యక్పరిపాకమేతి.)

నీళ్ల నధికముగ ద్రావుట, తనకుగలజీర్ణశక్తికి అధికముగనైనను, తక్కువగనైనను అకాలమునందును భుజించుట, మలము మూత్రము వాతము మున్నగువానివిసర్జింపవలసినపుడు విడువక వానివేగమును నిరోధించుట, రాత్రులట నిదురించక పవలు నిదురించుట, ఈకారణములచేత సకాలమున నలవాటులో నున్నవానినైన భుజించినను, చులకనగ జీర్ణమగువానిని భుజించినను, అట్టి యాహారపదార్థము జీర్ణముకానోపదు. మఱియు ఈర్ష్య (ఇతరులయాధిక్యమును జూచి సహింపని మనోవికారముతెందుట) భయపడుట, క్రోధము, పొందనలవికానివిషయములపై వాశపడుట, రోగము, దీనతనొందుట, ద్వేషము, ఇట్టిమానసికవికారములచే పీడితుడైనపుడు భుజించినయాహారము చక్కగ జీర్ణము కానోపదు.

(మాత్రయాప్యభ్యవహృతం పథ్యం చాన్నం న జీర్యతి,
చిన్తాశోకభయక్రోధదుఃఖశయ్యాప్రజాగరైః)

మనుజుడు చింత, శోకము, భయము, క్రోధము, దుఃఖము, పగలునిదురించుట, రాత్రిజాగరణము అను నీకారణములచేత పథ్యమైనయన్నమును యుక్తమైనపరిమాణముతో భుజించినను, అట్టియాహారముకూడ జీర్ణముకానోపదు.

ఇచ్చట—'ఈర్ష్యాభయ' అని యుపక్రమించి చెప్పినకారణములు మానసిక దోషప్రకోపహేతువులని యెఱుంగునది.

ఆమాజీర్ణలక్షణము.

తత్రామే గురుతోత్క్లేదః శోథో గణ్డాక్షికూటగః,
ఉద్గారశ్చ యథా భుక్తం అవిదగ్ధః ప్రవర్తతే. 8

పైజెప్పిన యజీర్ణములలో నామాజీర్ణమునందు శరీరము బరువై యుండును. నోట నీరూరును. చెక్కిళులయందును కన్నులసంధులయందును వాపుకల్గును. భుజింపబడిన యాహారపదార్థములు పరిపాకమునందక వానిరసము మారక మధురాదిరసముతో గూడియే త్రేపులు వచ్చును.

విదగ్ధాజీర్ణలక్షణము.

విదగ్ధే భ్రమతృణ్మూర్ఛాః పిత్తాచ్చ వివిధా రుజః,
ఉద్గారశ్చ సధూమామ్లః స్వేదో దాహశ్చ జాయతే. 9

విదగ్ధాజీర్ణమునందు చక్రముపై దిరిగినట్లు శరీరము తిరుగుచున్నట్లుండును. దప్పియధికముగనగును. ఒడలెరుంగక మూర్ఛవచ్చును. నానారూపములైన పైత్తికవ్యాధులు కల్గును. పొగతోగూడి పుల్లనత్రేపులు వచ్చును. శరీరముపై చెమటబట్టును. ఒడలెల్ల తాపమునొందును.

విష్టబ్ధాజీర్ణలక్షణము.

విష్టబ్ధే శూలమాధ్మానం వివిధా వాతవేదనాః,
మలవాతాప్రవృత్తిశ్చ స్తమ్భో మోహోఙ్గపీడనమ్. 10

విష్టబ్ధాజీర్ణమున కడుపులో నొప్పి పుట్టును. కడుపున గుడగుడమనుశబ్దము కల్గియుండును. పలుదెరంగులయిన వాతమున గల్గుబాధలు పుట్టును. మలంబును అపానవాతంబును బైటవెడలక నిరోధింపబడును. శరీరము కట్టెవలె స్తంభించును. మూర్ఛవచ్చును. అవయవములయందెల్ల నొప్పికల్గును.

రసశేషాజీర్ణలక్షణము.

రసశేషేఽన్నవిద్వేషః హృదయాశుద్ధిగౌరవే,

రసశేషాజీర్ణమునందు అన్నముపై ద్వేషముపుట్టును. హృదయము పరిశుద్ధముగాక బరువుగనుండును. అవయవములయందెల్ల భారముగనుండును.

అజీర్ణోపద్రవములు.

మూర్ఛా ప్రలాపో వమథుః ప్రసేకస్సదనం భ్రమః,
ఉపద్రవా భవన్త్యేతే మరణం వాప్యజీర్ణతః 11

మూర్ఛ, సంబంధములేనిమాటల మాట్లాడుట, వాంతియగుట, నోటనీరూరుట, అవయవముల సంధిబంధములు శిథిలములుగ నుండుట, ఒడలు తిరుగుట ఇవియన్నియు నజీర్ణరోగమున సామాన్యముగ గల్గునుపద్రవములు. మఱియు నీయజీర్ణరోగ ముత్కటముగ వృద్ధినొందినయెడ ప్రాణహానికూడ సంభవించును.

అజీర్ణమునకు ముఖ్యకారణము.

అనాత్మవన్తః పశువద్భుఞ్జతే యేఽప్రమాణతః,
రోగానీకస్య తే మూలం అజీర్ణం ప్రాప్నువన్తి హి. 12

ఏమానవులు తనశరీరపరిస్థితిని అగ్నిబలమును గుర్తింపక తెలివితక్కువవారై పశువులబోలె మితిమీరి నియమముదప్పి భుజించెదరో అట్టిజ్ఞానహీనులు పలుదెరంగులగు రోగములసముదాయమున కెల్ల కారణమైన ప్రబలమగు నజీర్ణము బొందుదురు.

విసూచ్యలసకవిలమ్బికానిదానములు.

అజీర్ణమామం విష్టబ్ధం విదగ్ధఞ్చ యదీరితమ్,
విషూచ్యలసకౌ తస్మాద్భవేచ్చాపి విలమ్బికా. 13

ఆమాజీర్ణము, విష్టబ్ధాజీర్ణము, విదగ్ధాజీర్ణము ననుమూడువిధములైన యజీర్ణములలో నెద్దానిచేనైనను విషూచి, అలసకము, విలమ్బికము ననుమూడురోగములు కల్గును.

ఇచ్చట ఆమ, విష్టబ్ధ, విదగ్ధము లనునజీర్ణములు మూడును విషూచి, అలసక, విలంబికము లనువ్యాధులకు యథాసంఖ్యవివక్ష లేక కారణములగును. యథాసంఖ్యము నపేక్షించినచో విదగ్ధాజీర్ణముచే విలంబికమనువ్యాధి కల్గునని చెప్పవలసివచ్చును. అట్టియెడ "దుష్టం తు భుక్తం కఫమారుతాభ్యాం" అని విలంబికాలక్షణమున కఫవాతములచే జనించునని చెప్పినది విరోధించును. విదగ్ధాజీర్ణము పిత్తప్రకోపమున జనించును. కావున యథాసంఖ్యము హేతువులకును వ్యాధులకును జెప్పదగదు.

విషూచియన్వర్థసంజ్ఞ.

సూచీభిరివ గాత్రాణి తుదన్సన్తిష్ఠతేఽనిలః,
యత్రాజీర్ణేన సా వైద్యైః విషూచీతి నిగద్యతే. 14

న తాం పరిమితాహారా లభన్తే విదితాగమాః,
మూఢాస్తామజితాత్మానో లభన్తేఽశనలోలుపాః. 15

వాతముత్కటముగ ప్రకోపమునొంది సూదుల గ్రుచ్చినవిధముగ శరీరమునం దెల్ల బాధగల్గించుచు జనించిన యజీర్ణవ్యాధి విసూచి యని యన్వర్థముగ జెప్పబడును. ఇయ్యది మిక్కిలి క్రూరమై ప్రాణాంతకమగువ్యాధి. వైద్యతంత్రమును జక్కగ దెలిసి తనజాఠరాగ్నిబలమును వస్తువులగుణములను చక్కగ గమనించి తనజాఠరాగ్ని కనుగుణమైనపరిమితితో భుజించువారు ఈవిసూచీపిశాచముఖమున బడకుందురు. అటుగాక తెలివిలేక యింద్రియముల జయింపలేక తమకిచ్చవచ్చినటుల నమితముగ భుజించుమూఢులు తప్పక యీవిసూచీబారినిబడి కష్టపడి తుదకు ప్రాణముల గోల్పోదురు.

విసూచీశబ్దమున కన్వర్థమును దెలుపుటకై ఆయాగ్రంథములయందు పలుదెరంగుల గానంబడియెడు:—అందు వాగ్భటాచార్యుడు "వివిధైర్వేదనోద్భేదైః వాయ్వాదిభృశకోపతః, సూచీభిరివ గాత్రాణి విధ్యతీతి విసూచికా" అని చెప్పెను. వాతపిత్తకఫములు మూడును మిక్కిలి ప్రకోపమునంది నానావిధములుగ బాధలగల్గించుచు సూదుల బొడిచినట్లు వేదనగల్గినచో నయ్యది విసూచి యని భావము. మీరిమతము "సూచీభిరివ గాత్రాణి విధ్యతీతి—విసూచికా" అని వ్యుత్పత్తి నెరుంగునది. గ్రంథాంతరమున "విశేషేణ సూచయతి మృత్యుమితి విసూచికా" అని చెప్పబడినది. మృత్యువును విశేషముగ సూచించునది యని యర్థము. "విషు—నానారూపేణ అఞ్చతి గచ్ఛతీతి విసూచీ" అనియొక గ్రంథమునను, "విష్వక్-సర్వతః అఞ్చతీతి విసూచీ" అని వేరొక గ్రంథమునను కనబడుచున్నవి. అనేకరూపములుగ వ్యాపించునది యనియు, శరీరమునం దెల్లను, దేశమునందెల్లను వ్యాపించునది యనియు అర్థము. వ్యుత్పత్తి యెందెట్లున్నను సముదితార్థముచేత నీవ్యాధి మిగుల క్రూరమై ప్రాణాంతకరమై దేశమునందెల్ల సంక్రమించు సాంక్రామిక వ్యాధి యని స్ఫుటముగ విసూచీశబ్దముచేతనే యేర్పడుచున్నది.

విసూచీలక్షణము.

మూర్ఛాతిసారో వమథుః పిపాసా
శూలో భ్రమోద్వేష్టనజృమ్భదాహాః,
వైవర్ణ్యకమ్పౌ హృదయే రుజశ్చ
భవన్తి తస్యాం శిరసశ్చ భేదః. 16

పైజెప్పిన విసూచివ్యాధియందు ఒడలెరుంగక మూర్ఛవచ్చును. ద్రవముగాని మలము పలుమారు విరేచనములగును. వాంతి మాటిమాటికిని వచ్చును. తీరని దప్పి కల్గును. కడుపులోను సర్వావయవములయందును సూదుల బొడిచినట్లును పీకుచున్నట్లును బోటుపుట్టును. ఒడలు తిరుగునట్లుండును. కాళ్లచేతులు ఈడుపుపుట్టి కొంకరపోవును. ఒడలు విరుపులు కల్గును. ఒడలెల్ల మంటపుట్టును. శరీరవర్ణము మారును. ఒడలు వణకును. రొమ్మున నొప్పిపుట్టును. తల పగులదీసినట్లు నొప్పిపుట్టును. ఈలక్షణములు కల్గువ్యాధి విసూచియని యెరుంగునది.

పైజెప్పినలక్షణములలో నూర్ధ్వాధోమార్గముల మూలముగా వమనవిరేచనము లగుట ప్రధానలక్షణ మీవ్యాధికని యెరుంగునది. ఈయర్థమును చరకమున "ఊర్ధ్వం చాధశ్చ ప్రవృత్తా మామదోషాం విసూచీం విద్యాత్" (చ. విమాన. అ. ౨) అను వాక్యముచే బోధించిరి.

అలసకలక్షణము.

కుక్షిరానహ్యతేఽత్యర్థం ప్రతామ్యేత్పరికూజతి,
నిరుద్ధో మారుతశ్చైవ కుక్షావుపరి ధావతి. 17
వాతవర్చోనిరోధశ్చ యస్యాత్యర్థం భవేదపి,
తస్యాలసకమాచష్టే తృష్ణోద్గారౌ చ యస్య తు. 18

అలసకమను వ్యాధియందు కడుపు మిక్కిలి యుబ్బరించును. మాటిమాటికిని మూర్ఛ గ్రమ్మును, బాధ కోరువజాలక రోగి మూల్గుచు వికృతముగ కేకలువేయును. మలము, అపానవాతము బైటవెడలక నిరోధింపబడును. అడ్డగింపబడినవాతము కుక్షియందు పైకి వ్యాపించును. పలుమారు నీళ్లు త్రాగుచున్నను దప్పియడగక వృద్ధియగుచుండును. త్రేనుపులు మిక్కిలి తీవ్రముగ వెడలును.

మరియు అలసకలక్షణము తంత్రాంతరమున నీరీతి గానంబడియెడు:—"ప్రయాతి నోర్ధ్వం నాధస్తాదాహారో న చ పచ్యతే, ఆమాశయేఽలసీభూతః తేన చాలసకః స్మృతః." భుజింపబడిన యాహారపదార్థము ఆమాశయమున జాఠరాగ్ని బలహీనం బగుటంజేసి జీర్ణముకాక వాంతిరూపమున నూర్ధ్వమార్గమునకైనను, విరేచనమూలమున నధోమార్గమునకైనను బైటవెడలక మందీభూతమై యామాశయముననే కల్యరూపముగ నుండుటంజేసి యీవ్యాధి అలసక మనంబడును.

వాగ్భటమున అలసకమును దండకాలసకమును గూడ నీరీతి చెప్పియున్నది:—
"అలసం క్షోభితం దోషైః శల్యత్వేనైవ సంస్థితమ్, శూలాదీన్ కురుతే తీవ్రాన్ ఛర్ద్య

శీసారవర్జితాః. సోఽలసోఽత్యర్థదుష్టాస్తు దోషాః దుష్టామబద్ధఖాః, యాంత్యస్తిర్యక్ తను సర్వాం దణ్డవత్ స్తమ్భయంతి చేత్, దణ్డకాలసకం నామ తం త్యజేదాశుకారిణమ్." భుజింపబడిన యాహారము ప్రకుపితములైన వాతాదులచేత మిక్కిలి క్షోభింపబడి యూర్ధ్వాధోమార్గముల వెడలక వాతముచే నిరోధింపబడి పక్వాశయముననే యుండి ఘనమై శల్యమువలె నిలచియుండును. వమనవిరేచనములు లేక మిక్కిలి తీవ్రములైన శూల మున్నగు నుపద్రవముల విశేషముగ బుట్టించును. ఇదియే అలసకము. మరియు దోషములు మిక్కిలి యుత్కటములుగ బ్రకోపమునంది జీర్ణముగాకున్న పదార్థముచే స్రోతస్సులు, మూత్రద్వారము, గుదము మున్నగు ద్వారముల నిరోధించుటం జేసి శరీరమునందెల్ల వ్యాపించి చేతులుకాళ్లు మున్నగు నవయవముల నన్నింటిని స్తంభింపజేయును. ఇయ్యది దండకాలసకమను క్రూరమైనవ్యాధి. ఇయ్యది యతిశీఘ్రముగ రోగిని చంపును. కావున చికిత్స జేయదగదు.

పైగనబరచిన అలసకదండకాలసకములు రెండును విసూచికి రెండవయవస్థాంతర మనియు, ఈయవస్థయందు వ్యాధి యసాధ్యంబనియు జెప్పబడినది.

విలంబికాలక్షణము.

దుష్టన్తు భుక్తం కఫమారుతాభ్యాం,
ప్రవర్తతే నోర్ధ్వమధశ్చ యస్య,
విలమ్బికాం తాం భృశదుశ్చికిత్స్యాం,
ఆచక్షతే శాస్త్రవిదః పురాణాః. 19

కఫవాతముల రెంటిచేత భుజింపబడినయాహారము దుష్టమై యూర్ధ్వాధోమార్గముల వెడలక యామాశయముననే యడ్డగింపబడియుండును. ఇయ్యది విలంబిక యను క్రూరమైనవ్యాధి. ఈవ్యాధి చికిత్స కనర్హమై మిక్కిలి యసాధ్యమగును.

అలసకవిలంబికావ్యాధుల రెంటియందును వమనవిరేచనములు నిలిచి యామము నూర్ధ్వాధోమార్గముల బైట వెడలక శల్యప్రాయమై యామాశయముననే నిలిచియుండును. ఇది రెండిటికిని సమానలక్షణము. అయినను విలంబికమునకంటె అలసకమున శూల, దప్పి, త్రేనుపులు మున్నగు తీవ్రములైన యుపద్రవము లధికమని పరస్పరభేదము నెరుంగునది.

ఆమవిశేషకృత్యములు.

యత్రస్థమామం విరుజేత్తమేవ దేశం విశేషేణ వికారజాతైః,
దోషేణ యేనావతతం శరీరం తల్లక్షణై రామసముద్భవైశ్చ. 20

ఏస్థలమునం దామము నిలిచియుండునో ఆట్టియామము తత్కాలమున ప్రకుపితమై శరీరమున వ్యాపించియుండు దోషమునకు సంబంధమైన లక్షణములతో గూడిన రోగములను ఆమము నిలచిన ప్రదేశముననే కలుగజేసి బాధించును. (అనగా ఆమపదార్థమెచ్చటనిలుచునో ఆస్థలమునందే, తత్కాలమున శరీరమున వ్యాపించినదోషముయొక్క లక్షణములతో గూడినవ్యాధుల గల్గించు ననుట.)

అసాధ్యవిసూచ్యలసకలక్షణములు.

యశ్శ్యావదన్తోష్ఠనఖోఽల్పసంజ్ఞో
వమ్యర్దితోఽభ్యంతరయాతనేత్రః,
క్షామస్వరస్సర్వవిముక్తసన్ధి
ర్యాయాన్నరస్సోఽపునరాగమాయ. 21

విసూచ్యాదిరోగములచే పీడింపబడినరోగికి దంతములును, పెదవులును, గోళ్లును నల్లబడి శరీరమున ప్రజ్ఞదప్పి విశేషముగ వమనములగుటచే కన్నులు లోనికిపోయి కంఠస్వరము హీనమై కీళ్లన్నియు పదలి బటువులేక నిస్సారములై యున్నయెడ ఆరోగి బ్రతుకనోపడు. (విలంబికమనునది స్వభావముచేతనే యసాధ్యము. కావున పైజెప్పిన యసాధ్యలక్షణములు విసూచ్యలసకములకు సంబంధించినవని యెరుంగునది.)

విసూచ్యుపద్రవములు తంత్రాంతరమున నీరీతి నున్నవి:—"నిద్రానాశోఽరతిః కమ్పో మూత్రాఘాతో విసంజ్ఞతా, అమీ ఉపద్రవా ఘోరాః విసూచ్యాం పఞ్చ దారుణాః" విసూచిరోగమునందు నిద్రపట్టకుండుట, ఈలోకమునకు సంబంధించిన విషయములయందెల్ల నాసలేకుండుట, శరీరము వణకుట, మూత్రము వెడలకుండుట, ప్రజ్ఞతప్పి మైకముగ్రమ్ముట ఈయైదుపద్రవములు మిగుల క్రూరములైనవి. ఇవికల్గినప్పుడు రోగి జీవించుట కష్టము.

విసూచివ్యాధినిగురించి యిచ్చట వివరము నెరుంగునది:—విసూచివ్యాధియందు మూడవస్థాభేదములు కల్గును. అందు తొలియవస్థ వ్యాధి ప్రారంభదశ. ఇందు తొలుత సాధారణముగ నజీర్ణవిరేచనము లారంభించి కొన్నిసమయములలో వమనము, కొన్నిసమయముల నరుగును విశేషముగ విరేచనములగును. కొన్నిపర్యాయములు విరేచనములయిన పిదప బసరుతోగూడి జీర్ణముకాని యాహారపదార్థము విరేచనములగును. పిమ్మట గంజివలె చిక్కనైన విరేచనములగుచు వాంతులుగూడ తరచుగుణముగ నగుచుండును. ఇత్తెరంగున వమనవిరేచనములగుచు కొంతకాలమునకు నీళ్లవంటివిరేచనములును, వాంతులునై కట్టకడకు వమనములైనను, విరేచనములైనను నిలచును. లేక నొక్కపెట్ట రెండును నిలచుట

కలను. ఇది జ్వరము. నిలిచిన వెంటనే మూత్రము కూడ నిలచును. ఇది ప్రథమావస్థపరమావధి. పిమ్మట రెండవయవస్థ:—ఇందు వమనవిరేచనమూత్రములు నిలచినతోడనే కడుపులో నొప్పిపుట్టును. ఆవలింతలువచ్చును. భ్రమము, దప్పి, శరీరమున మంట, శరీరంబున కాంతిమారుట, వణకు, రొమ్మునొప్పి, తలతిరుగునట్లుండుట, కాళ్లుచేతులు కొంకరలుపోయి లాగుట, ఈలక్షణము లొకటొకటిగ గల్గును, ఇదియే అలసకము. పిమ్మట వాతకఫములు మిక్కిలి ప్రకుపితములై స్రోతోరంధ్రముల నన్నింటి నడ్డగించుటంజేసి దుష్టమలము ఆమాశయమునం జేరి నిశ్చలమ్ముగ స్తంభించి యుండును. ఇదియే దండాలసకము. ఇది రెండవయవస్థపరమావధి. మూడవయవస్థయందు తొలుత రెండవస్థితిలో గల్గిన యుపద్రవములన్నియు మితిమీరి నాడి మిక్కిలి బలముచెడి శరీరము మంచునీళ్లవలె చల్లబడి విపరీతముగ చెమటబట్టును. కన్నులు లోనికిలాగికొనిపోవును. దప్పి ఎంతనీళ్లుత్రాగినను నిలువక యధికమగును. కడుపుబ్బర మధికమై వెక్కిళ్లు అధికమగును. శరీరమున బలము నశించుకొలది నిశ్చేష్టతవహించును. ఇట్టిలక్షణములు గాన్పించిననాడు రోగి క్షణమాత్రమైనను జీవింపజాలడు. ఇదియే మూడవయవస్థ పరమావధి.

ఈమూడవస్థలలో మొదటియవస్థయందే తగినచికిత్స మిక్కిలి జాగ్రత్తతో జేసినయెడ కొంతవర కావ్యాధిని సాధింపనగును. అందుపేక్షించినచో దక్కినరెండవస్థలయందును వ్యాధి దుస్సాధమగును. కావున నెంత శీఘ్రముగ తొలుదొలుత చికిత్స జేసిన నంతసులభముగ నుండును.

జీర్ణాహారలక్షణము.

ఉద్గారశుద్ధిరుత్సాహో వేగోత్సర్గో యథోచితః,
లఘుతా క్షుత్పిపాసా చ జీర్ణాహారస్య లక్షణమ్. 22

ఆమకోశసంబంధములేక త్రేనుపులు శుద్ధముగ వచ్చుట, శరీరమునకును మనస్సునకును ఉత్సాహము జనించుట, మలమూత్రవాతములు బాధములేక కాలోచితముగ వెడలుట, శరీరము చుల్కనైయుండుట, ఆకలిదప్పులు వికారములేక యథోచితముగ జనించుట, ఈలక్షణములున్నచో నాహారము జీర్ణంబైనదని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
అగ్నిమాంద్యాజీర్ణవిషూచ్యలసకవిలంబికా
నిదానం సమాప్తమ్

---

౭. క్రిమినిదానమ్.

"అజీర్ణభోజీ మధురామ్లనిత్యః......సంలభతే క్రిమీంస్తు" అనువాక్యముచే నజీర్ణము క్రిమివ్యాధికి కారణముగ నీక్రింద చెప్పబడుచున్నది. కావున కారణరూపమైన యజీర్ణమును జెప్పినపిదప క్రిమినిదానము చెప్పబడును.

క్రిమిభేదములు.

క్రిమయశ్చ ద్విధా ప్రోక్తాః బాహ్యాభ్యంతరభేదతః,
బహిర్మలకఫాసృగ్విడ్జన్మభేదాచ్చతుర్విధాః. 1

క్రిములు బాహ్యములనియు, అభ్యంతరములనియు రెండువిధములు. అందు శరీరమునందు బాహ్యమలములైన చెమటమున్నగువాని నాశ్రయించి పుట్టినవి బాహ్యములు. కఫము, రక్తము, పురీషము నను శరీరము లోభాగమునందు మలములబుట్టినవి యాభ్యంతరములు. బాహ్యాభ్యంతరమలముల జనించినవి మొత్తమున నాల్గువిధములుగ నుండునని భావము. ఈవిషయమే చరకమున "తే పునః ప్రకృతిభిర్విభజ్యమానాః చతుర్విధాః. తద్యథా—పురీషజాః, శ్లేష్మజాః, శోణితజాః, మలజాశ్చేతి" అని చెప్పబడియున్నది, ఇచ్చట 'మలజాః' అనుపదమునకు బాహ్యమలములగు చెమట మున్నగునవి యని యర్థము.

బాహ్యక్రిములలక్షణము.

నామతో వింశతివిధా బాహ్యాస్తత్ర మలోద్భవాః,
తిలప్రమాణసంస్థానవర్ణాః కేశామ్బరాశ్రయాః. 2
బహుపాదాశ్చ సూక్ష్మాశ్చ యూకా లిక్షాశ్చ నామతః,
ద్విధా తే కోఠపిటకా కణ్డూగణ్డాన్ ప్రకుర్వతే. 3

పైజెప్పబడిన నాల్గుతెరంగులైన క్రిములు నామభేదముచే నిరువదివిధము లగును. అందు బాహ్యమలములైన చెమట మున్నగువానియందు బుట్టిన క్రిములు నువ్వులయంతటి పరిమాణంబును ఆకారంబును నల్లనిరంగును కల్గి మనుజులవెండ్రుకలను (మాసిన) గుడ్డలను ఆశ్రయించియుండును. అయ్యవి అనేకపాదములు కల్గి మిగుల సూక్ష్మాకారము కల్గియుండును. ఇందు వెండ్రుకల నాశ్రయించినవి యూకలనియు, (పేలు), లిక్షలనియు (ఈళ్లు), చెప్పబడును. ఈ క్రిములవలన పొడలును, బొబ్బలును, దురదయు, కణుతులును కల్గును.

క్రిములుకల్గుటకు కారణములు.

అజీర్ణభోజీ మధురామ్లనిత్యః ద్రవప్రియః పిష్టగుడోపభోక్తా,
వ్యాయామవర్జీ చ దివా శయానో విరుద్ధభుక్ సంలభతే క్రిమీంస్తు. 4

భుజింపబడినయాహారము జీర్ణముకాకుండునపుడు మరల భుజించినను, అజీర్ణకరములగుపదార్థముల భుజించినను, విడువక పులుపు తీపికల పదార్థముల భుజించినను, ద్రవరూపములగు నాహారముల విడువక భుజించినను, పిండితో జేయబడిన పదార్థములను బెల్లమును తినుచుండినను, దేహపరిశ్రమమును జేయకున్నను, పగటియందు నిద్రించినను, సంయోగాదులచే పరస్పరవిరుద్ధములైన క్షీరమత్స్యాదుల నొకటిగ జేర్చి భుజించినను క్రిములు జనించును.

అభ్యంతరమలములు జనించుటకు కారణములు.

మాషపిష్టాన్నలవణగుడశాకైః పురీషజాః,
మాంసమత్స్యగుడక్షీరదధిశుక్తైః కఫోద్భవాః. 5
విరుద్ధాజీర్ణశాకాద్యైః శోణితోత్థా భవన్తి హి,

మినుములపిండి, పులుపును ఉప్పును కలద్రవ్యములు, బెల్లము, ఆకుకూరలు వీని నధికముగ భుజించుటచేత పురీషమున క్రిములు పుట్టును. మాంసము, మత్స్యములు, బెల్లము, పాలు, పెరుగు, పులిసినగంజి, పుల్లనీళ్లు వీనిని విశేషముగ నుపయోగించినచో కఫమునందు క్రిములు జనించును. పరస్పరవిరుద్ధంబులును అజీర్ణకరంబులును నగుకూరగాయలభుజించుటచే రక్తమునందు క్రిములు జనించును.

క్రిమివ్యాధిలక్షణము.

జ్వరో వివర్ణతా శూలం హృద్రోగస్సదనం భ్రమః. 6
భక్తద్వేషోఽతిసారశ్చ సఞ్జాతక్రిమిలక్షణమ్,

జ్వరము, శరీరము స్వాభావికవర్ణము మారియుండుట, కడుపులోనొప్పి, రొమ్మునొప్పి, శరీరము కృశించుట, ఒడలు దిరుగుట, అన్నద్వేషము, అతిసారము ఇవి యన్నియు క్రిములుకలవానికి కల్గువ్యాధులు.

కఫజక్రిమిలక్షణము.

కఫాదామాశయే జాతాః వృద్ధాస్సర్పన్తి సర్వతః. 7
పృథుబ్రధ్నినిభాః కేచిత్కేచిద్గణ్డూపదోపమాః,
రూఢధాన్యాఙ్కురాకారాః తనుదీర్ఘాస్తథాణవః. 8

శ్వేతాస్తామ్రావభాసాశ్చ నామతస్సప్తధా తు తే,
అన్త్రాదా ఉదరావేష్టాః హృదయాదా మహాగుదాః 9
చురవో దర్భకుసుమాః సుగన్ధాస్తే చ కుర్వతే,
హృల్లాసమాస్యస్రవణం అవిపాకమరోచకమ్. 10
మూర్ఛాచ్ఛర్దిజ్వరానాహకార్శ్యక్షవథుపీనసాన్,

కఫము నాధారముగ జేసి యామాశయమున పైజెప్పినకారణములచే క్రిములు జనించును. అవి నానాట వృద్ధినొంది దేహమునందెల్ల సంచరించును. అందు కొన్ని తోలుగొట్టమువలె పెద్దవియై నునుపుగల్గియుండును. ఇవి ప్రేవులను తినుటంజేసి అంత్రాదములని పిలువంబడును. కొన్ని యెఱ్ఱలవలె సన్నగ నిడుదలై యుండును. ఇవి కడుపున చుట్టికొనియుండుటవలన ఉదరావేష్టములని చెప్పనగును. కొన్ని మొలిచినధాన్యపుమొలకలవలె సూక్ష్మాకారము కల్గియుండును. ఇవి హృదయమునకు వ్యాపించి హృదయమును తిని చెరచును; కావున హృదయాదములని చెప్పబడును. కొన్ని సన్ననియాకారముకల్గి నిడుదలై యుండును. ఇవి గుదస్థానమును తినుచు రంధ్రమును పెద్దదిగ జేయును. కావున మహాగుదములని చెప్పందగును. కొన్ని మిక్కిలి సూక్ష్మమైన యాకారముకల్గి శరీరమున వ్యాపించును. ఇయ్యవి చురు అనుపదముచే వ్యవహరింపబడును. కొన్ని తెల్లనియాకారము కల్గియుండును. ఇవి తెల్లదర్భపువ్వులంబోలె యుండును. కావున దర్భకుసుమములని చెప్పబడును. కొన్ని యెఱ్ఱనికాంతిగల్గి యుండును. ఇయ్యవి కొంచెము సువాసనకల్గి యుండుటంజేసి సుగంధములని పేర్కొనంబడును. ఇత్తెఱంగున నేడువిధములైన క్రిములు కఫమున జనించును. ఇవియన్నియు రొమ్మదరుట, నోటివెంట నీరువెడలుట, అజీర్ణము, అరుచి, మూర్ఛ, వాంతి, జ్వరము, కడుపుబ్బరము, శరీరము కృశతనొందుట, తుమ్ములు, పడిసెము అనునీరోగముల గల్గించును.

రక్తజక్రిమిలక్షణము.

రక్తవాహిసిరాస్థానరక్తజా జన్తవోఽణవః 11
అపాదా వృత్తతామ్రాశ్చ సౌక్ష్మ్యాత్కేచిదదర్శనాః,
కేశాదా రోమవిధ్వంసా రోమద్వీపా ఉదుమ్బరాః, 12
షట్తే కుష్ఠైకకర్మాణః సహసౌరసమాతరః

రక్తమును శరీరమున వ్యాపింపజేయు సిర (సన్ననినరము)లయందు జేరి రక్తమునకే మిక్కిలి సూక్ష్మరూపములై కాన్పులేక గుండ్రనియాకారముకల్గి యెఱ్ఱనివగుగులు

పుట్టును. ఇవి రక్తజక్రిములు. ఇందు కొన్ని మిక్కిలి పరమాణురూపములుగ నుండుటం జేసి కన్నుల కగపడవు. వీనిలో కొన్ని తలవెండ్రుకలను నశింపజేయును. దానం జేసి కేశాదములని చెప్పబడును. కొన్ని శరీరమునందు రోమముల ధ్వంసము చేయుట వలన రోమవిధ్వంసములని చెప్పబడును. కొన్ని రోమరంధ్రముల నాశ్రయించియుండుట వలన రోమద్వీపములనియు, కొన్ని యుదుంబరములనియు, కొన్ని సౌరసములనియు, కొన్ని జన్తుమాతలనియు నామభేదములచే నారువిధములుగ జెప్పంబడును. ఈయారు విధములైన క్రిములును రక్తమును చెరచి ప్రధానముగ కుష్ఠముల గల్గించును.

ఇచ్చట "సహసౌరసమాతరః" అనుచోట మాతృశబ్దమునకు జంతుమాతలని యర్థము. ఈయర్థమును చరకాచార్యులు "నామాని కేశాదాః......ఔదుమ్బరా జన్తుమాతరః" అని చెప్పియున్నారు. మరియు నీక్రిములచే గల్గురోగములు చరకాచార్యులచే నిట్లు చెప్పబడినవి:—"ప్రభావః కేశశ్మశ్రునఖలోమపక్ష్మాపధ్వంసో, వ్రణగతానాఞ్చహర్షకణ్డూతోదసంసర్పణాని, అతివృద్ధానాఞ్చ త్వక్సిరాస్నాయుమాంసతరుణాస్థిభక్షణమితి" ఇయ్యవి తలవెండ్రుకలు, మీసములు, శరీరమునందలి రోమములు, గోళ్లు, రెప్పవెండ్రుకలు వీనినన్నింటిని చెఱచి యూడించును. వ్రణములయందు వ్యాపించిన క్రిములు హర్షము (జిల), దురద, పోటు ఈబాధల గల్గించి లేనిచోటకూడ వ్రణముల వ్యాపింపజేయును. అయ్యవి మిక్కిలి వృద్ధినొందినచో చర్మమును, సిర (సన్ననినరము)లను, నరములను, మాంసమును, వెన్నెముకను నానాట తిని నశింపజేయును.

పురీషజక్రిములలక్షణము.

పక్వాశయే పురీషోత్థా జాయన్తేఽధోవిసర్పిణః,
వృద్ధాస్తే స్యుర్భవేయుశ్చ తే యదాఽఽమాశయోన్ముఖాః. 13
తదాస్యోద్గారనిశ్శ్వాసా విడ్గన్ధానువిధాయినః,
పృథువృత్తతనుస్థూలాః శ్యావపీతసితాఽసితాః. 14
తే పఞ్చ నామ్నా క్రిమయః కకేరుకమకేరుకాః,
సౌసురాదాస్సశాలూకాః లేలిహాః జనయన్తి హి. 15
విడ్భేదశూలవిష్టమ్భకార్శ్యపారుష్యపాణ్డుతాః,
రోమహర్షాగ్నిసదనం గుదకణ్డూర్వివిమార్గగాః. 16

పురీషజక్రిములు పక్వాశయమున (మలకోశమున) బుట్టును. అయ్యవి క్రిందిశరీరభాగమున సంచరించుచు నానాట వృద్ధినందుచుండును. అయ్యవి ఆమాశయమున కభి

ముఖములుగ సంచరించునపుడు ముఖమునుండి వెడలుత్రేనుపులును, నిశ్వాసంబును మలమునకు సమానమైన దుర్గంధము కల్గియుండును. అందు కొన్ని పొడవుగను, కొన్ని గుండ్రములుగను, కొన్ని సన్నవిగను, కొన్ని లావుగను ఉండును. అయ్యవి కొన్ని శ్యామవర్ణంబులును, కొన్ని పచ్చనిరంగును, కొన్ని తెల్లనిరంగును, కొన్ని నల్లనిరంగును కల్గియుండును. వానికి కకేరుకములు, మకేరుకములు, సౌసురాదములు, శాలూకములు, లేలిహములు నని యైదు పేరులు కల్గియుండును. అట్టియైదువిధములైన క్రిములును మలమును ఉండలుగ ద్రవము లేక చేయును. కడుపులో నొప్పిపుట్టించును. మలమును బైట వెడలనీయక అడ్డగించును. శరీరమును కృశింపజేయును. చర్మమును గరగరమని కరకుబుట్టించును. పాండురోగమును కల్గించును. అయ్యవి మార్గాంతరమున సంచరించుతఱి రోమహర్షంబును, జఠరాగ్నినాశంబును, గుదస్థానమున దురదయుం కల్గును.

చరకమున వీనిపేరుల జెప్పునపుడు "తేషాం నామాని కకేరుకమకేరుకాలేలిహాః శాలూవకా సౌసురాదాశ్చేతి" అని శాలూకములను శాలూవకములని వ్యవహరించిరి.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
క్రిమినిదానం సమాప్తమ్.

౮. పాండురోగకామలాకుంభకామలా హలీమకనిదానమ్.

క్రిమినిదానాంతమున "విడ్భేదశూలవిష్టమ్భకార్శ్యపారుష్యపాండుతాః" అని చెప్పియుండు వాక్యముచేత మలమున బుట్టిన క్రిములవలన పాండురోగముకూడ పుట్టునని తెలియుచున్నది కావున క్రిమినిదానానంతరము పాండురోగనిదానము చెప్పబడును.

పాండురోగభేదములు.

పాండురోగాస్స్మృతాః పఞ్చ వాతపిత్తకఫైస్త్రయః,
చతుర్థస్సన్నిపాతేన పఞ్చమో భక్షణాన్మృదః. 1

పాండురోగము వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగను, త్రిదోషముల సన్నిపాతముచేతను, మట్టిని తినుటచేతను కల్గుటవలన నైదుభేదములు కల్గియుండును.

పాండురోగనిదానము సంప్రాప్తి.

వ్యాయామమమ్లం లవణాని మద్యం
మృదం దివాస్వప్న మతీవ తీక్ష్ణం,
నిషేవమాణస్య ప్రదూష్య (సమేత్య) రక్తం
దోషా స్త్వచం పాండురతాన్నయన్తి. 2

దేహపరిశ్రమము నధికముగ జేసినను, పులుపు, ఉప్పు కలపదార్థముల విశేషముగ భుజించినను, మద్యమును త్రావినను, మట్టిని తిన్నను, పవటియందు నిదురించినను, మిక్కిలి తీక్ష్ణములగుపదార్థముల నధికముగ సేవించినను, వాతపిత్తకఫములు వేర్వేరుగ నైనను అన్నియు కలిసియైనను ప్రకోపమునంది శరీరమునందలి రక్తమునుచెరిచి చర్మమున పాండువర్ణమును కల్గించును.

వాగ్భటాచార్యుడు "శ్లేష్మత్వగ్రక్తమాంసాని ప్రదూష్య" అని చెప్పియుండుటచేత శ్లేష్మము, త్వక్కు, రక్తము, మాంసము అను నీదూష్యముల నాల్గిటిని చెరిచి పాండురోగమును కల్గించునని తెలియుచున్నది. దీని ననుసరించి ప్రకృతగ్రంథమున రక్తపదముచేత శ్లేష్మత్వఙ్మాంసములు కూడ గ్రహింపబడునని యెరుంగునది. చరకమునందు పాండు

రోగనిదానసంప్రాప్తులు విపులముగ నిట్లుచెప్పబడినవి:—"దోషాః పిత్తప్రధానాస్తు యస్య కుప్యన్తి ధాతుషు, శైథిల్యం తస్య ధాతూనాం గౌరవం చోపజాయతే. తతో వర్ణబలస్నేహా యే చాన్యే ప్యోజసో గుణాః, వ్రజన్తి క్షయమత్యర్థం దోషదూష్యప్రదూషణాత్, సోఽల్పరక్తోఽల్పమేదస్కో నిస్సారశ్శిథిలేన్ద్రియః, వైవర్ణ్యం భజతే తస్య హేతుం శృణు సలక్షణమ్. క్షారామ్లలవణాత్యుష్ణవిరుద్ధాసాత్మ్యభోజనాత్, నిష్పావమాషపిణ్యాకతిలతైలనిషేవణాత్. విదగ్ధేఽన్నే దివాస్వప్నాద్వ్యాయామాన్మైథునాత్తథా, ప్రతికర్మర్తువైషమ్యాత్ వేగానాఞ్చ విధారణాత్. కామచిన్తాభయక్రోధశోకోపహతచేతసః, సముదీర్ణం యదా పిత్తం హృదయే సమవస్థితమ్, వాయునా బలినాక్షిప్తం స్రోతోభిర్దశభిస్సృతమ్, ప్రపన్నం కేవలం దేహం త్వఙ్మాంసాంతరమాశ్రితం, ప్రదూష్య కఫవాతాసృక్త్వఙ్మాంసాని కరోతి తత్, వర్ణాన్ హారిద్ర హారిద్రాన్ పాండూన్ బహువిధాంస్త్వచి. సపాండురోగ ఇత్యుక్తః" (చరక-చి. అ. ౧౬. శ్లో. ౩-౧౧) పిత్తమును ప్రధానముగ జేసి తక్కినవాతకఫములురెండును జేరి ప్రకోపముజెంది రసరక్తాదిధాతువుల నాశ్రయించినయెడ ధాతువులు శిథిలములగును. భారముగల్గును. ఓజస్సు ముఖ్యముగ చెడుటవలన శరీరవర్ణ, బలము, శరీరమునందలి జిడ్డు మున్నగునోజోగుణములన్నియు క్షీణించును. వాతాదిదోషంబులును, రసాదిధాతువులును చెడుటంజేసి పైజెప్పిన యోజోగుణములన్నియు బొత్తుగ క్షీణించును. అట్టిరోగి రక్తంబును ఓజస్సును మిక్కిలి స్వల్పములై చక్షురాదీంద్రియముల పాటవముచెడి శరీరమున స్వాభావికమైన వర్ణముమారి వివర్ణతను బొందును. మరియు కారము, పులుపు, ఉప్పు ఈరసములు కలపదార్థముల నధికముగ భుజించినను, మిక్కిలి యుష్ణపదార్థములను పరస్పరవిరుద్ధములైన క్షీరమత్స్యాదులను, శరీరమున కిమడక యలవాటులేనిపదార్థములను, అనుములను, ఉద్దులు నువ్వులపిండి, నువ్వులనూనె వీనిని విశేషముగ సేవించినను, ఆహారము జీర్ణముకాకయుండు సమయమున పవటిపూట నిదురించినను, దేహపరిశ్రమము స్త్రీసంగమము నధికముగ జేసినను, శరీరోపచారముల వ్యత్యస్తముగ చేసికొనినను, ఋతువుల నుండవలసిన శీతోష్ణరూపఋతుధర్మములు మారియున్నను, మలము, మూత్రము, వాతము మున్నగువానిని విసర్జింప నవసరమైనకాలమున విడువక వానివేగమును అడ్డగించి నిలుపుకుండినను, కామము, (స్త్రీలవిషయమైనయభిలాష) చింత, భయము, క్రోధము, దుఃఖము అను నీమానసికవ్యాపారములచేత మనస్సు చెడినను, పిత్తము, ప్రకోపమునొంది హృదయస్థానమున జేరి ప్రబలమైనవాతముచే నడ్డగించబడి పది స్రోతోమార్గములనుండి స్రవించుచు దేహమునందెల్ల వ్యాపించి చర్మమునకును మాంసమునకును మధ్యమున జేరి కఫమును, వాతమును, రక్తమును, చర్మమును, మాంసమును చెరిచి, చర్మమున ఆకుపచ్చనిరంగును,

పసుపురంగును, పాండువర్ణమును కల్గించును. ఇంకను ననేకవర్ణముల గలుగంజేయును. అయ్యది పాండురోగమని చెప్పబడును. ఇత్తెరంగున పాండురోగకారణములను దాని స్వరూపంబును అది సంభవించుక్రమంబును చరకమున విపులముగ నిరూపింపబడెను.

మరియు వాతపాండువునందు అరుణవర్ణముకలిసిననలుపును, పిత్తపాండువునందు పచ్చనిరంగును కల్గియున్నను, పాండురోగసామాన్యముగ పాండువర్ణమధికముగ నుండును కావున "దోషాస్త్వచం పాండురతాం నయన్తి" అని ప్రకృతగ్రంథమున జెప్పబడెను. ఈవిషయమును వాగ్భటాచార్యుడు "పాండుత్వం తేషు చాధికమ్, యతోఽతః పాండురిత్యుక్తః" అనువచనముచే నిర్ణయించి పాండురోగమనుటకు పాండుత్వ మధికముగ నుండుటయే కారణమని యన్వర్థముగ జెప్పిరి.

పాండురోగపూర్వరూపములు.

త్వక్స్ఫోటనష్ఠీవనగాత్రసాదమృద్భక్షణప్రేక్షణకూటశోథాః,
విణ్మూత్రపీతత్వమథావిపాకో భవిష్యతస్తస్య పురస్సరాణి. 3

పాండురోగము కల్గుటకు ముందు చర్మము కొంచెము కొంచెము పగులును. నోట నీరువెడలును. శరీరము కృశించును. మన్నుదినుటయం దాసపొడమును. కనురెప్పలసంధులయందు వాపు కలుగును. మలమూత్రములు పచ్చనగును. జీర్ణశక్తి తగ్గును. ఇవియన్నియు పాండురోగము జనించుటకుముందు కల్గుపూర్వరూపములు.

మరియు పూర్వరూపరూపములు చరకమున విశేషముగ జెప్పబడినవి:—"తస్య లిఙ్గాని భవిష్యతః, హృదయస్పన్దనం రౌక్ష్యం స్వేదాభావః శ్రమస్తథా, సమ్భూతేఽస్మిన్ భవేత్సర్వః కర్ణక్ష్వేడీ హతానలః. దుర్బలస్సదనోఽన్నద్విట్ శ్రమభ్రమనిపీడితః, గాత్రశూలజ్వరశ్వాసగౌరవారుచిమాన్నరః. మృదితైరివ గాత్రైశ్చ పీడితోన్మథితైరివ, శూనాక్షికూటో హరితః శీర్ణలోమా హతప్రభః, కోపనశ్శిశిరద్వేషీ నిద్రాళుః ష్ఠీవనోఽల్పవాక్, పిణ్డికోద్వేష్టకట్యూరుపాదరుక్సదనాని చ, భవన్త్యారోహణాయాసైః" (చరక. చి. అ. ౧౬. శ్లో. ౧౧-౧౬) రొమ్మదరుట, శరీరమున జిడ్డులేక గరుకుపారుట, చెమటబట్టకుండుట, శ్రమము, అనునవి పాండురోగ పూర్వరూపములు. మరియు—చెవులలో గుమ్మని ధ్వనిపుట్టుట, జాఠరాగ్ని మందగించుట, శరీరబలము నశించుట, శరీరము కృశించుట, అన్నద్వేషముకల్గుట, శ్రమము, ఒడలుదిరుగుట, ఒడలినొప్పులు, జ్వరము, శ్వాసము, అరోచకము, అవయవములు విరుగగొట్టినట్లును పిసికినట్లును మర్దించినట్లును బాధకల్గుట, కన్నులసంధులలో వాపుపుట్టుట, శరీరము పచ్చగనుండుట, వెండ్రుకలూడుట, శరీరమున కాంతిచెడుట, కోపము నిష్కారణముగ కల్గుట, చల్లనిస్పర్శముపై ద్వేషముపుట్టుట,

నోట నీరువెడలుట, అధికముగ మాటలాడజాలకుండుట, మిద్దెమున్నగు నున్నతస్థలముల నెక్కినను, కొంచెము శరీరమున కాయాసము కల్గించుపనుల చేసినను పిక్కలయందును నడుమునను తొడలయందును పాదములయందును నొప్పిపుట్టుట, లేక విరుగగొట్టినట్లు బాధకల్గుట, ఇవియన్నియు పాండురోగమున గల్గురూపములు. పైజెప్పినవానిలో కొన్నియైనను అన్నియైనను దోషబలానుసారముగ గల్గును.

వాతజపాండురోగలక్షణము.

త్వఙ్మూత్రనయనాదీనాం రూక్షకృష్ణారుణప్రభా,
వాతపాండ్వామయే తోదకమ్పానాహభ్రమాదయః 4

చర్మము, మూత్రము, కన్నులు, మలము మున్నగునవి జిడ్డులేక నల్లనిరంగుతో గూడిన యరుణవర్ణముకల్గి, పోటు, వణకు, కడుపుబ్బరము, భ్రమకల్గియున్నయెడ వాతముచే జనించిన పాండురోగమని యెరుంగునది.

ఇచ్చట కృష్ణారుణాదివర్ణము కల్గినను పాండువర్ణము తక్కిన వర్ణములకన్న నధికముగనుండును. ఈవిషయము సుశ్రుతాచార్యుడు "సర్వేషు చైతేష్విహ పాండుభావో యతోఽధికోఽతః ఖలు పాండురోగః" అనుశ్లోకమున జెప్పిరి.

పిత్తజపాండురోగలక్షణము.

పీతమూత్రశకృన్నేత్రో దాహతృష్ణాజ్వరాన్వితః,
భిన్నవిట్కోఽతిపీతాభః పిత్తపాండ్వామయీ నరః. 5

పిత్తపాండురోగమున మూత్రము, మలము, కన్నులు పచ్చనిరంగుకల్గియుండును. తాపము, దప్పి, జ్వరమును కల్గును. మలము ద్రవములేక యుండలుగ నుండును. శరీరమంతయు మిక్కిలి పచ్చనైయుండును.

మరియు నీపిత్తపాండువునందు దప్పి, మూర్ఛ, ఒడలిచెమట, చల్లనిస్పర్శముపై నిష్టముకల్గుట, అన్నద్వేషము, నోరుచేదుగనుండుట ఈలక్షణములు కల్గును. ఇందుకైనను వేడికిని పులుపునకు నోర్వజాలడు. అన్నము విదగ్ధాజీర్ణరూపముగ పరిణమించి త్రేపులు పుల్లగవచ్చును. కడుపులో మంటపుట్టును. మలమున నోర్వరాని దుర్గంధము పుట్టును. బలము నశించును. చీకటిగ్రమ్మినట్లుండును. ఈవిషయము చరకమున విశేషముగ నిరూపింపబడినది.

కఫజపాండురోగలక్షణము.

కఫప్రసేకశ్వయథుతన్ద్రాలస్యాతిగౌరవైః,
పాండురోగీ కఫాచ్ఛుక్లైః త్వఙ్మూత్రనయనాననైః 6

కఫము వృద్ధినొందించు కారణములచే నుత్కటముగ ప్రకోపమునొందిన కఫముచే గల్గిన పాండురోగమునందు నోట కఫము వెడలుచుండును. వాపుపుట్టును. మైకము గ్రమ్మును. పనులయందుత్సాహము నశించును. శరీరము మిక్కిలిబరువై యుండును. చర్మంబును, మలమూత్రములును కన్నులును ముఖంబును తెల్లగనుండును. మఱియు కఫజ పాండువులందు ముఖ్యముగ శ్వాసకాసములు కల్గును. కటురసంబును రూక్షంబునైన యాహారమును ఉష్ణస్పర్శమును విశేషముగ కోరును. వాపు విశేషముగ జనించును. నోరు తీపిగనుండును. ఈలక్షణములు చరకమున చెప్పబడినవి.

సన్నిపాతజపాండురోగలక్షణము.

జ్వరారోచకహృల్లాసఛర్దితృష్ణాక్లమాన్వితః,
పాండురోగీ త్రిభిర్దోషైస్త్యాజ్యః క్షీణో హతేంద్రియః. 7

త్రిదోషముల ప్రకోపింపజేయు నాహారవిహారాదులచేత వాతపిత్త కఫములు మూడును సమకాలమున ప్రకోపమునొంది పాండురోగమును కల్గించును. ఇందు జ్వరము కల్గును. నోట అరోచకము ఓకరింతలువచ్చును. వాంతులగును. దప్పియధికముగ నగును. బడలికపుట్టును. ఇయ్యది త్రిదోషసన్నిపాతజపాండువు. ఈరోగమున రోగిశరీరము బలము నశించి చక్షురాదీంద్రియముల పాటవముతప్పిననాడు అసాధ్యమగును. కావున చికిత్స జేయంజనదు.

మఱియు నీ సన్నిపాతపాండురోగమున వాతాదులకు వేరువేర జెప్పబడిన లక్షణములన్నియు కల్గియుండును. ఇయ్యది త్రిదోషముల ప్రకోపింపజేయు నానావిధాహారములవలన జనించును. ఈవిషయములు చరకమున నీరీతి చెప్పబడినది;—"సర్వాన్నసేవిన స్సర్వే దుష్టా దోషా స్త్రిదోషజమ్, త్రిలిఙ్గం సంప్రకుర్వన్తి పాణ్డురోగం సుదుస్సహమ్." (చ. చి. అ. ౧౬).

మృజ్జపాండురోగసంప్రాప్తి.

మృత్తికాదనశీలస్య కుప్యత్యన్యతమో మలః,
కషాయా మారుతం, పిత్తమూషరా, మధురా కఫమ్. 8
కోపయేన్మృద్రసాదీంశ్చ రౌక్ష్యాద్భుక్తం చ రూక్షయేత్,
పూరయత్యవిపక్వైవ స్రోతాంసి నిరుణద్ధ్యపి. 9
ఇన్ద్రియాణాం బలం హత్వా తేజో వీర్యౌజసీ తథా,
పాణ్డురోగం కరోత్యాశు బలవర్ణాగ్నినాశనమ్. 10

మనుజుడు బుద్ధిజాడ్యమువలన నొకసమయమున మట్టి దినును. చాలాకాలము మట్టిని దినుచున్నయెడ త్రిదోషములలో నేదైననొకటి ప్రకోపించును. అందు కషాయ (వగరు) రసము కల మృత్తికను తిన్నచో వాతము ప్రకోపమందును. ఉప్పుమట్టి దిన్న యెడ పిత్తము ప్రకోపించును. తీపి గలమట్టిని తిన్నచో కఫము ప్రకోపించును. ఇత్తెరంగున నీ యామృత్తిక రసరక్తాదిధాతువులను తనయందలి రూక్షణముచేత ప్రకోపింపజేసి యన్నమును గూడ రూక్షముగ జేయును. అమృత్తిక పక్వముకాకయే స్రోతస్సులనెల్ల నిండించి వానిమార్గముల నడ్డగించును. దానంజేసి చక్షురాదీంద్రియములు క్రమక్రమశక్తిని విడుచును. తేజస్సును వీర్యంబును ఓజస్సును బొత్తుగ చెడును. పిదప పాండురోగమును కల్గించును. దీనివలన బలము వర్ణము అగ్నియు నశించును.

మృజ్జపాండురోగలక్షణము.

శూనాక్షికూటగణ్డభ్రూః శూనపాన్నాభిమేహనః,
క్రిమికోష్ఠోఽతిసార్యేత మలం సాసృక్కఫాన్వితమ్. 11

మృత్తికాభక్షణముచే కల్గినపాండువునందు కన్నులసంధియందును, గండస్థలములయందును, కనుబొమలయందును, పాదములయందును, నాభిస్థానమునందును, గుహ్యమునందును వాపుకల్గును. కోష్ఠమునందు క్రిములు విశేషముగ కల్గును. రక్తముతోను కఫముతోను కలిసినమలము పలుమారు వెడలుచుండును.

అసాధ్యపాండురోగలక్షణములు.

పాణ్డురోగశ్చిరోత్పన్నః ఖరీభూతో న సిధ్యతి,
కాలప్రకర్షాచ్ఛూనానాం యో వా పీతాని పశ్యతి. 12

పాండురోగమున సకాలమున చికిత్సజేయక యుపేక్షించినయెడ చిరకాలము అనుసరించియుండి స్థిరముగనుండును. కావున నియ్యది కుదరదు. మఱియు చాలకాలము గడచుటవలన ప్రబలముగ వాచి చూడబడు పదార్థములన్నియు కండ్లకు పచ్చగ నగపడుచున్నయెడ పాండురోగము నివర్తి కాబోదు.

బద్ధాల్పవిట్సహరితం సకఫం యోఽతిసార్యతే,
దీనశ్శ్వేతాతిదిగ్ధాఙ్గశ్ఛర్దిమూర్ఛాతృడర్దితః,
స నాస్త్యసృక్క్షయాద్యశ్చ పాణ్డుశ్శ్వేతత్వమాప్నుయాత్ 13
పాణ్డుదన్తనఖో యస్తు పాణ్డునేత్రశ్చ యో భవేత్,
పాణ్డుసఙ్ఘాతదర్శీ చ పాణ్డురోగీ వినశ్యతి. 14

పాండురోగముచే పీడితుడగు రోగి కఫముతో గూడి పచ్చనైనమలము బద్ధముగ కొంచెముకొంచెముగ పలుమారు వెడలుచున్నను; మిగుల బలము హీనమై తెల్లనిరంగుచేత శరీరమునందంతట వ్యాపించి వాంతి చేతను మూర్ఛచేతను పీడింపబడినను; రక్తము నశించుటచేత శరీరంబును మలమూత్రాదులును తెల్లగ నుండినను అట్టిరోగి బ్రతుకడు. మరియు దంతముల కాధారమైన మాంసప్రదేశంబును గోళ్లును తెల్లబడినను; కనురెప్పలలో రక్తము బొత్తుగ నశించి తెల్లనైనను; వస్తువులనన్నింటిని తెల్లనిరంగు కలవానినిగ జూచుచున్నను అట్టిపాండురోగి మృతిజెందును.

అన్తేషు శూనం పరిహీణమధ్యం మ్లానం తదాన్తేషు చ మధ్యశూనమ్,
గుదే చ శేఫస్యథ ముష్కయోశ్చ శూనం ప్రతామ్యన్తమసంజ్ఞకల్పమ్,
విసర్జయేత్పాణ్డుకినం యశోఽర్థీ తథాతిసారజ్వరపీడితం చ. 15

పాండురోగపీడితునకు దేహమునకు అంతములైన మీగాళ్లు మీజేతులు శిరస్సు వీనియందు మాత్రము వాపుకల్గి శరీరమధ్యమున వాపులేక కృశించినను; కాళ్లు చేతులు శిరస్సులయందు కృశించి మధ్యభాగమునమాత్రము వాచియున్నను; గుదస్థానమునందును, గుహ్యప్రదేశమునను, వృషణములయందును వాపుకల్గి చీకటిలోనున్నట్లు కన్నులుకానరాక మూర్ఛనొందినవానివలె నొడలెరుంగకయున్నను; అతిసారముచేతను జ్వరముచేతను బాధితుడైనను, అట్టిరోగిని తప్పక చంపును; కావున యశమునుగోరు వైద్యుడు వానికి చికిత్స జేయక విడువందగును.

కామలాలక్షణము.

పాండురోగీ తు యోఽత్యర్థం పిత్తలాని నిషేవతే,
తస్య పిత్తమసృఙ్మాంసం దగ్ధ్వా రోగాయ కల్పతే. 16
హారిద్రనేత్రస్సభృశం హారిద్రత్వఙ్నఖాననః,
రక్తపీతశకృన్మూత్రో భేకవర్ణో హతేన్ద్రియః 17
దాహావిపాకదౌర్బల్యసదనారుచికర్శితః,
కామలా బహుపిత్తైషా కోష్ఠశాఖాశ్రయా మతా. 18

పైజెప్పబడిన పాండురోగముచే పీడితుడగు రోగి మిక్కిలి పిత్తమును వృద్ధిపొందించు పదార్థములను సేవించినచో పిత్తము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది, రక్తమాంసములను శోషింపజేసి కామలారోగమును కల్గించును. అట్టిరోగికి కన్నులును చర్మంబును గోళ్లును, ముఖంబును పచ్చగ పసుపురంగు కల్గియుండును. మలమూత్రములు రక్తమును

బోలె నెఱ్ఱగనుండును. లేక, పచ్చగనైన నుండును. శరీరంబెల్ల కుప్పించి కప్పవలె నుండును. ఇంద్రియములన్నియు పాటవముదక్కి తమతమపనుల జేయ నోపకుండును. అట్టిరోగి తాపముచేతను అజీర్ణముచేతను బలహీనముచేతను ఒడలినొప్పులచేతను అరోచకముచేతను బాధింపబడి చాలకష్టదశనొందును. ఈకామలారోగము ప్రబలమైన పిత్తమున కల్గును. ఇయ్యది కోష్ఠమును, రక్తాదిధాతువులను, త్వక్కును ఆశ్రయించి రెండు విధముల నుండును.

మరియు నీకామలారోగము పాండురోగము లేనినాడుకూడ పిత్తప్రకృతికలవారు పిత్తవృద్ధికరములగు పదార్థముల విశేషముగ సేవించినచో వారికి తప్పకకల్గునని వాగ్భటాచార్యుడు "భవేత్పిత్తోల్బణస్యాసౌ పాండురోగాదృతేఽపి చ" అనువాక్యమున జెప్పెను.

కుంభకామలాలక్షణము.

కాలాన్తరాత్ఖరీభూతా కృచ్ఛ్రా స్యాత్కుమ్భకామలా,

కామలారోగము జనించినపుడు తగినచికిత్స జేయక యుపేక్షించినచో నయ్యది చిరకాలమునకు కోష్ఠమున జేరి స్థిరముగ నిలచును. ఇయ్యది కుంభమునుబోలె కోష్ఠమున స్థిరముగ నుండుటంజేసి కుంభకామలయని యన్వర్థముగ జెప్పంబడును. ఇది చికిత్సకు మిక్కిలి కష్టసాధ్యమై యుండును.

అసాధ్యకామలాలక్షణము.

కృష్ణపీతశకృన్మూత్రో భృశం శూనశ్చ మానవః,
సరక్తాక్షిముఖచ్ఛర్దివిణ్మూత్రో యశ్చ తామ్యతి. 19
దాహారుచితృడానాహతన్ద్రామోహసమన్వితః,
నష్టాగ్నిసంజ్ఞః క్షిప్రం హి కామలావాన్విపద్యతే. 20

కామలారోగపీడితునకు మలమూత్రములు నల్లగనైనను పసుపురంగు కల్గినైన నుండి వాపు అధికమయియున్నను; కన్నులును, ముఖంబును, వమనంబును, మలమూత్రములును, ఎఱ్ఱగనుండి మూర్ఛకల్గినను; తాపము, అరుచి, దప్పి, కడుపుబ్బరము, మైకము, మూర్ఛ ఈ యుపద్రవముల గూడియున్నను, కాయాగ్నినశించి యొడలెరుంగకున్నను, అట్టి కామలారోగి అతిశీఘ్రముగ నాశమునొందును.

అసాధ్యకుంభకామలాలక్షణము.

ఛర్ద్యరోచకహృల్లాసజ్వరక్లమనిపీడితః,

నశ్యతి శ్వాసకాసార్తో విడ్భేదీ కుమ్భకామలీ. 21

కుంభకామలాపీడితునకు వాంతి, అరోచకము, ఓకరింతలు, జ్వరము, బడలిక, శ్వాసము, దగ్గు, నీయుపద్రవములు కల్గి మలము ద్రవములేక యుండలుగ కష్టముచే వెడలినయెడ మృతిజెందును.

హలీమకలక్షణము.

యదా తు పాణ్డోర్వర్ణస్స్యాద్ధరితశ్శ్యావపీతకః,
బలోత్సాహక్షయస్తన్ద్రా మన్దాగ్నిత్వం మృదుజ్వరః. 22
స్త్రీష్వహర్షోఽఙ్గమర్దశ్చ దాహస్తృష్ణారుచిః భ్రమః,
హలీమకం తదా తస్య విద్యాదనిలసమ్భవః. 23

పాండురోగమునందు శరీరవర్ణము ఆకుపచ్చని వర్ణముగనైనను, శ్యామవర్ణముగనైనను, పసుపురంగుగనైన నుండి; శరీరమునందలి బలంబును, ఉత్సాహంబును నశించి, యగ్ని మందగించి సూక్ష్మముగ జ్వరమువచ్చుచు మైకముగ్రమ్ముచున్న నయ్యది హలీమకమని చెప్పబడును. మరియు నీవ్యాధియందు స్త్రీసంభోగమునం దిచ్ఛపొడమదు. శరీరమునం దెల్ల నొప్పి కలుగును. మంటపుట్టును. దప్పి యధికమగును. నోటికి రుచి తప్పిపోవును. ఒడలు తిరుగుచుండును. ఈరోగము వాతపిత్తముల ప్రకోపమున కల్గును. మరియు నీవ్యాధిని లోఢరమనియు, హలీమకమనియు, అలసమనియు కొందరు చెప్పెదరని వాగ్భటు లిత్తెరంగున నుడివిరి:—"హరితశ్యావపీతత్వం......దన్త్రబలాఽనల భ్రంశః లోఢరం తం హలీమకం, అలసం చేతి శంసంతి" (అ. హృ. ని. అ. ౧౩. శ్లో. ౧౭, ౧౮.)

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
పాండురోగ కామలాకుంభకామలా
హలీమకనిదానం సమాప్తమ్.

---

౯. రక్తపిత్తనిదానమ్.

రక్తపిత్తమున "పిత్తం విదగ్ధం స్వగుణైః" అను వాక్యముచేత పిత్తము ప్రధానమని తెలియుచున్నది. పాండురోగముకూడ పిత్తప్రధాన మగుటంజేసి ఈరెండును సమానజాతీయములు. కావున పాండురోగనిదానమును జెప్పినపిదప రక్తపిత్తనిదానము చెప్పబడును:—

రక్తపిత్తనిదానము, సంప్రాప్తి.

ఘర్మవ్యాయామశోకాధ్వవ్యవాయైరతిసేవితైః,
తీక్ష్ణోష్ణైః క్షారలవణైరమ్లైః కటుభిరేవ చ. 1
పిత్తం విదగ్ధం స్వగుణైర్విదహత్యాశు శోణితమ్,
తతః ప్రవర్తతే రక్తం ఊర్ధ్వం చాధో ద్విధాఽపివా. 2
ఊర్ధ్వం నాసాక్షికర్ణాస్యైః మేఢ్రయోనిగుదైరధః,
కుపితం రోమకూపైశ్చ సమస్తైస్తత్ప్రవర్తతే. 3

ఎండలో నధికముగ సంచరించినను, దేహపరిశ్రమము తనబలమునకు మిక్కుటముగ జేసినను, అధికముగ వ్యసనపడినను, ఎడలేక త్రోవనడచుట, మితిమీరి స్త్రీసంభోగము జేయుట, మిక్కిలి తీక్ష్ణములగు మిరియములు మున్నగువానిని, ఉష్ణవీర్యంబులును ఉష్ణస్పర్శంబులు నైనపదార్థములను, క్షార-అమ్ల-కటురసములుగల పదార్థముల నధికముగ భుజించినను పిత్తము ప్రకోపమునొంది తనయందలి స్వాభావికములైన తీక్ష్ణాదిగుణములచేత రక్తము నతిత్వరితముగ ప్రకోపింపజేయును. ఇత్తెరంగున ప్రకోపించినరక్తము ద్రవముగనుండు పిత్తమునంగలిసి యూర్ధ్వమార్గములనైనను, అధోమార్గములనైనను, లేక రెండుమార్గములనైనను బైటవెడల నారంభించును. అందు ఊర్ధ్వముగ వెడలునపుడు నాసారంధ్రముల నుండియు, నేత్రములనుండియు, చెవుల నుండియు, నోటినుండియు వెడలును. అధోమార్గమున వెడలునపుడు మేఢ్రమునుండియు, యోనిమార్గమునుండియు, గుదమార్గమునుండియు వెడలును. రక్తము మిక్కుటముగ ప్రకోపించినపుడు రోమరంధ్రములనుండియు స్రవించును.

రక్తపిత్తసంప్రాప్తి రక్తపిత్తప్రకోపక్రమము చరకమున నీరీతి నుపదేశింపబడినది:—"లోహితం చ స్వప్రమాణమతివర్తతే; తస్మిన్ ప్రమాణాతివృత్తే పిత్తం ప్రకుపితం శరీరమనుసర్పత్ యదైవ యకృత్ప్లీహప్రభవాణాం లోహితవహానాం స్రోతసాం లోహితాభిష్యన్దగురూణి ముఖాన్యాసాద్య ప్రతిపద్యతే, తదైవ లోహితం దూషయతి. సంసర్గాల్లోహితప్రదూషణాల్లోహితగన్ధవర్ణానువిధానాచ్చ పిత్తం లోహితమిత్యాచక్షతే" (చరక. ని. అ. ౨.) పైజెప్పిన కారణములచేత రక్తము తనప్రమాణమునకన్న నధికమగునపుడు పిత్తము ప్రకోపమునంది శరీరమునం దెల్ల వ్యాపించును. యకృత్తునందును, ప్లీహములయందును పుట్టి శరీరమున రక్తమును ప్రవహింపజేయు రక్తనాళముల రక్తమును ప్రవహించుటచే పెద్దవిగనుండు రంధ్రములను జేరియుండును; ఆసమయముననే రక్తమును జెరచును. పిత్తము రక్తములోగూడి యంతర్భాగమున నుండు రక్తమును చెరచుటచేతను రక్తమునకు సమానమైన గంధంబును వర్ణంబును కల్గియుండుటంజేసి పిత్తము రక్తమని చెప్పబడును.

మరియు ద్రవరూపమైన పిత్తము ప్రకోపమునంది ప్రకుపితమైన రక్తమునగలిసి రెండును సమానరూపములై శరీరమున వ్యాపించుటం జేసి రక్తపిత్త మని వ్యవహరింపబడును. ఈవిషయము వాగ్భటాచార్యునిచే నిత్తెరంగున సూచింపబడెను:—"కుపితం పిత్తలైః పిత్తద్రవం రక్తం చ మూర్ఛితే, తే మిథస్తుల్యరూపత్వం ఆగమ్య వ్యాప్నుతస్తనుమ్."

మరియు రక్తపిత్తము ఊర్ధ్వాధోమార్గముల వెడలుటకు కారణములు చరకమున నీరీతి చెప్పబడినవి.—"మార్గౌ పునరస్య ద్వౌ, ఊర్ధ్వం చాధశ్చ; తద్బహుశ్లేష్మణి శరీరే శ్లేష్మసంసర్గాత్ ఊర్ధ్వం ప్రపద్యమానం కర్ణనాసికానేత్రాస్యేభ్యః ప్రచ్యవతే. బహువాతే తు శరీరే వాతసంసర్గాదధః ప్రతిపద్యమానం మూత్రపురీషమార్గాభ్యాం ప్రచ్యవతే. బహువాతశ్లేష్మణి తు శరీరే శ్లేష్మవాతసంసర్గాత్ ద్వావపి మార్గౌ ప్రతిపద్యతే. తౌ మార్గౌ ప్రతిపద్యమానం సర్వేభ్య ఏవ యథోక్తేభ్యః ఖేభ్యః ప్రచ్యవతే శరీరస్య." (చరక. ని. అ. ౨.) రక్తపిత్తము వెడలుమార్గములు ఊర్ధ్వాధోభాగములు రెండు. అందు కఫము ప్రబలముగనుండు శరీరమున రక్తపిత్తము కఫమున సంసర్గము కల్గుటవలన చెవులు మున్నగు నూర్ధ్వమార్గములనుండి వెడలును. వాతము ప్రబలముగనుండు శరీరమున వాతసంసర్గమునంజేసి మేఢ్రము మున్నగు నధోమార్గములనుండి వెడలును. కఫవాతములు రెండును అధికముగనుండు శరీరమున ఊర్ధ్వాధోమార్గముల రెంటినుండియు వెడలును. అట్టి మార్గముల రెంటినుండి వెడలుతరి శరీరమునందలి రోమరంధ్రములు మున్నగు నితరద్వారములనుండియు రక్తపిత్తము వెడలును.

రక్తపిత్త పూర్వరూపములు.

సదనం శీతకామిత్వం కణ్ఠధూమాయనం వమిః,
లోహగన్ధిశ్చ నిశ్వాసః భవత్యస్మిన్ భవిష్యతి. 4

శరీరము కృశించుట, చల్లని యుపచారాదుల గోరుట, కుత్తుకయందు పొగవెడలునట్లుండుట, వమనమువచ్చుట, శ్వాసము లోహముయొక్క వాసనగల్గి వెడలుట, ఇవి యన్నియు రక్తపిత్తము జనించుటకు మున్ను కల్గును.

కఫవాతములచే జనించినరక్తపిత్తము.

సాన్ద్రం సపాణ్డు సస్నేహం పిచ్ఛిలం చ కఫాన్వితమ్,
శ్యావారుణం సఫేనం చ తను రూక్షం చ వాతికమ్. 5

కఫములోగూడిన రక్తపిత్తము చిక్కనై పాండువర్ణములోగూడి జిడ్డుకలిగి పిచ్ఛిలముగ వెడలును. వాతములోగూడినరక్తపిత్తము శ్యామలవర్ణంబును అరుణవర్ణంబును కల్గి నురుగులోగూడి రూక్షంబునునై పలుచగ వెడలును.

పిత్తముచే జనించిన రక్తపిత్తము.

రక్తపిత్తం కషాయాభం కృష్ణం గోమూత్రసన్నిభమ్,
మేచకాగారధూమాభం అఞ్జనాభం చ పైత్తికమ్. 6

పిత్తముచే జనించిన రక్తపిత్తము కషాయములో సమానమైన రంగుకల్గియుండును. లేక కృష్ణవర్ణంబై యుండును. లేక గోమూత్రమునకు సమమైన రంగు కల్గియుండును. లేక నల్లని రంగుకల్గి యైనను, కరిదూపమునకు సమానవర్ణంబైనను, కాటుకవలె మిక్కిలి నల్లనిరంగు కల్గియైన నుండును.

రక్తపిత్తము పిత్తసంబంధములేక జనించుట లేదు. వినుము ఆలోచకాది పంచవిధపిత్తములలో నొకపిత్తము ప్రకోపించి రక్తపిత్తమును కల్గించును. అదికాక తక్కినపిత్తములలో నొకదానిలోగూడజేరి రక్తపిత్తము వెడలినచో పిత్తజరక్తపిత్తమని వ్యవహరింపబడును.

ద్వన్ద్వజరక్తపిత్తలక్షణము.

సంసృష్టలిఙ్గం సంసర్గాత్ త్రిలిఙ్గం సాన్నిపాతికమ్,
ఊర్ధ్వగం కఫసంసృష్టం అధోగం పవనానుగమ్.
ద్విమార్గం కఫవాతాభ్యాం ఉభాభ్యామనువర్తతే. 7

వాతాది దోషములకు వేర్వేరుగజెప్పిన లక్షణములలో రెండేసి లక్షణములు కల్గియున్నచో ద్వంద్వజరక్తపిత్తమనియు, త్రిదోషముల లక్షణములు కల్గియున్నచో త్రిదో

హజమనియు నెఱుంగునది. మరియు కఫముతోఁగూడిన రక్తపిత్తము ఊర్ధ్వమార్గముల వెడలును. వాతముతోఁగూడిన రక్తపిత్తము అధోమార్గమున వెడలును. కఫవాతముల రెంటితోఁ గూడిన రక్తపిత్తము ఊర్ధ్వాధోమార్గముల రెంటను వెడలును.

రక్తపిత్తసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము.

ఊర్ధ్వం సాధ్యమధో యాప్యం అసాధ్యం యుగపద్గతమ్,
ఏకమార్గం బలవతో నాతివేగం నవోత్థితమ్. 8
రక్తపిత్తం సుఖే కాలే సాధ్యం స్యాన్నిరుపద్రవమ్,
ఏకదోషానుగం సాధ్యం ద్విదోషం యాప్యముచ్యతే. 9
యత్త్రిదోషమసాధ్యం స్యాత్ మన్దాగ్నేరతివేగవత్,
వ్యాధిభిః క్షీణదేహస్య వృద్ధస్యానశ్నతశ్చ యత్. 10

ఊర్ధ్వమార్గమున వెడలు రక్తపిత్తము సాధింపదగియుండును. అధోమార్గమున వెడలునది యాప్యము. రెండుమార్గములయందును సమకాలమున వెడలురక్తపిత్తము అసాధ్యము. ఇంతియకాక శరీరమున బలము క్షీణించక బలవంతుడైనవానికి మిక్కిలి వేగమును జూపక ఉపద్రవములులేక సుఖమైనకాలమున నూతనముగ నేకదోషముచే జనించి యేకమార్గమున వెడలురక్తపిత్తము సుఖసాధ్యముగ నుండును. పైజెప్పిన సంపత్తుతో గూడినను ద్విదోషములచే జనించినది యాప్యమగును. త్రిదోషములచేజనించినది యసాధ్యమగును. జాఠరాగ్ని మందగించినవానికి మిక్కిలి వేగముతోఁగూడిన రక్తపిత్తముఅసాధ్యము. ఇతరరోగములచే శరీరబలములు క్షీణించినవానికి జనించిన రక్తపిత్త మెట్టిదైనను అసాధ్యము. ముసలివానికి జనించినదియు, ఆహారము భుజించనివానికి జనించినదియు నసాధ్యము.

రక్తపిత్తోపద్రవములు.

దౌర్బల్యశ్వాసకాసజ్వరవమథుమదాః పాండుతాదాహమూర్ఛాః
భుక్తే ఘోరో విదాహస్త్వధృతిరపి సదా హృద్యతుల్యా చ పీడా
తృష్ణా కోష్ఠస్య భేదశ్శిరసి చ తపనం పూతినిష్ఠీవనత్వం
భక్తద్వేషావిపాకౌ వికృతిరపి భవేత్ రక్తపిత్తోపసర్గాః. 11

బలహీనము, శ్వాసము, దగ్గు, జ్వరము, వాంతి, మాదకద్రవ్యమునగల్గినట్లు తిక్కయెత్తుట, శరీరమునందెల్ల తెల్లగనుండుట, తాపము, మూర్ఛ, భుజించునపుడు మంట, ధైర్యములేకుండుట, హృదయమున జెప్పనలవికాని వేదనకల్గుట, దప్పి, కోష్ఠము

పగులదీయునట్లు బాధకల్గుట, తలపైన మంటబుట్టుట, దుర్గంధముతో గూడియుండుట, అన్నద్వేషము, అజీర్ణము, పిత్తవికారము ఇవి యన్నియు రక్తపిత్తమున గల్గునుపద్రవములు.

అసాధ్యరక్తపిత్తము.

మాంసప్రక్షాళనాభం క్వథితమివ చ యత్ కర్దమామ్భోనిభం వా
మేదః పూయాస్రకల్పం యకృదివ యది వా పక్వజమ్బూఫలాభమ్,
యత్కృష్ణం యచ్చ నీలం భృశమతికుణపం యత్ర చోక్తా వికారాః
తద్వర్జ్యం రక్తపిత్తం సురపతిధనుషా యచ్చ తుల్యం విభాతి. 12

రక్తపిత్తము మాంసమును కడగిన నీళ్లవలె కొంచెము రక్తవర్ణముగనున్నను, కళ్లిన విధముగ దుర్గంధము కల్గియున్నను, బురదనీళ్లవలె నున్నను, మేదస్సును, చీమును, రక్తమును బోలియున్నను, యకృత్తు (నల్లదబ్బ)ను బోలియున్నను, చక్కగపండిన నేరేడుపండువలె నల్లనైయున్నను, నీలవర్ణమైనను, కృష్ణవర్ణమైనను, పీనుగవలె దుర్గంధము కల్గియున్నను, ఇంద్రధనుస్సునుబోలి చిత్రవర్ణము కల్గియున్నను, మిక్కిలి యసాధ్యమగును. మరియు రక్తపిత్తమున జెప్పినయుపద్రవములలో కొన్నికల్గినను మిక్కిలి యసాధ్యమగును.

యేన చోపహతం రక్తం రక్తపిత్తేన మానవః,
పశ్యేద్దృశ్యం వియచ్చాపి తచ్చాఽసాధ్యమసంశయమ్. 13
లోహితం ఛర్దయేద్యస్తు బహుశో లోహితేక్షణః,
లోహితోద్గారదర్శీ చ మ్రియతే రక్తపైత్తికః. 14

వాతాది దోషములలో నేదోషముతో కూడి రక్తము వెడలునో అట్టి రక్తపిత్తముచేత పీడితుడగు మనుజునకు పైజెప్పిన దోషయుక్తమైన రక్తవర్ణముతో కూడినట్లు దృశ్యపదార్థములును ఆకసంబును అగపడినచో అయ్యది యసాధ్యంబగును. మరియు రక్తపిత్తపీడితుడు ఎఱ్ఱని కన్నులుగలవాడై రక్తము వాంతిచేయుచున్నను, వస్తువులన్నిటిని రక్తవర్ణంబులుగ జూచుచు రక్తమును వాంతిచేసినను, అట్టి రక్తపిత్తము రోగిని తప్పకచంపును. మిక్కిలి యసాధ్యమని తెలియునది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
రక్తపిత్తనిదానం సమాప్తమ్.

౧౦. రాజయక్ష్మనిదానమ్.

రాజయక్ష్మరూపములు జెప్పునపుడు "పిత్తాద్రక్తస్య చాగమః" అని పిత్తమువలన రక్తముకూడ వెడలునని చెప్పుటచే రక్తపిత్తమునకును రాజయక్ష్మమునకును పౌర్వాపర్యసంబంధ మున్నది; కావున రక్త పిత్తనిదానమును చెప్పిన పిదప రాజయక్ష్మనిదానము చెప్పబడును.—

రాజయక్ష్మ కారణములు.

వేగరోధాత్క్షయాచ్చైవ సాహసాద్విషమాశనాత్,
త్రిదోషో జాయతే యక్ష్మా గదో హేతుచతుష్టయాత్. 1

లజ్జచేనైనను భయముచేనైనను సంవిధానము కుదరకుండుటచేనైనను, మలమూత్రవాతాదులను సకాలమున విసర్జించక వానివేగమును నిరోధించుటచేతను, అధికముగ స్త్రీసంపర్కము చేయుట, వ్యాయామమును బలమునకధికముగ జేయుట మున్నగు కారణములచే రసరక్తాదిధాతువులు క్షీణించుటచేతను, తనబలమునుగమనించక మిక్కిలి యధిక బలము కలవారితో మల్లయుద్ధము జేయుట మున్నగు సాహసకృత్యముల చేయుటచేతను, తనకుగల కోష్ఠాదిబలమునకు తక్కువగనైనను అధికముగనైనను భుజించుటచేతను (ఈ నాల్గుకారణములచేత) రాజయక్ష్మవ్యాధి కల్గును.ఇవ్వ్యాధి త్రిదోషములును సమకాలమున ప్రకోపమునొందుటచే కల్గును. కావున సాన్నిపాతికము.

ఈక్రూరమైనవ్యాధి శోషమనియు, రాజయక్ష్మమనియు, క్షయమనియు, నామభేదములచే వ్యవహరింపబడు. రసరక్తాదిధాతువులనెల్ల శోషింపజేయుటవలన శోషమనబడును. ఈవ్యాధి తొలుత రాజైన చంద్రునకు కల్గినందుచే రాజయక్ష్మమనియు, శరీరమును క్షీణింపజేయుటచేతను, మిక్కిలి క్రూరంబగుటం జేసి సామాన్యచికిత్సల కవకాశమియ్యక క్షీణింపజేయుటచేతను క్షయమనియు నన్వర్థముగ జెప్పబడును. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యుడు:—"సంశోషణాద్రసాదీనాం శోష ఇత్యభిధీయతే, క్రియాక్షయకరత్వాచ్చ క్షయ ఇత్యుచ్యతే బుధైః. రాజ్ఞశ్చన్ద్రమసో యస్మాదభూదేష కిలామయః, తస్మాత్తం రాజయక్ష్మేతి కేచిదాహుర్మనీషిణః" (సు. ఉ. అ. ౪౧) అను శ్లోకముచే వివరించెను. మరియు "యక్ష్మణాం రాజా రాజయక్ష్మా" అను వ్యుత్పత్తిచేత రోగములకన్నిటికన్న నివ్వ్యాధి మిక్కిలి క్రూరంబగుటవలన రాజయక్ష్మ మనబడును. (ఇచ్చట "రాజదన్తాదిషు పరం" అనువ్యాకరణసూత్రముచే యక్ష్మశబ్దమునకు పరరూపమని యెరుంగునది)

ఈవిషయము తంత్రాంతరమున:—"అనేకరోగానుగతో బహురోగపురోగమః, విశేష పరివారేణ రోగరాజో విరాజతే." అని రాజయక్ష్మము నుపక్రమించి చెప్పబడినది.

మరియు నీరోగము తొలుత చంద్రునకు కల్గినదనుటకు నితిహాసరూపముగ చరకమున నిట్లు చెప్పబడియె.—అశ్విన్యాదినక్షత్రములకు కాంతుడు చంద్రుడు. రోహిణియందు మిక్కిలి మక్కువ కల్గి తక్కినవారల నాదరింపకుండెను. పిదప నశ్విన్యాదులకు జనకుండగు పరమేష్ఠి చంద్రుని దుర్నయంబులకు కడునలిగెను. ఆదేవదేవుని కోపము సాకారమై చంద్రుని రసరక్తాదిధాతువులశోషింపజేసి శ్వాసకాసాదిరూపముగ బాధింపదొడంగె. అంత చంద్రుడు క్రూరవ్యాధిచే నానాట కృశించి యోరువజాలక పితామహుని శరణంబువేడ నాజగజ్జనకుడు కరుణాయత్తచిత్తుండై యశ్వినీదేవతల చికిత్సజేయ నాజ్ఞాపింప వారును తగిన రసాయనాదులచే చంద్రునకు చికిత్సజేసిరి. చంద్రుడును ఆరోగ్యమునొంది యథాపూర్వముగ నశ్విన్యాది సప్తవింశతి కాంతలయందును సముడై యుండెను. అంత నాటంగోలె ఈరోగరాజము రాజయక్ష్మమని పేరొంది వేగరోధము, క్షయము, సాహసము, విషమాశనము, అనునీనాల్గుకారణముల నాధారముగజేసికొని భూతలంబున మనుజుల బాధింపుమని యశ్వినీదేవతలచే నాజ్ఞనొంది భూలోకమున కవతరించెనట! ఈ చారిత్రకాంశమును చరకమున "దివౌకసాం కథయతాం" అని యుపక్రమించి "యస్మాత్సరాజ్ఞః ప్రాగాసీత్ రాజయక్ష్మా తతో మతః, సయక్ష్మా హుంకృతో౽శ్విభ్యాం మానుషం లోకమాగతః, లబ్ధ్వా చతుర్విధం హేతుం సమావిశతి మానవాన్" అని యుపసంహరించిరి. (ఇచ్చట, పరమేష్ఠికోపము రాజయక్ష్మమునకు విప్రకృష్టకారణము.)

మరియు:—"క్రోధో యక్ష్మా జ్వరో రోగ ఏకో౽ర్థో దుఃఖసంజ్ఞకః" అనిచరకమునయున్నది. కావున క్రోధము, యక్ష్మ, జ్వరము, రోగము అనుపదములు నాల్గును రోగసామాన్యవాచకములై దుఃఖమునుకల్గించునది యనునర్థమును బోధించునని తెలియందగును.

రాజయక్ష్మసంప్రాప్తి.

కఫప్రధానైర్దోషైస్తు రుద్ధేషు రసవర్త్మసు,
అతివ్యవాయినో వాపి క్షీణే రేతస్యనంతరాః,
క్షీయన్తే ధాతవస్సర్వే తతశ్శుష్యతి మానవః. 2

కఫము ప్రధానముగాగల వాతపిత్తములు ప్రకోపమునొంది ద్రవరూపమైన రసధాతువును శరీరమున వ్యాపింపజేయు ధమనులమార్గమును అడ్డగించును. రసధాతువు తనకు వ్యాపించుటకు మార్గములేమింజేసి స్వస్థానమైన హృదయమునందు అణగి తన

యందలి వేడిచే క్షతంబగును. అట్టి రసధాతువుయొక్క సాహాయ్యములేక తక్కిన రక్తమాంసమేదోఽస్థిమజ్జశుక్రము లనుసారధాతువులును వరుసగ నానాట క్షీణించును. దానంజేసి మానవుడు ధాతువుల పుష్టిలేక నానాట శోషించును. మరియు తనబలమునకు మిక్కుటముగ స్త్రీసంభోగము చేయుమానవునకు తొలుత శరీరమునకును జీవనమునకును ప్రధానమైన శుక్రధాతువు క్షీణంబగును. పిమ్మట మజ్జ, అస్థి, మేదస్సు, మాంసము, రక్తము, రసము అను సారధాతువులును వరుసగ ప్రతిలోమముగ క్షీణించును. దానంజేసి మానవుడు శోషించును. పైజెప్పిన అనులోమ ప్రతిలోమరూపముగ ధాతువులు క్షీణించుటచే మానవుడు శోషించిన నయ్యది క్షయమని చెప్పబడును.

ఇప్పుట నీ నిర్ణయము నెరుంగునది:—క్షయము అనులోమమనియు ప్రతిలోమమనియు రెండువిధములు. అందు వాతకఫపిత్తములు వేగరోధాదికారణములచే ప్రకోపమునొంది రసధాతువు ప్రవహించునాడుల నడ్డగించుటచే నయ్యది స్వస్థానముననే యుండి తక్కిన రక్తాది ధాతువులకు బలమునుగల్గింప నేరకుండుటచే నయ్యవి వరుసగ శుక్రమువరకును క్షయమునొందును. ఇయ్యది అనులోమక్షయము. సంభోగాతిశయమున తొలుత శుక్రధాతువు క్షీణంబై తక్కినధాతువులన్నియు ప్రతిలోమముగ క్షీణించును. ఇయ్యది ప్రతిలోమక్షయము. ఇందు సంభోగాతిశయముచే తొలుత శుక్రము క్షీణించును. దానంజేసి వాతము కుపితంబై మజ్జను శోషింపజేయును. పిమ్మట మిక్కిలి వేడిమైన వస్తుసంబంధమునంజేసి మరియొకవస్తువుకూడ వేడియగుచందంబున మజ్జసంబంధమున అస్థులును, వానిసంబంధమున మాంసంబును, దానిసంబంధమున రక్తంబును, దానిస్పర్శము వలన రసంబును వ్యుత్క్రమముగ శోషించునని యెరుంగునది.

మరియు శరీరమున రసాదిధాతువులు వరుసగ నొకధాతువుతో మఱియొకధాతువు పుష్టినొందును. ఒకధాతువు విపన్నమై వికృతినొందినచో తక్కిన ధాతువులును వరుసగ విపన్నములగును. ఈవిషయము చరకమున నిట్లు చెప్పబడినది.—"యథా స్వేనోష్మణా పాకం శారీరా యాంతి ధాతవః, స్రోతసాచ యథాస్వేన ధాతుః పుష్యతి ధాతునా. స్రోతసాం సన్నిరోధాచ్చ రక్తాదీనాం చ సంక్షయాత్, ధాతూష్మణాం చాపచయాత్ రాజయక్ష్మా ప్రవర్తతే." (చరక. చి. అ. ౮. శ్లో. ౩౯. ౪౦.) (రసరక్తాది ధాతువులు తనయందలి వేడిచే పక్వమై వానివాని స్రోతస్సులయందు సంచరించుచు నేరీతిగ పుష్టి నందియుండునో అదేవిధముగ నొకధాతువు సాహాయ్యమున వేరొకధాతువు పుష్టి నొందును. ఇట్లుండ ఒకధాతువు ఊష్మములేక తనమార్గము అడ్డగింపబడినచో క్షీణమగును. దాని సహాయములేమింజేసి తక్కిన రక్తాదిధాతువులు వరుసగ క్షీణించును. ఈక్రమముననే రాజయక్ష్మవ్యాధి జనించును.)

ఈయభిప్రాయము చేతనే ప్రకృతమున "క్షీణే రేతస్యనన్తరాః, క్షీయన్తే ధాతవస్సర్వే" అని మూలమున జెప్పబడినది. మరియు చరకమున క్షయసంప్రాప్తి యిత్తెఱంగున జెప్పబడినది.—"రసః స్రోతస్సు రుద్ధేషు స్వస్థానస్థో వివర్ధతే, స ఊర్ధ్వం కాసవేగేన బహురూపః ప్రవర్తతే, జాయన్తే వ్యాధయశ్చాతః షడేకాదశధా పునః, యేషాం సంఘాతయోగేన రాజయక్ష్మేతి కథ్యతే." (చరక. చి. అ. ౮. శ్లో. ౪౩. ౪౪.) (రసవహస్రోతస్సును త్రిదోషములు అడ్డగించినపుడు రసధాతువు వెడలతెరవులేక స్వస్థానముననే వృద్ధినందును. అయ్యది కాసముయొక్క వేగముచేత పైకి ఎగగొట్టబడి శిరస్సునజేరి యందుండి నోటనుండియు నాసాదిరంధ్రములనుండియు వెడలును. దానంజేసి క్రిందజెప్పంబడు పదునొకండువిధంబులును, లేక ఆరువిధంబులును నగురోగములు కల్గును. ఆరోగసముదాయమునకు రాజయక్ష్మ మని పేరు.)

రాజయక్ష్మపూర్వరూపములు.

శ్వాసాఙ్గమర్దకఫసంస్రవతాలుశోష-
వమ్యగ్నిసాదమదపీనసకాసనిద్రాః,
శోషే భవిష్యతి భవన్తి; స చాపి జన్తుః
శుక్లేక్షణో భవతి మాంసపరో రిరంసుః. 3
స్వప్నేషు కాకశుకసల్లకినీలకణ్ఠా
గృధ్రాస్తథైవ కపయః కృకలాసకాశ్చ,
తం వాహయన్తి స నదీర్విజలాశ్చ పశ్యేత్
శుష్కాంస్తరూన్ పవనధూమదవార్దితాంశ్చ. 4

రాజయక్ష్మముకల్గుటకు పూర్వము క్రిందజెప్పంబడుపూర్వరూపములు జనించును.— శ్వాసము, ఒడలినొప్పులు, నోట కఫము వెడలుట, చెక్కిళ్లు శుష్కించుట, వాంతి, జఠరాగ్ని మందగించుట, తిక్కయెత్తినట్లుండుట, పడిసెము, దగ్గు, నిద్ర ఇవియన్నియు క్షయమునకు మున్ను కల్గును. మరియు నీరోగమునకు గురియైనమానవుడు కన్నులు తెల్లబడి మాంసమునందును సంభోగమునందును మిక్కిలి యాసగొనియుండును. వాడు నిదురించుసమయమున కాకులు, చిలుకలు, ముండ్లపందులు, నెమళ్లు, గద్దలు, కోతులు, తొండలు ఇవియన్నియు తన్ను యెత్తుకొనిపోవునట్లు స్వప్నము గాంచును. మరియు స్వప్నములయందు నీళ్లులేనినదులను, ఎండినచెట్లను, గాలిచేతను పొగచేతను కార్చిచ్చుచేతను పీడింపబడినచెట్లను జూచును. పైజెప్పినలక్షణములలో కొన్నియైన గానంబడినవాడు రాజయక్ష్మము రానున్నదని యెరుంగునది.

రాజయక్ష్మసామాన్యలక్షణములు.

అంసపార్శ్వాభితాపశ్చ సన్తాపః కరపాదయోః,
జ్వరస్సర్వాఙ్గగశ్చేతి లక్షణం రాజయక్ష్మణః. 5

మూపులపైనను, ఇరుప్రక్కలయందును, హస్తపాదములయందును మంట పుట్టుట, శరీరమునందెల్ల జ్వరము వ్యాపించియుండుట ఈలక్షణములు రాజయక్ష్మయందు సామాన్యముగ కనుపించును.

పైజెప్పిన మూడులక్షణములు కల్గిన రాజయక్ష్మము త్రిలక్షణము. మరియు రాజయక్ష్మమునగల్గు షడ్రూపములు కోశాంతరమున నిట్లు అధికపాఠముగా కానంబడియెడు.- "భక్తద్వేషో జ్వరః కాసః శ్వాసశ్శోణితదర్శనమ్, స్వరభేదశ్చ జాయేత షడ్రూపం రాజయక్ష్మణి" దీనివివరణ మీక్రింద యేర్పడును.

రాజయక్ష్మరూపము.

స్వరభేదోఽనిలాచ్ఛూలం సఙ్కోచశ్చాంసపాదయోః,
జ్వరో దాహోఽతిసారశ్చ పిత్తాద్రక్తస్య చాగమః. 6
శిరసః పరిపూర్ణత్వం అభక్తచ్ఛన్ద ఏవ చ,
కాసః కణ్ఠస్య చోద్ధ్వంసో విజ్ఞేయః కఫకోపతః. 7

రాజయక్ష్మము సామాన్యముగ త్రిదోషప్రకోపమున జనించును. అందు వాతప్రకోపమున కంఠస్వరము మారును. శరీరమున పోట్లుపుట్టును. మూపులును పాదములు వంగును. పిత్తప్రకోపమున జ్వరముకల్గును. మంటబుట్టును. అతిసారముకల్గును. నోట నుమియునపుడును దగ్గునపుడును రక్తము వెడలును. కఫప్రకోపముచేత శిరస్సున కఫము చేరియుండుటంజేసి నిండినట్లుండును. అన్నమునం దిచ్ఛపొడమదు. దగ్గువచ్చును. దగ్గునపుడు కల్గినయభిఘాతమునంజేసి కంఠనాళము శిథిలముగనుండును.

పైజెప్పిన పదునొకండును రాజయక్ష్మరూపములు. ఇవియన్నియు కల్గిన రాజయక్ష్మ ఏకాదశలక్షణంబనియు, ఇందు ఆరుమాత్రము కల్గియున్న షడ్లక్షణమనియు, మూడుమాత్రమున్నచో త్రిలక్షణమనియు చెప్పబడును. ఈవిషయము చరకమున నిట్లు చెప్పబడినది.—"కాసోంఽసతాపో వైస్వర్యం జ్వరః పార్శ్వశిరోరుజా, శోణితశ్లేష్మణోశ్ఛర్దిః శ్వాసః కోష్ఠామయోఽరుచిః. రూపాణ్యేకాదశైతాని యక్ష్మిణః; షడిమాని వా, కాసో జ్వరః పార్శ్వశూలం స్వరవర్చోగతోఽరుచిః" (చరక. చి. అ. ౮. శ్లో. ౮౫, ౮౬.) ఇందు ఏకాదశరూపములు ప్రకృతమూలమున చెప్పబడినవి. అందు దగ్గు,

జ్వరము, ఇరుప్రక్కలనొప్పి, స్వరభేదము, అతిసారము, అరుచి ఈయారులక్షణములు కలసి షడ్రూపము.

అసాధ్యరాజయక్ష్మలక్షణము.

ఏకాదశభిరేభిర్వా షడ్భిర్వాపి సమన్వితమ్,
కాసాతిసారపార్శ్వార్తిస్వరభేదారుచిజ్వరైః. 8
త్రిభిర్వా పీడితం లిఙ్గైః కాసశ్వాసాసృగామయైః,
జహ్యాచ్ఛోషార్దితం జన్తుం ఇచ్ఛన్ సువిమలం యశః 9

పైజెప్పిన పదునొకండురూపములు కల్గియున్నక్షయము అసాధ్యమగును. మరియు దగ్గు, అతిసారము, ఇరుప్రక్కలనొప్పి, స్వరభేదము, అరుచి, జ్వరము అను నీయారురూపములు క్షయరోగమున గలవానికి కల్గినను; కాసము, శ్వాసము, రక్తము స్రవించుట ఈమూడురూపములు గల్గినను అసాధ్యమగును. కావున కీర్తికాముడగు వైద్యుడు అట్టిరోగికి చికిత్సజేయక వదలియుండుట మంచిది.

సుశ్రుతాచార్యుడు రాజయక్ష్మమునకు షడ్రూపత్వము జెప్పునపుడు ఈరీతి పరిగణనము జేసెను. "భక్తద్వేషో జ్వరః కాసః శ్వాసశ్శోణితదర్శనమ్, స్వరభేదశ్చ జాయేత షడ్రూపం రాజయక్ష్మణి" (సు. ఉ. అ. ౪౧) అన్నద్వేషము, జ్వరము, దగ్గు, శ్వాసము, దగ్గునపుడు రక్తము వెడలుట, స్వరభేదము ఈయారురూపములును రాజయక్ష్మమున గల్గినచో షడ్రూపమనబడును. ఈపరిగణనము విషయమున చరకసుశ్రుతములకును ప్రకృతగ్రంథమునకును పరస్పరభేదము కనబడుచున్నది. అయినను ప్రధానములగు బాధకములైన ఆరురూపములగూడినది బలవత్తరమని సముదితాభిప్రాయము.

అసాధ్యత్వనియమము.

సర్వైరర్ధైస్త్రిభిర్వాపి లిఙ్గైర్మాంసబలక్షయే,
యుక్తో వర్జ్యశ్చికిత్స్యస్తు సర్వరూపోఽప్యతోఽన్యథా. 10

రాజయక్ష్మరోగమున శరీరమాంసంబును బలంబును క్షయించియున్నపుడు పైజెప్పిన పదునొకండురూపములన్నియు నున్నను, లేక వానిలో నారురూపములుమాత్రమున్నను, తుదనుమూడులక్షణములుమాత్రము కల్గియున్నను ఆవ్యాధి మిక్కిలి యసాధ్యమగును; కావున చికిత్సజేయంజనదు. అటుగాక శరీరమున మాంసము బలము నశించక చికిత్సకు నోరువగల్గియున్నచో పూర్ణముగ పదునొకండురూపములన్నియు కల్గినను చికిత్సజేయదగును. (సాధ్యమగునని భావము.)

రాజయక్ష్మరోగమునందు శరీరబలంబును మాంసమును నశింపకుండునెడ సాధ్యమగుననియు, బలమాంసములు నశించిననాడు తక్కిన సుగుణము లెన్నియున్నను అసాధ్యంబగుననియు ముఖ్యాభిప్రాయము. ఈవిషయము చరకమున నిట్లు చెప్పబడినది:—“వాతవ్యాధిరపస్మారీ కుష్ఠీ బ్రధ్నీ చిరజ్వరీ, గుల్మీ చ మధుమేహీ చ రాజయక్ష్మీ చ యో నరః. అచికిత్స్యా భవన్త్యేతే బలమాంసపరిక్షయాత్, సర్వేష్వపి వికారేషు భిషగేతాన్ వివర్జయేత్” (చరక. ఇం అ. ౯) వాతవ్యాధి, అపస్మారము, కుష్ఠము, అండరోగము, చిరకాలమునుండివ్యాపించిన జ్వరము, గుల్మము, మధుమేహము, రాజయక్ష్మము ఈరోగములన్నియు శరీరమున మాంసబలములు క్షీణించిననాడు అసాధ్యము లగునని భావము.

అసాధ్యరాజయక్ష్మలక్షణములు.

మహాశనం క్షీయమాణమతిసారనిపీడితమ్,
శూనముష్కోదరం చైవ యక్ష్మిణం పరివర్జయేత్. 11
శుక్లాక్షమన్నద్వేష్టారం ఊర్ధ్వశ్వాసనిపీడితమ్,
కృచ్ఛ్రేణ బహుమేహన్తం యక్ష్మా హన్తీహ మానవమ్. 12

అధికముగ భుజించినను శరీరమున పుష్టికలుగక కృశించుచున్నను, అతిసారముచే పీడితుండయినను, వృషణములయందును ఉదరమునందును వాపుకల్గినను, అట్టి రాజయక్ష్మము కలరోగిని చికిత్సజేయక విడువనగును. మరియు కన్నులు తెల్లనైయున్నను, అన్నద్వేషముకల్గినను, ఊర్ధ్వశ్వాసము ఊపిరాడక వచ్చుచున్నను, మిక్కిలి కష్టముగ నధికముగ మూత్రము వెడలుచున్నను అట్టి క్షయరోగము రోగిని తప్పక చంపును.

సాధ్యరాజయక్ష్మలక్షణము.

జ్వరానుబన్ధరహితం బలవన్తం క్రియాసహమ్,
ఉపక్రమేదాత్మవన్తం దీప్తాగ్నిమకృశం నరమ్. 13

రాజయక్ష్మరోగమున జ్వరము అనుబంధముగ లేక చికిత్సాక్రియల కోరువశాలి, శరీరమున బలము పూర్తిగనుండి, శరీరము కృశించక, జాఠరాగ్ని చక్కగ జ్వలించుచు, రోగి పథ్యముదప్పక నటించువాడై యున్నయెడ రాజయక్ష్మరోగము సాధ్యమై యుండును. కావున అట్టి రోగికి చికిత్సజేయు టుచితము.

వ్యవాయాదిశోషపరిగణనము.

వ్యవాయశోకవార్ధక్యవ్యాయామాధ్వప్రశోషితాన్,
వ్రణోరఃక్షతసంజ్ఞౌ చ శోషిణౌ లక్షణైశ్శృణు. 14

తన శక్తికన్న మిక్కుటముగ స్త్రీసంభోగముచేయుట, ఇష్టవస్తునాశాదికారణములచే గల్గినశోకము, వయోవస్థచే గల్గిన ముసలితనము, తనశక్తికి మిక్కుటముగ దేహపరిశ్రమజేయుట, అధికముగ త్రోవనడుచుట, వ్రణము అను నీకారణములచేత కల్గిన ధాతుక్షయ రూపమైన శోషలక్షణములును, ఉరఃక్షతమున గల్గిన శోషలక్షణములును (ఆయాలక్షణములు) ఈక్రింద వివరింపబడును.

మరియు పైజెప్పినశోషములయందు త్రిదోషలక్షణములు గానంబడక కొన్నిలక్షణములు మాత్రముండును. కావున నియ్యవి ధాతుక్షయ మనదగును గాని రాజయక్ష్మమని చెప్పదగదు. ఈవిషయమును సుశ్రుతాచార్యు డిత్తెరంగున నిర్ణయించెను.—“కేషాఞ్చిదేవ శోషో హి లక్షణైర్భేదమాగతః, న తు త్రిదోషలిఙ్గానాం సమస్తానాన్నిహాగమ్, క్షయా ఏవ హి తే జ్ఞేయాః కేవలం ధాతుసంక్షయాత్” (సు. ఉ. అ. ౪౯)

వ్యవాయశోషలక్షణము.

వ్యవాయశోషీ శుక్రస్య క్షయలిఙ్గైరుపద్రుతః,
పాణ్డుదేహో యథాపూర్వం క్షీయన్తే చాస్య ధాతవః. 15

అధికముగ నియమములేక స్త్రీసంభోగముచేయుమనుజునకు శరీరమున ప్రధానమైన శుక్రము క్షీణించును. దానంజేసి శుక్రక్షయమునకుజెప్పిన మేఢ్రవృషణములయందు వేదనయు, బలహీనంబును, చిరకాలమునకు సంభోగసమయమున శుక్రము స్రవించుటయు మున్నగు నుపద్రవములతోగూడి శరీరము తెల్లనైయుండును. మఱియు శుక్రక్షయముచేత తక్కిన ధాతువులన్నియు వ్యుత్క్రమముగ మజ్జ, అస్థి, మేదస్సు, మాంసము, రక్తము, రసము అనుధాతువులు నానాట క్షీణించును. శుక్రక్షయమున గల్గులక్షణములు సుశ్రుతమున నిట్లుచెప్పబడినవి:—“శుక్రక్షయే మేఢ్రవృషణవేదనా, అశక్తిర్మైథునే, చిరాద్వా ప్రసేకః, ప్రసేకే వాల్పదర్శనమ్ రక్తస్య శుక్రస్య వా” (సు. సూ. అ. ౧౫)

శోక-జరా-అధ్వశోషలక్షణములు.

ప్రధ్యానశీలస్స్రస్తాఙ్గః శోకశోష్యపి తాదృశః,
జరాశోషీ కృశో మన్దవీర్యబుద్ధిబలేన్ద్రియః. 16
కమ్పనోఽరుచిమాన్ భిన్నకాంస్యపాత్రహతస్వరః,
ష్ఠీవతి శ్లేష్మణా హీనం గౌరవారతిపీడితః. 17
సంప్రస్రుతాస్యనాసాక్షిః శుష్కరూక్షమలచ్ఛవిః,

అధ్వశోషీ చ స్రస్తాఙ్గః సంభృష్టపరుషచ్ఛవిః,
ప్రసుప్తగాత్రావయవః శుష్కక్లోమగలాననః. 18

తనమనస్సు కింపై మిక్కిలి ప్రీతిపాత్రమైన వస్తువు నశించుట మున్నగు కారణములచే శోకము కల్గును. దానంజేసి ధాతువులు క్షీణించును. అట్టిమనుజుడు తనకు శోకమును కల్గించినకారణము విషయమై యెల్లప్పుడు చింతించుచుండును. అవయవములు అన్నియు శిథిలములగును. ఇదికాక శుక్రక్షయమున జెప్పినపాండుత్వము మున్నగు లక్షణముల గూడియుండును. (ఇది శోకముచే గల్గినధాతుక్షయము) వయోఽవస్థచే తనంతట కల్గిన ముసలితనమువలన క్షీణించినధాతువులుకలవాడు జరాశోషి యనంబడును. ఈక్షయమునందు శరీరము కృశించును. వీర్యము స్వల్పమగును. బుద్ధియు బలంబును ఇంద్రియంబులును పాటవముచెడి పనులయందలసములగును. శరీరము వడవడ వడంకును. నోట రుచి మామూలుగ లేక మారును. కంఠస్వరము పగిలినకంచుపాత్రమును వాయించినచో కల్గినస్వరమువలె నుండును. కఫము లేక నోట నుమియుచుండును. శరీరము బరువుగనుండును. పనులయం దుత్సాహము లేక యిచ్చబోడమకుండును. నోటనుండియు నాసారంధ్రములనుండియు కన్నులనుండియు నీరు వెడలుచుండును. ఎండి రూక్షమైన మలము వెడలును. దేహకాంతి చెడును. త్రోవనడచుటచే గల్గినక్షయమందు అవయవములు శిథిలములగును. వేపుడుగింజవలె కర్కశమైనకాంతి కల్గియుండును, శరీరమునందలి యవయవములు స్పర్శజ్ఞానము లేకుండును, దప్పికిస్థానమైన క్లోమంబును, కుత్తుకయు, నోరును ద్రవములేక యెండును.

వ్యాయామశోషలక్షణము.

వ్యాయామశోషీ భూయిష్ఠం ఏభిరేవ సమన్వితః,
లిఙ్గైరురఃక్షతకృతైః సంయుక్తశ్చ క్షతం వినా. 19

తనబలమును జూడక మిక్కుటముగ నాయాసముకల్గునట్లు దేహపరిశ్రమము జేసినచో క్షయము కల్గును. అయ్యది వ్యాయామశోష మనబడును. ఈశోషమునందును అధ్వశోషమున జెప్పినలక్షణములే ప్రాయికముగ నుండును. మరియు నురఃక్షతమున క్రిందజెప్పబడు లక్షణములును కల్గును. ఉరఃక్షతము మాత్రము లేకున్నను దానిలక్షణములు కల్గునని భావము.

వ్రణశోషలక్షణము.

రక్తక్షయాద్వేదనాభిస్తథైవాహారయన్త్రణాత్,
వ్రణితస్య భవేచ్ఛోషః స చాసాధ్యతమో మతః 20

వ్రణములచే పీడింపబడినవానికి వ్రణరూపముగ రక్తము క్షయించుటచేతను, వ్రణమునకు సంబంధించినపోటు మున్నగు బాధలచేతను తగినయాహారము లేకుండుట చేతను, ధాతువులు క్షీణించును. ఇయ్యది వ్రణశోష మనంబరగు. ఇయ్యది మిక్కిలి యసాధ్యమగును.

ఉరఃక్షతలక్షణము.

ధనుషాఽఽయస్యతోఽత్యర్థం భారముద్వహతో గురుమ్,
యుధ్యమానస్య బలిభిః పతతో విషమోచ్చతః 21
వృషం హయం వా ధావన్తం దమ్యం చాన్యం నిగృహ్ణతః,
శిలాకాష్ఠాశ్మనిర్ఘాతాన్ క్షిపతో నిఘ్నతః పరాన్. 22
అధీయానస్య వాత్యుచ్చైః దూరం వా వ్రజతో ద్రుతమ్,
మహానదీర్వా తరతో హయైర్వా సహ ధావతః. 23
సహసోత్పతతో దూరం తూర్ణం వాపి ప్రనృత్యతః,
తథాన్యైః కర్మభిః క్రూరైః భృశమభ్యాహతస్య వా. 24
విక్షతే వక్షసి వ్యాధిః బలవాన్ సముదీర్యతే,
స్త్రీషు చాతిప్రసక్తస్య రూక్షాల్పప్రమితాశినః. 25
ఉరో విరుజ్యతేఽత్యర్థం భిద్యతేఽథ విభ(రు)జ్యతే,
ప్రపీడ్యేతే తతః పార్శ్వే శుష్యత్యఙ్గం ప్రవేపతే. 26
క్రమాద్వీర్యం బలం వర్ణో రుచిరగ్నిశ్చ హీయతే,
జ్వరో వ్యథా మనోదైన్యం విడ్భేదాగ్నివధావపి. 27
దుష్టశ్శ్యావస్సుదుర్గన్ధః పీతో విగ్రథితో బహుః,
కాసమానస్య చాభీక్ష్ణం కఫస్సాసృక్ప్రవర్తతే. 28
స క్షతీ క్షీయతేఽత్యర్థం తథా శుక్రౌజసోః క్షయాత్,

చాలాకాలమునుండి ధనుస్సుచే బాణములప్రయోగించుట, తనశరీరబలమున కెక్కువగ భారము మోయుట, తనబలమునకన్న నెక్కుడు బలముకలవారితో మల్లయుద్ధము (కుస్తీ) చేయుట, ఎచ్చుతగ్గులయిన ప్రదేశమునుండియు ఉన్నతస్థలమునుండియు క్రిందపడుట, పరువిడుచున్న యెద్దునైనను గుఱ్ఱమునైనను ఎదురించి బలాత్కారముగపట్టుట, మిక్కిలి మదించినయేనుగు మున్నగు బలవత్తరములగు జంతువుల నెదిరించి పోట్లాడుట,

రాళ్లను కట్టెలను ఒడిసెల రాళ్లను విసరుట, పరులను (శత్రువులను) కొట్టుట, మిక్కిలి బిగ్గరగ చదువుట, మిక్కిలి వేగముతో చాలదూరము నడచుట, గొప్పనదీప్రవాహములను చేతులతో నీదుట, గుఱ్ఱములతోఁగూడ పరువిడుట, చాలదూరము శీఘ్రముగ నెగిరి గంతులిడుట, అతివేగముతో నృత్యముచేయుట, ఇవిగాక యితరములైన క్రూరములగు పనులఁజేయుట ఇవిమున్నగు కారణములచేత మిక్కిలి యభిఘాతము నొందినవానికి వక్షస్థలమున నభిఘాతము కల్గి యురఃక్షత మనువ్యాధి కల్గును. మరియు స్త్రీలవిషయమైన ప్రేమాతిశయముచేత నధికముగ సంభోగించినను, రూక్షమైనయాహారమును భుజించినను, తనకు కావలసిన పరిమాణముకన్న మిక్కిలి తక్కువగ భుజించినను, ఉరఃక్షతవ్యాధి జనించును. ఈవ్యాధియందు రొమ్మువగులఁదీసినవిధముగ నొప్పిపుట్టును. చీలఁదీసినవిధముగ బాధకల్గును. ఇరుప్రక్కల గట్టిగ నొత్తిపట్టినవిధముగ బాధ జనించును. అవయవము లన్నియు కృశించును. శరీరము వణకును. వీర్యము, బలము, శరీరవర్ణము, కాంతి, నోటిరుచి, జఠరాగ్ని, ఇవియన్నియు వరుసగ నానాట బలముతగ్గి క్షీణించును. జ్వరము, మనోవ్యథ, దైన్యము, మలము ద్రవములేక ఉండలుగనుండుట, జఠరాగ్ని నశించుట, ఈలక్షణములన్నియు కల్గును. దగ్గినపుడు మిక్కిలి దుష్టంబును శ్యామవర్ణంబును దుర్గంధంబును పీతవర్ణంబునై చిక్కనైనకఫము రక్తముతోఁగూడి నోటనుండి విశేషముగ వెడలును. ఇట్టి క్రూరమైన యురఃక్షతముచే బీడితుఁడగురోగి నానాట శుక్రంబును ఓజస్సును నశించి మిక్కిలి క్షీణదశనొందును. ఈయురఃక్షతమనువ్యాధి మిక్కిలి క్రూరమై ప్రాణాంతకమై యుండును.

ఉరఃక్షతపూర్వరూపము.

అవ్యక్తలక్షణం తస్య పూర్వరూపమితి స్మృతమ్ 29

పైజెప్పినలక్షణములు స్ఫుటముగ గానరాక సూక్ష్మములుగ నున్నయెడ అట్టియవస్థయే ఉరఃక్షతమునకు పూర్వరూపమని యెరుంగవది.

క్షతక్షీణసామాన్యలక్షణము.

ఉరోరుక్ శోణితచ్ఛర్దిః కాసో వైశేషికః క్షతే,
క్షీణే సరక్తమూత్రత్వం పార్శ్వపృష్ఠకటీగ్రహాః. 30

ఉరఃక్షతమున రొమ్మునొప్పియు, రక్తము వాంతి, దగ్గు ఈలక్షణములు కల్గును. ఉరఃక్షతముచే క్షీణుఁడైనవానికి మూత్రము రక్తముతోఁగూడి వెడలును. ఇరుప్రక్కలును వీపును నడుమును లాగిపట్టినవిధముగ బాధకలుగును. ఈరెంటికిని నిది పరస్పర భేదము.

క్షతక్షయసాధ్యాసాధ్యనిర్ణయము.

అల్పలిఙ్గస్య దీప్తాగ్నేః సాధ్యో బలవతో నవః,
పరిసంవత్సరో యాప్యః సర్వలిఙ్గం తు వర్జయేత్. 31

జఠరాగ్నిదీప్తి కల్గియుండి శరీరబలము చక్కగ నుండువానికి పైజెప్పిన లక్షణము లన్నియు లేక కొన్నిమాత్రము కల్గి జనించిన ఉరఃక్షతక్షయము సాధ్యంబగును. ఆవ్యాధి కూడ సంవత్సరకాల మతిక్రమించినచో యాప్యంబగును. ఈవ్యాధికి జెప్పినలక్షణము లన్నియు పూర్తిగనుండినచో నసాధ్యమగును కావున చికిత్స జేయంజనదు.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
రాజయక్ష్మక్షతక్షీణనిదానం సమాప్తమ్.

౧౧. కాసనిదానమ్.

క్షయరోగమున కాసము ప్రధానలక్షణముగ జెప్పబడినది. కాసము నుపేక్షించుటచే క్షయము కల్గునని "క్షయాయోపేక్షితాస్సర్వే" అను వాక్యముచే నేర్పడినది. కావున క్షయమునకును కాసమునకును సన్నిహితసంబంధము కల్గియుండుటవలన క్షయము జెప్పినపిదప కాసనిదానము చెప్పబడును.—

కాసోత్పత్తికారణములు: కాససంప్రాప్తి.

ధూమోపఘాతాద్రజస స్తథైవ
వ్యాయామరూక్షాన్ననిషేవణాచ్చ,
విమార్గగత్వాచ్చ హి భోజనస్య
వేగావరోధాత్ క్షవథో స్తథైవ 1
ప్రాణో హ్యుదానానుగతః ప్రదుష్టః
సమ్భిన్నకాంస్యస్వనతుల్యఘోషః,
నిరేతి వక్త్రాత్సహసా సదోషో
మనీషిభిః కాస ఇతి ప్రదిష్టః. 2

పొగను నోటియందును ముక్కునందును ప్రవేశింపజేసి వెడలనియ్యక శ్వాసము నడ్డగించినను, శరీరమునందలి యాహారసము వాతవేగముచే నూర్ధ్వముగ వ్యాపించినను, దేహపరిశ్రమము నధికముగ జేసినను, మిక్కిలి కారముగల్గి మంటబుట్టించు నాహారపదార్థము భుజించినను, భుజించునపుడు ఆహారపదార్థము సరియైన మార్గమునబోక యితర మార్గమున బ్రవేశించినను, మలమూత్రములవేగమును, తుమ్ములవేగమును వెడలనీయక నిరోధించినను, ప్రాణవాయువు ఉదానవాతముతోగూడి మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది, పగిలినకంచుపాత్రమును వాయించినచో మ్రోగువిధముగ ధ్వనికల్గి, ద్రవరూపమైన కఫపిత్తములగూడి నోటినుండి అతిశీఘ్రముగ బైటవెడలును. ఇయ్యది కాసరోగమని పండితులచే జెప్పబడినది.

ఇచ్చట "కస గతౌ" అనుధాతువువలన "కసతి(కంఠాదూర్ధ్వం గచ్ఛతి) ఇతి కాసః" అను వ్యుత్పత్తిచేత కంఠమునకు పైభాగమున వ్యాపించునది కాసమని యన్వర్థముగ జెప్పబడును.

కాసరోగభేదములు.

పఞ్చ కాసాస్స్మృతా వాతపిత్తశ్లేష్మక్షతక్షయైః,
క్షయాయోపేక్షితాస్సర్వే బలినశ్చోత్తరోత్తరమ్. 3

కాసము వాతముచేతను, పిత్తముచేతను, కఫముచేతను, క్షతముచేతను, క్షయముచేతను జనించుటవలన నైదువిధములై యుండును. ఈయైదిటిలో పైపైని నొకదానికన్న నొకటి బలిష్ఠములుగ నుండును. ఈకాసములకు సకాలమున దగినచికిత్సను జేయక యుపేక్షించినచో క్షయమును గల్గించును.

కాసపూర్వరూపము.

పూర్వరూపం భవేత్తేషాం శూకపూర్ణగలాస్యతా,
కణ్ఠే కణ్డూశ్చ భోజ్యానాం అవరోధశ్చ జాయతే. 4

కాసరోగము జనించుటకుముందు కుత్తుకయందును, నోటియందును ముండ్లు గ్రుచ్చినట్లుండును. కుత్తుకయందు దురద కల్గును. తాభుజించుపదార్థముల లోనికి బోరనీయక యడ్డగించును. ఇవియన్నియు కాసము జనించుటకుమున్నుకల్గు పూర్వరూపములు.

కాససంప్రాప్తి చరకమున విపులముగ నిట్లు చెప్పబడినది—"అధః ప్రతిహతో వాయురూర్ధ్వస్రోతస్సమాశ్రితః, ఉదానభావమాపన్నః కణ్ఠే సక్తస్తథోరసి. ఆవిశ్య శిరసః ఖాని సర్వాణి ప్రతిపూరయన్, ఆభఞ్జన్నాక్షిపన్ దేహం హనుమన్యే తథాక్షిణీ. నేత్రే పృష్ఠమురః పార్శ్వే నిర్భుజ్య స్తమ్భయం స్తతః, శుష్కో వా సకఫో వాపి కసనాత్కాస ఉచ్యతే." (చరక. చి. అ. ౧౮. శ్లో. ౬-౮) మన్ను వచించిన ధూమోపఘాతము మున్నగుకారణములచే వాతము ప్రకుపితమై యధశ్శరీరమున ప్రతిఘాతమునొంది స్రోతోమార్గమునుండి యూర్ధ్వశరీరమున వ్యాపించుచు నుదానరూపమును దాల్చి కంఠమునందును, ఉరోభాగమునందును జేరును. పిదప శిరస్సునందలి నోరు నాసారంధ్రములు మున్నగురంధ్రముల వ్యాపించి వానినన్నిటిని నిండింపుచు శరీరమును ముందుకు వంచి మాటిమాటికి కదలించుచు, తాలువులను, మెడనరములను, కన్నులను, వీపును, రొమ్మును, ఇరుప్రక్కలను వీనినన్నింటిని సంకోచింపజేసి స్తంభింపజేయుచు ద్రవములేక శుష్కముగనైనను, కఫముతోకూడియైనను నోటినుండి బైటవెడలును. ఇయ్యది యూర్ధ్వముగ వ్యాపించి బైటవెడలుటంజేసి కాసమనబడును.("కస-గతౌ" అనుధాతువువలన కాసమను శబ్దము నిష్పన్నమైనది, బైటవెడలునదిగాన కాసశబ్దము అన్వర్థసంజ్ఞ కలది యని భావము.)

వాతజకాసలక్షణము.

హృచ్ఛఙ్ఖమూర్ధోదరపార్శ్వశూలీ క్షామాననః క్షీణబలస్వరౌజాః,
ప్రసక్తవేగస్తు సమీరణేన భిన్నస్వరః కాసతి శుష్కమేవ. 5

వాతప్రకోపమున జనించినకాసమునందు రొమ్మునందును, కణతలయందును, శిరస్సునందును, కడుపునందును, ఇరుప్రక్కలయందును నొప్పి కలుగును. ముఖము కృశత నొందును. శరీరబలంబును, కంఠస్వరంబును, ఓజస్సును క్షీణించును. ఎల్లప్పుడును కాస వేగము అనుసరించియే యుండును. కంఠస్వరము మారియుండును. కఫము లేకయే పొడి దగ్గు వెడలును. ఇట్టి లక్షణములుకల్గినది వాతకాసమని యెరుంగునది.

పైఁజెప్పినరీతిగ ధూమము మున్నగువాని యభిఘాతభేదమననుసరించి కంఠస్వరంబును వేదనలును తత్తదనుగుణముగ మారుచుండును. కావున నిచ్చట స్వరభేద మిట్టిది యని నిరూపింపక సామాన్యముగ "భిన్నస్వరః" అని చెప్పంబడినది. ఈవిషయము చరకమున:—"ప్రతిఘాతవిశేషేణ తస్య వాయోస్స్వరంహసః, వేదనాశబ్దవైషమ్యం కాసానాముపజాయతే." (చరక-చి. అ.౧౮. శ్లో. ౯) మరియు వాతకాసనిదానము చరకమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"రూక్షశీతకషాయాల్పప్రమితానశనం స్త్రియః, వేగధారణమాయాసో వాత కాసప్రవర్తకాః." (చరక. చి. అ. ౧౮. శ్లో. ౧౦) రూక్షంబును, గుణవీర్యములచే శీతంబును, కషాయరసంబును నగుపదార్థములభుజించినను, తానుభుజింపవలసినపరిమితికన్న స్వల్పముగ భుజించినను, లేక బొత్తుగభుజింపక యుపవాసమున్నను, తన బలమునకెక్కువగ స్త్రీసంభోగము చేసినను, మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించినను, శరీరమున కాయాసమును గల్గించుపనుల జేసినను, వాతము ప్రకోపమునొంది కాసము (దగ్గు)ను గల్గించును.

మరియు నీవాతకాసమునందు కఫము కదిలేక యెండి కుత్తుకయందే చిక్కియుండుటంజేసి శుష్కకాసము (పొడిదగ్గు) వెడలును. అట్లు ఎండినకఫము కాసవేగమునంజేసి కష్టముచే బైటవెడలినప్పుడు దగ్గు కొంచెముతగ్గును. ఈవిషయము చరకమున "శుష్కకాసః కఫం శుష్కం కృచ్ఛ్రాన్ముక్త్వాల్పతాం వ్రజేత్." (చరక. చి. అ. ౧౮ శ్లో. ౧౨) అనువాక్యముచే జెప్పబడినది. మరియు నుపశయానుపశయములు చరకమున నిట్లుచెప్పబడినవి:—"స్నిగ్ధామ్లలవణోష్ణైశ్చ భుక్తమాత్రే (పీతైః) ప్రశామ్యతి, ఊర్ధ్వవాతస్య జీర్ణేఽన్నే వేగవాన్ మారుతో భవేత్." (చరక. చి. అ. ౧౮-శ్లో. ౧౩) జిడ్డుకల్గిన పదార్థములను, పులుపుకల పదార్థములను, ఉప్పుగలపదార్థములను, ఉష్ణగుణవీర్యములుకల పదార్థములను భుజించినప్పుడును; భోజనము తృప్తిగ జేసినవెంటనే

వాతముచే జనించినకాసము శమించును. (ఇది యుపశయము.) ఆహారము జీర్ణించిన తోడనే మరల వాతము తనవేగమును జూపుచు దగ్గును కలిపెట్టును. (ఇదియ అనుపశయము)

పైత్తికకాసలక్షణము.

ఉరోవిదాహజ్వరవక్త్రశోషైః అభ్యర్దితస్తిక్తముఖస్తృషార్తః,
పిత్తేన పీతాని వమేత్కటూని కాసేత్సపాణ్డుః పరిదహ్యమానః.

పిత్తముచే జనించిన కాసమునందు రొమ్మున మంటపుట్టును, జ్వరమువచ్చును, నోరెండును, చేదుగనుండును, దప్పియధికమగును, పచ్చనిరంగుకల్గి చేదుగనుండు పసరువాంతి యగును. శరీరము తెల్లనై మంటపుట్టును. ఇట్టిలక్షణములుకల్గి పుట్టినకాసము పిత్తముచే జనించినదని యెరుంగునది.

పైఁజెప్పిన లక్షణములు కాక కన్నులు పచ్చనగుట, కంఠస్వరముమారుట, రొమ్మున పొగవెడలునట్లు వేదనకల్గుట, మూర్ఛ, భ్రమము, దగ్గునపుడు కండ్లు బావులు గ్రమ్మినట్లుండుట, పిత్తపసరుతో గూడిన కఫము వెడలుట ఈలక్షణములును కల్గునని చరకమున జెప్పబడెను.

మరియు పిత్తకాసనిదానము చరకమున నిత్తెరంగున చెప్పబడినది:—"కటుకోష్ణవిదాహ్యమ్లక్షారాణామతిసేవనం, పిత్తకాసకరం క్రోధః సన్తాపశ్చాగ్నిసూర్యజః." కారము గలపదార్థముల నైనను, వీర్యగుణములచే నుష్ణములగు పదార్థములనైనను, మంటబుట్టించు పదార్థములనైనను, పులుపుకలపదార్థములనైనను, యవక్షారము మున్నగుక్షారములనైనను విశేషముగ నుపయోగించినను, కోపపడినను, నిప్పుయొక్కయు సూర్యునియొక్కయు వేడిమియున్నను పిత్తము ప్రకోపించి కాసమును కల్గించును.

శ్లైష్మికకాసలక్షణము.

ప్రలిప్యమానేన ముఖేన సీదన్ శిరోరుజార్తః కఫపూర్ణదేహః,
అభక్తరుగ్గౌరవకణ్డుయుక్తః కాసేద్భృశం సాన్ద్రకఫః కఫేన. 7

కఫప్రకోపముచే గల్గినకాసమునందు నోరు జిగటగనుండును. తల నొప్పిపుట్టును, శరీరమునందెల్ల కఫము నిండియుండును. నోటి కన్నము రుచింపదు. అవయవములన్నియుం భారముగ పనులయందలసములగును. శరీరమున దురదపుట్టును. దగ్గినప్పుడు చిక్కనైనకఫము నోటవెడలును.

మరియు నీ కఫకాసమున జాఠరాగ్ని మందగించును. వాంతియగును. పడిసెము, బట్టి నాసారంధ్రములు బిగదీసినట్లుండును. ఓకరింతలు విశేషముగవచ్చును. శరీరమున

పులకలు కలుగును. నోరు తీపికల్గియుండును. తీపికల్గి స్నిగ్ధమై గట్టిగనుండు కఫము దగ్గినపుడు విశేషముగ బైటవెడలును. దగ్గువచ్చునపుడు రొమ్మున కఫమునిండి యుండుటచే భారమై మిక్కిలి నొప్పిపుట్టును. ఈలక్షణములన్నియు చరకమున జూపబడినవి. మరియు కఫజకాసము జనించుకారణములు చరకమున నిట్లు చెప్పబడినవి.—"గుర్వభిష్యన్దిమధురస్నిగ్ధస్వప్నాఽవిచేష్టనైః. వృద్ధశ్శ్లేష్మాఽనిలం రుద్ధ్వా కఫకాసం కరోతిహి." చిరకాలమునకు జీర్ణించు పదార్థములనైనను, స్రోతోరంధ్రముల ద్రవమును బుట్టించు పదార్థములనైనను, తీపికల పదార్థములనైనను, జిడ్డు విశేషముగగల పదార్థములనైనను భుజించుట; పగటియందు నిదురించుట, ఏవిధమయినపనియులేక కదలకుండ కూర్చొనియుండుట, ఈకారణములచేత కఫము ప్రకోపమునంది శరీరమున సంచరించు వాతముయొక్కమార్గమును అడ్డగించి దగ్గును కల్గించును. ఇదియ కఫజకాస మనబడును.

క్షతజకాసలక్షణము.

అతివ్యవాయభారాధ్వయుద్ధాశ్వగజవిగ్రహైః,
రూక్షస్యోరఃక్షతం వాయుః గృహీత్వా కాసమాచరేత్. 8
స పూర్వం కాసతే శుష్కం తతష్ఠీవేత్సశోణితమ్,
కణ్ఠేన రుజతాఽత్యర్థం విరుగ్ణేనేవ చోరసా. 9
సూచీభిరివ తీక్ష్ణాభిస్తుద్యమానేన శూలినా,
దుఃఖస్పర్శేన శూలేన భేదపీడాభితాపినా. 10
పర్వభేదజ్వరశ్వాసతృష్ణావైస్వర్యపీడితః,
పారావత ఇవాకూజన్ కాసవేగాత్ క్షతోద్భవాత్. 11

శరీరమున జిడ్డు విశేషముగ లేక రూక్షమై యుండువాడు స్త్రీసంభోగము నధికముగ జేసినను, తనబలమునకన్న నధికముగ భారమును మోసినను, విశేషముగ త్రోవనడచినను, మల్లయుద్ధము చేసినను, గుఱ్ఱములను ఏనుగులను నిగ్రహించి వానితో పోట్లాడినను, హృదయమున నభిఘాతముకల్గి పుండగును. దానంజేసి వాతము ప్రకోపించి దగ్గును కల్గించును. అట్టిమనుజుడు తొలుత పొడిదగ్గుకల్గి పిమ్మట యెండినకఫము రక్తముతోగూడి నోటవెడలును. కంఠమునందు మిక్కుటముగ నోరువరాని నొప్పికల్గును. రొమ్ము పగుల దీయునట్లు నొప్పిపుట్టును. మిక్కిలి వాడికల సూదుల బొడిచినవిధముగ నొప్పియు, చేత స్పృశించినను నోరువరాలక పగులగొట్టినవిధముగ బాధయు రొమ్మున కల్గును. కీళ్లలో నొప్పికల్గును. జ్వరము శ్వాసము దప్పియు గల్గును. కంఠము స్వరము మారియుండును.

కాసముయొక్క వేగమున నోరువరాలక గొంతులో పావురములు కూసినట్లు కూతలు పుట్టును. ఇట్టి లక్షణములుకల్గినది క్షతజకాసమని యెరుంగునది.

క్షయకాసనిదానము.

విషమాసాత్మ్యభోజ్యాతివ్యవాయాద్వేగనిగ్రహాత్,
ఘృణినాం శోచతాం నృణాం వ్యాపన్నేఽగ్నౌ త్రయో మలాః,
కుపితాః క్షయజం కాసం కుర్యుర్దేహక్షయప్రదమ్. 12

తాను భుజించుపరిమితికన్న న్యూనాధికములుగ భుజించినను, అకాలమున భుజించినను, తనశరీరతత్త్వమున కిమడని పదార్థముల భుజించినను, అధికముగ సంభోగము జేసినను, మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించినను, మిక్కిలి కరుణకల్గి యుండుటంజేసి యొరులకష్టముల జూచి దుఃఖించుచున్నను జఠరాగ్ని మందగించి, వాతపిత్తకఫములు మూడును సమకాలమున ప్రకోపమునొంది, రసరక్తాదిధాతువులను క్షీణింపజేయును. దానంజేసి కాసము జనించును. దీనిచేత శరీరము మిక్కిలి క్షీణించును. ఇయ్యది క్షయజకాసమని చెప్పంబడును.

క్షయకాసలక్షణము.

సగాత్రశూలజ్వరదాహమోహాన్
ప్రాణక్షయం చోపలభేత కాసీ,
శుష్యన్వినిష్ఠీవతి దుర్బలస్తు
ప్రక్షీణమాంసో రుధిరం సపూయమ్,
తం సర్వలిఙ్గం భృశదుశ్చికిత్స్యం
చికిత్సితజ్ఞాః క్షయజం వదన్తి. 13

క్షయకాసమునందు శరీరమునందెల్ల నొప్పిపుట్టును. జ్వరముకల్గును. శరీరము మంటపుట్టును. మూర్ఛవచ్చును. శరీరబలము నానాట నశించును. రక్తమాంసము నానాట క్షీణించును. ఇత్తెరంగున శరీరబలము మాంసము నశించి చీముతో గూడినరక్తమును నోట వెడలించును. ఇట్టి క్షయకాసము త్రిదోషలక్షణముల గూడియుండును. కావున మిక్కిలి కష్టసాధ్యమై యుండునని చికిత్సాపద్ధతి నెఱింగినపండితులు వచించెదరు.

సాధ్యాసాధ్యకాసములు.

ఇత్యేష క్షయజః కాసః క్షీణానాం దేహనాశనః,
సాధ్యో బలవతాం వా స్యాత్ యాప్యస్త్వేవం క్షతోత్థితః. 14

నవా కదాచిత్సిద్ధ్యేతాం అపి పాదగుణాన్వితౌ,
స్థవిరాణాం జరాకాసః సర్వో యాప్యః ప్రకీర్తితః, [పయేత్.
త్రీన్ పూర్వాన్ సాధయేత్సాధ్యాన్, పథ్యైర్యాప్యాంస్తు యా-

పైజెప్పబడిన క్షయకాసము శరీరమున రక్తమాంసములు క్షీణించియున్నచో నసాధ్యమై మరణము నొందించును. అటుగాక శరీరబలము పుష్టిగనుండి రసాదిధాతువులు క్షీణించకుండునపుడు ఒకసమయమున సాధ్యమైయుండును. క్షతముచేగల్గిన కాసము యాప్యంబగును. పైజెప్పబడిన రెండుకాసములు జనించినతోడనే కొలదికాలములో చికిత్స జేసినచో నొకసమయమున సాధ్యములగును. అట్టియెడ వైద్యుడు, ఔషధద్రవ్యములు, పరిచారకుడు, గుణవంతుడైనరోగి అను నీపాదచతుష్టయసంపత్తి కల్గియుండవలెను. మరియు ముసలివారికి వయోభేదముచేగల్గినకాసము ఎట్టిదైనను యాప్యమగును కాని సాధ్యము కానేరదు. అందు తొలుతజెప్పిన వాత-పిత్త-కఫ కాసములు మాత్రము సాధ్యములు కావున వానిని తగినచికిత్స జేసినచో నివర్తించును. తక్కిన మూడును యాప్యములు కావున వ్యాధికిని శరీరప్రకృతికిని దగిన పథ్యాహార విహారాదులచే నుపచరించుచు జీవితకాలమువరకును కాలముగడుప నగును.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
కాసనిదానం సమాప్తమ్.

౧౨. హిక్కా-శ్వాసనిదానమ్.

హిక్కా-శ్వాసములకును కాసమునకును నిదానము ప్రాయికముగ సమానంబైయుండును. కావున కాసమును నిరూపించిన పిదప హిక్కా-శ్వాసముల నిదానము చెప్పబడును.

హిక్కా-శ్వాసములు జనించుకారణములు.

విదాహిగురువిష్టమ్భిరూక్షాభిష్యన్దిభోజనైః,
శీతపానాశనస్థానరజోధూమాతపానిలైః. 1
వ్యాయామకర్మభారాధ్వవేగాఘాతాపతర్పణైః,
హిక్కా శ్వాసశ్చ కాసశ్చ నృణాం సముపజాయతే. 2

నోట మంటబుట్టించు మిరపకాయలు మున్నగువానిని మద్యము సేవించుట, చిరకాలమునకు జీర్ణించుగుణముకల పదార్థములను, మలమును బంధించు పదార్థములను, జిడ్డులేని పదార్థములను, నాసాదిరంధ్రములయందు ద్రవమునుబుట్టించు పదార్థములను భుజించుట, చల్లనినీళ్లు మున్నగువానిని త్రాగుట, చల్లనైన పదార్థములను భుజించుట, శీతప్రదేశముల నివసించుట, ధూళియైనను పొగయైనను నాసారంధ్రాది మార్గమున ప్రవేశించుట, ఎండయందైనను గాలియందైనను సంచరించుట, దేహపరిశ్రమము నధికముగ జేయుట, భారమును మోచుట, త్రోవనడచుట, మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించుట, ఆహారము భుజించక యుపవాసముండుట, ఈకారణములచేత ఎక్కిళ్లును, శ్వాసంబును, కాసంబును మనుజులకు జనించును.

పైజెప్పిన హిక్కా-శ్వాసములకును కాసమునకును కారణములు సమానములు. అయినను కాసము వాతపిత్తకఫములచే వేర్వేరుగ జనించును. హిక్కా-శ్వాసములు కఫముతో గూడినవాతముచే జనించును. కావున పరస్పరభేదము కలుగునది. ఈవిషయము "వాయుః కఫేనానుగతః పఞ్చ హిక్కాః కరోతి హి" (సు. ఉ. అ. ౫౧) అను సుశ్రుతవాక్యము చేతను; "కఫవాతాత్మకావేతౌ పిత్తస్థానసముద్భవౌ" (చర. చి. అ. ౧౭ శ్లో. ౮) అను చరకవాక్యమునను తెలియుచున్నది. కావుననే కాసనిదానము ప్రత్యేకముగ జెప్పబడినది.

హిక్కాసంప్రాప్తిః.

ముహుర్ముహుర్వాయురుదేతి సస్వనో
యకృత్ప్లీహాన్త్రాణి ముఖాదివాక్షిపన్,
సఘోషవానాశు హినస్త్యసూన్యత
స్తతస్తు హిక్కేత్యభిధీయతే బుధైః. 3

కంఠస్థానమునందు ఉదానవాతముతోఁగూడిన ప్రాణవాతము ధ్వనితోఁగూడి యకృత్తును ప్లీహములను అంత్రములను బైటవెడలించుమాడ్కి కదలింపుచు 'హిక్, హిక్,' అను శబ్దముతోఁగూడి మాటిమాటికి నోటినుండి బైటవెడలును. ఇయ్యది ప్రాణముల హింసించుటంజేసి హిక్కయని మునివరులచే నన్వర్థముగ జెప్పబడినది. ("హిసి-హింసాయాం" అను ధాతువునుండి "హినస్తీతి హిక్కా" అను వ్యుత్పత్తిచేత ప్రాణముల హింసించునదియని యర్థము. కొందరు "కైగై-శబ్దే" అనుధ్వన్యర్థకమైన కైయను ధాతువునకు "హిక్ ఇతి, కాయతఇతి హిక్కా" అను వ్యుత్పత్తిచేత, హిక్కని ధ్వనిని కల్గించునది యని యర్థముచేసెదరు.)

మరియు హిక్కాసంప్రాప్తి చరకమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"మారుతః ప్రాణవాహీని స్రోతాంస్యావిశ్య కుప్యతి, ఉరస్థః కఫముద్ధూయ హిక్కాశ్వాసాన్ కరోతిసః. ఘోరాన్ ప్రాణోపరోధాయ ప్రాణినాం పఞ్చ పఞ్చ చ" (చరక. చి. అ. ౧౭ శ్లో. ౧౭) వాతము ప్రాణములవహించు స్రోతస్సులజేరి ప్రకోపమునొంది ఉరస్థానమునజేరి కఫము నెగరగొట్టి ప్రాణాంతకములైన శ్వాసములను హిక్కల (వెక్కిళ్లు) ను కల్గించును. అయ్యవి ప్రత్యేకముగ నైదేసివిధములై యుండును.

మరియు హిక్కాశ్వాసములు జనించుటకు కొన్నికారణములు చరకమున నిట్లు చెప్పబడినవి:—వ్యాయామము అతిసంగమము, విషమాశనము, ఆమదోషము, కడుపుబ్బరము, బలహీనము, కణతలు మున్నగు మర్మస్థలములయం దభిఘాతము, వమన విరేచన రూపములగు శోధనచికిత్సల విశేషముగ జేసికొనుట, ఈకారణములచేతగూడ హిక్కాశ్వాసములు జనించును. ఇవిగాక కొన్నిరోగములచేత శ్వాసహిక్కలు కల్గునని చరకమున నిట్లు చెప్పబడినది:—"అతీసారజ్వరచ్ఛర్దిప్రతిశ్యాయక్షతక్షయాత్, రక్తపిత్తాదుదావర్తాద్విసూచ్యలసకాదపి. పాణ్డురోగాద్విషాచ్చైవ ప్రవర్తేతే గదావిమౌ" (చరక. చి. అ. ౧౭. శ్లో. ౧౩) అతిసారము, జ్వరము, వమనము, పీనసము, ఉరఃక్షతము, క్షయము, రక్తపిత్తము, ఉదావర్తము, విషూచి, అలసకము, పాండురోగము, విషము అను నీరోగములచేతగూడ హిక్కాశ్వాసములు జనించును.

మరియు నీవ్యాధులుజనించుటకు వాతకఫములు కారణములు. వాని ప్రకోపకారణములు చరకమున నిట్లుపదేశింపబడినవి.—"నిష్పావమాషపిణ్యాకతిలతైలనిషేవణాత్, పిష్టశాలూకవిష్టమ్భివిదాహిగురుభోజనాత్. జలజానూపపిశితదధ్యామక్షీరసేవనాత్, అభిష్యన్ద్యుపచారాచ్చ శ్లేష్మలానాఞ్చ సేవనాత్. కంఠోరసోః ప్రతీఘాతాత్ విబన్ధైశ్చ పృథగ్విధైః, మారుతః ప్రాణవాహీని స్రోతాం స్యావిశ్య కుప్యతి." (చరక. చి. అ. ౧౭ శ్లో. ౧౪, ౧౬) అనుములను, ఉద్దులను, తెలికపిండిని, నువ్వులనూనెను వీనిని విశేషముగ సేవించినను, పిండితోఁ జేయబడిన భక్ష్యాదులను, తామర మొదలగువానిదుంపలను, మలమునుబంధించు పదార్థములను, మంటబుట్టించు పదార్థములను, చిరకాలమునకు జీర్ణంబగు పదార్థములను, జలమునబుట్టిన మత్స్యాదులమాంసమును జలప్రాంతమునజనించిన జంతువుల మాంసమును, పెరుగును పచ్చిపాలను సేవించినను, స్రోతస్సుల ద్రవమునుబుట్టించు నుపచారముల చేసికొనినను, కఫమును వృద్ధినొందించు పదార్థములసేవించినను, కంఠమునందును ఉరస్సునందును అభిఘాతము కల్గినను వాతము ప్రకోపించి ప్రాణవహములగు స్రోతస్సుల వ్యాపించి హిక్కాశ్వాసముల కల్గించునని యర్థము.

ఈవ్యాధులు రెండును పైజెప్పినరీతి నతిసార జ్వరాదిరోగములయందేకాక రోగసామాన్యములచే పీడితులగువారికిని అంతమున జనించును. కావున నీరెండువ్యాధులు రోగసాధారణములై మిథ్యోపచారములంజేసి సర్పములంబోలె మిగుల క్రూరములై యుండును. ఈవిషయము చరకమున నిట్లు నిర్దేశింపబడినది:—"అన్యైరప్యుపసృష్టస్య రోగైర్జన్తోః పృథగ్విధైః, అన్తే సఞ్జాయతే హిక్కాశ్వాసో వా తీవ్రవేదనః........ ....తస్మాత్సాధారణావేతౌ మతౌ పరమదుర్జయౌ, మిథ్యోపచరితౌ క్రుద్ధౌ హత ఆశీవిషావివ" (చరక. చి. అ. ౧౭. శ్లో. ౭-౯) (ఇచ్చట 'హతః' అనునది హనధాతువున లట్. ద్వివచనరూపము).

హిక్కాభేదములు.

అన్నజాం యమలాం క్షుద్రాం గమ్భీరాం మహతీం తథా,
వాయుః కఫేనానుగతః పఞ్చ హిక్కాః కరోతి హి. 4

వాతము ప్రకుపితమై కఫముతోఁగూడి నైదుతెరంగులగు హిక్కావ్యాధిని కల్గించును. అయ్యవి అన్నజ (ఆహార వైపరీత్యమున గల్గినది). యమళ (జంటగవచ్చునది), క్షుద్ర (మందవేగము కల్గినది), గంభీర(నాభినుండి వేగముతో వచ్చునది,) మహతి (మర్మస్థానముల బాధించుచు కల్గినది.) అనునవి.

హిక్కాపూర్వరూపములు.

కంఠోరసోర్గురుత్వం చ వదనస్య కషాయతా,
హిక్కానాం పూర్వరూపాణి కుక్షేరాటోప ఏవ చ. 5

హిక్కావ్యాధికల్గుటకుమున్ను కంఠమునందును రొమ్మునందును బరువుగనుండును. నోరు వగరైయుండును. కడుపులో గుడగుడ యనుశబ్దముతోఁగూడి గడబిడగా నుండును. ఇవి హిక్కావ్యాధి కల్గుటకు మున్ను జనించు పూర్వరూపములు.

అన్నజహిక్కాలక్షణములు.

పానాన్నైరతిసంయుక్తైస్సహసా పీడితోఽనిలః,
హిక్కయత్యూర్ధ్వగో భూత్వా తాం విద్యాదన్నజాం భిషక్.

వెక్కసముగ నన్నపానముల భుజించినచో శీఘ్రముగ వాతము పీడితమై యూర్ధ్వభాగమున జేరి ఎక్కిళ్లను కల్గించును. అయ్యది అన్నజహిక్క యనిచెప్పనగును.

మరియు నీహిక్క తక్కినహిక్కలవలె మర్మస్థానములను చక్షురాదీంద్రియము లను బాధింపజాలదు. సామాన్యముగ నుదకమును త్రావినను సూక్ష్మముగ నాహారము జేసి నను శీఘ్రముగ సులభముగ శాంతినొందును. ఈవిషయము చరకమున నిట్లు చెప్పబడి నది:—"న మర్మబాధాజననీ నేన్ద్రియాణాం ప్రమాథినీ, హిక్కా పీతే తథా భుక్తే శమం యాతి చ సాన్నజా." (చరక. చి. అ. ౧౭. శ్లో. ౪౧.)

యమళహిక్కాలక్షణము.

చిరేణ యమళైర్వేగైర్యా హిక్కా సమ్ప్రవర్తతే,
కమ్పయన్తీ శిరోగ్రీవాం యమలాం తాం వినిర్దిశేత్. 7

రెండేసి జంటజంటగ బైలుదేరి శిరస్సును కంఠమును కుదిలించినట్లు కదలింపుచు చాలాకాలమువరకును వేగమును ఎడతెంపిలేక వ్యాపించి బాధించునది యమళహిక్క యనబడును.

ఈ యమళహిక్కను వ్యపేతయని నామాంతరముచే దానిలక్షణమిట్లు చరకమున చెప్పబడినది.—"వ్యపేతా జాయతే హిక్కా యాన్నపానే చతుర్విధే, ఆహారపరిణామాంతే భూయశ్చ లభతే బలమ్. ప్రలాపవమ్యతీసారతృష్ణార్తస్య విచేతసః. సజృమ్భస్య ప్లుతాక్షస్య శుష్కాస్యస్య వినామినః. పర్యాధ్మాతస్య హిక్కా యా జత్రుమూలాద నన్నతా, సా వ్యపేతేతి విజ్ఞేయా హిక్కా ప్రాణోపరోధినీ" (చరక-చి. అ. ౧౭. శ్లో. ౩౧-౩౩) భక్ష్యము, భోజ్యము, చోష్యము, లేహ్యము నను నాలుగువిధము లైన

యన్నములను, పానములను జేసినపిదప నాయాహారములు జీర్ణించుసమయముల మిక్కిలి బలమునొంది వ్యాపించునదివ్యపేతయనబడును. ఈహిక్కయందు ప్రలాపము, వాంతి, అతిసారము, దప్పి, భ్రమగప్పుట, ఒడలివిరుపు, కన్నులనీరుగ్రమ్ముట, నోరెండుట, ఒడలువంగుట, కడుపుబ్బరము ఇట్టి లక్షణములతోఁ గూడి కంఠమూలము నుండి యెడ లేక రెండేసి జంటగ వెడలినచో నయ్యది వ్యపేతయను హిక్కయని యెరుంగునది. ఇయ్యది ప్రాణమును చాల బాధింపసాగును.

క్షుద్రహిక్కాలక్షణము.

వికృష్టకాలైర్యా వేగైర్మన్దైస్సమభివర్తతే,
క్షుద్రికా నామ సా హిక్కా జత్రుమూలాత్ప్రధావితా. 8

మందవేగముతో కంఠమూలమున జనించి బైలువెడలి చాలకాలమునకు వేగమును జూపుచు వెడలిన హిక్క క్షుద్రహిక్కయని చెప్పనగును.

ఈ క్షుద్రహిక్క దేహపరిశ్రమముచేత క్షుద్రవాతము అభిఘాతమునొంది కంఠప్రదేశమున జేరుటచే గల్గును. ఇయ్యది మహాహిక్కవలె శిరస్సును మర్మస్థానము లను బాధించి ఉచ్ఛ్వాసమును అన్నపానములను నిరోధింపదు. శరీరమున కాయాసమును గల్గించు పనిని జేసినపుడు వృద్ధినొందును. తగినయాహారమును జేసినపుడు శమించును. విస్థలమునపుట్టునో అచ్చటనే శమించును.

గంభీరహిక్కాలక్షణము.

నాభిప్రవృత్తా యా హిక్కా ఘోరా గమ్భీరనాదినీ,
అనేకోపద్రవవతీ గమ్భీరా నామ సా స్మృతా. 9

నాభిస్థానమునుండి తీవ్రమైన ధ్వనితోఁగూడి పలువిరంగులైన యుపద్రవములు గలిగి బొడ్డునగ్గిరనుండి మిక్కిలివేగముతో వెడలినహిక్క గంభీరహిక్కయనబడును.

మరియు నీహిక్కయందు అవయవములన్నియు వణకును. కాళ్లుచేతులు లాగును. శరీరబలంబును ప్రజ్ఞయు నశించును. ఉచ్ఛ్వాసవాతమును అడ్డగించును. ఇయ్యది "నాభేః పక్వాశయాద్వాపి హిక్కా చాస్యోపజాయతే" (చరక-చి. అ. ౧౭. శ్లో. ౨౯) అని చరకమునదున్నది కావున నాభిస్థానమునుండియైన, పక్వాశయమునుండి యైనను కల్గునని తెలియుచున్నది.

మహాహిక్కాలక్షణము.

మర్మాణ్యుత్పీడయన్తీవ సతతం యా ప్రవర్తతే,
మహాహిక్కేతి సా జ్ఞేయా సర్వగాత్రవికమ్పినీ. 10

హృదయము మున్నగు మర్మస్థానములను బాధించుచు శరీరమునెల్ల వడవడవణకింపుచు ఎడతెగక నిరంతరముగ వెడలునది మహాహిక్కయని చెప్పబడును.

మహాహిక్కాలక్షణము చరకమున విస్తరముగ నిట్లుచెప్పబడినది:—"క్షీణమాంసబలప్రాణతేజసస్సకఫోఽనిలః, గృహీత్వా సహసా కణ్ఠం ఉచ్చైర్ఘోషవతీం భృశమ్. కరోతి సతతం హిక్కామేకద్విత్రిగుణాం తథా, ప్రాణస్రోతాంసి మర్మాణి సంరుధ్యోష్మాణ మేవ చ. సఞ్జ్ఞాం ముష్ణాతి గాత్రాణాం స్తమ్భం సఞ్జనయత్యపి, మార్గఞ్చాప్యన్నపానానాం రుణద్ధ్యుపహతస్మృతేః. సాస్రువిప్లుతనేత్రస్య స్తబ్ధశఙ్ఖచ్యుతభ్రువః, సక్తజల్పప్రలాపస్య నిర్వృతిం నాధిగచ్ఛతః. మహాతేజా మహావేగా మహాశబ్దా మహాబలా, మహాహిక్కేతి సా నృణాం సద్యః ప్రాణహరా మతా." (చరక-చి. అ. ౧౭. శ్లో. ౨౨-౨౬) శరీరమునందలి మాంసము బలము సత్త్వము తేజంబును క్షీణించినవానికి కఫముతో గూడిన వాతము ప్రకుపితమై కంఠమును పట్టి ప్రాణవహంబులగు నాడులను మర్మస్థానములను శరీరమునందలి కాయాగ్నిని నిరోధించి మిక్కిలి బిగ్గరగ ధ్వనించుచు ఒక్కొక్కటి లేక రెండేసి మూడేసి ఎక్కిళ్లు వరుసగ నెడతెగక వెడలును. దీనివలన ప్రజ్ఞ తప్పును. శరీరము స్తంభించును. అన్నపానముల లోనికిజేర్చు మార్గములను అడ్డగించును. కన్నుల నీరుగ్రమ్మును. కణతలు స్తంభించును. కనుబొమలు బిగిచెడి సడలిపోవును. నోరు పట్టుకొని మాటదెలియక అవ్యక్తముగ వదరుచుండును. అట్టిరోగి కొకప్పుడును సుఖము లేశమాత్రమైనను కలుగదు. అట్టిహిక్క మిక్కిలి తీవ్రమై వేగముగల్గి బలిష్ఠమై ప్రబలమైనశబ్దముతో గూడి వెడలును. దానంజేసి యియ్యది మహాహిక్కయని మునివరులచే జెప్పఁబడినది. ప్రాణముల నతితీవ్రముగ హింసించి రోగిని తటాలున చంపును. (ఇచ్చట "ఏకద్విత్రిగుణాం" అనునది యుపలక్షణము కావున ఈసంఖ్యకు మిక్కుటముగ ననేకములుగూడ గుంపులుగుంపులుగ వెడలునని యెరుంగునది.) యమళహిక్కయందును ఈలక్షణములే గానవచ్చినను దానికన్న నిదిమిక్కిలి క్రూరమని భేదము గానబడును.

అసాధ్యహిక్కాలక్షణము.

ఆయమ్యతే హిక్కతో యస్య దేహః
దృష్టిశ్చోర్ధ్వం నామ్యతే యస్య నిత్యమ్,
క్షీణోఽన్నద్విట్ క్షౌతి యశ్చాతిమాత్రం
తౌ ద్వౌ చాన్త్యౌ వర్జయేద్ధిక్కమానౌ. 11

ఎక్కిళ్లు వచ్చుసమయమున శరీరములాగుచు నిలువుచాపులంబడి ఎక్కిళ్ల వేగముచేత శరీరమువంగునో, రసరక్తాదిధాతువులు క్షీణించి అన్నద్వేషము పుట్టి పలుమారు

తుమ్ముచుండునో, అట్టి ఎక్కిళ్లు నివర్తికానోపదు. పైజెప్పబడిన హిక్క లైదిటిలో తొల్లింటి అన్నజ-యమళ-క్షుద్రహిక్కల మూటియందును పైజెప్పినలక్షణములు కల్గిన యెడ నవియూడును అసాధ్యములు. కడపటి గంభీరమహాహిక్కలు రెండును స్వభావము చేతనే అసాధ్యములు.

అతిసఞ్చితదోషస్య భక్తచ్ఛేదకృశస్య చ,
వ్యాధిభిః క్షీణదేహస్య వృద్ధస్యాఽతివ్యవాయినః. 12
ఆసాం యా సా సముత్పన్నా హిక్కా హన్త్యాశు జీవితమ్,
యమికా చ ప్రలాపార్తిమోహతృష్ణాసమన్వితా 13

దోషము మిక్కిలి చేరియున్నవానికిని, అన్నద్వేషముచే కృశించినవానికిని, వ్యాధులచే కృశతనొందినవానికిని, ముసలివానికిని, మిక్కుటముగ సంభోగముచేయు వానికిని, పైజెప్పినహిక్కలలో నేదికల్గినను శీఘ్రముగ చంపును. యమళహిక్కయందు ప్రలాపమును, బాధయు, మూర్ఛయు, దప్పియు కల్గినయెడ నదియు నసాధ్య మగును.

అక్షీణశ్చాప్యదీనశ్చ స్థిరధాత్విన్ద్రియశ్చ యః,
తస్య సాధయితుం శక్యా యమికా హన్త్యతోఽన్యథా. 14

యమళ యనుహిక్కయందు శరీరముకృశించక దీనభావమునొందక రసాదిధాతువులును చక్షురాదీంద్రియములును బలముసెడక సరియైన స్థితి నుండినచో నయ్యది సాధింప దగియుండును. అటుకాక శరీరముకృశించి దీనతనొంది ధాతువులును ఇంద్రియములును పటుత్వముసెడియున్నచో యమళహిక్క యసాధ్యమగును.

శ్వాసభేదములు.

మహోర్ధ్వఛిన్నతమకక్షుద్రభేదైస్తు పఞ్చధా,
భిద్యతే స మహావ్యాధిః శ్వాస ఏకో విశేషతః 15
(వాతాధికో భవేత్ క్షుద్రః తమకస్తు కఫోద్భవః,
కఫవాతాధికశ్చైవ సంసృష్టశ్ఛిన్నసంజ్ఞికః,
శ్వాసో మారుతసంసృష్టో మహానూర్ధ్వస్తతో మతః.)

శ్వాసవ్యాధి మహాశ్వాసము, ఊర్ధ్వశ్వాసము, ఛిన్నశ్వాసము, తమకశ్వాసము, క్షుద్రశ్వాసము నని యైదువిధములు భేదించును. అందు వాతం బధికముగనుండునది క్షుద్రశ్వాసము, కఫం బధికముగనున్నది తమకశ్వాసము, కఫవాతములు రెండు నధికములుగనుండి జనించునది ఛిన్నశ్వాసము, వాతముచే సంసృష్టమైనది మహాశ్వాసము,

శ్వాసము ఊర్ధ్వముగ నే వెడలునది యూర్ధ్వశ్వాసము. (ఇచ్చట 'పంచధా' అని సంఖ్యానియమముచే తమకశ్వాసము ప్రతమకమునుగూడ గ్రహించును. ప్రతమకముకూడ తమకశ్వాసమున నవాంతరభేదమనియె భావము.)

శ్వాసవ్యాధిపూర్వరూపము.

ప్రాగ్రూపం తస్య హృత్పీడా శూలమాధ్మానమేవ చ,
ఆనాహో వక్త్రవైరస్యం శఙ్ఖనిస్తోద ఏవ చ. 16

శ్వాసవ్యాధి జనించుటకుమున్ను రొమ్మునొప్పియు, కడుపులోపోటును, కడుపుబ్బరమును, నోట రుచిదెలియకుండుటయు, కణతలనొప్పియు కల్గును. (ఇవి యన్నియు శ్వాసమునకు ముందుజనించు పూర్వరూపములని భావము.)

శ్వాసవ్యాధిసంప్రాప్తి.

యదా స్రోతాంసి సంరుధ్య మారుతః కఫపూర్వకః,
విష్వగ్వ్రజతి సంరుద్ధః తదా శ్వాసాన్ కరోతి సః. 17

వాతము కఫమును ముఖ్యముగఁ జేసికొని ప్రాణ, ఉదాన, అన్నవహంబులగు మార్గముల నడ్డగించి, కఫముచే తా నడ్డగింపబడి, శరీరమున నల్గెడల వ్యాపించిన సమయమున పైజెప్పిన శ్వాసవ్యాధులలో నేదైన జనించును. (ఇచ్చట "ప్రాణోదానాన్నవాహీని దుష్టస్స్రోతాంసి దూషయన్" (అష్టాంగ-ని-అ. ౪. శ్లో. 3) అను వాగ్భటవాక్యమునుబట్టి "స్రోతాంసి సంరుద్ధ్య" అనుచోట ప్రాణోదానాన్నవహంబులగు స్రోతస్సుల నడ్డగించి యనునర్థము సమంజసము. మరియు "కఫోపరుద్ధగమనః" అనువాగ్భటవాక్యము ననుసరించి "సంరుద్ధః" అనుపదమునకు కఫముచే నడ్డగింపబడినవాతమని యర్థముచేయుట సప్రమాణమని యెరుంగునది.)

మహాశ్వాసలక్షణము.

ఉద్ధూయమానవాతో యః శబ్దవద్దుఃఖితో నరః,
ఉచ్చైశ్శ్వసితి సంరుద్ధో మత్తర్షభ ఇవానిశమ్. 18
ప్రణష్టజ్ఞానవిజ్ఞానః తథా విభ్రాన్తలోచనః,
వివృతాక్ష్యాననో బద్ధమూత్రవర్చాః విశీర్ణవాక్. 19
దీనః ప్రశ్వసితం చాస్య దూరాద్విజ్ఞాయతే భృశమ్,
మహాశ్వాసోపసృష్టస్తు క్షిప్రమేవ విపద్యతే. 20

ప్రాణవాతము పైకెగరఁగొట్టబడి మిక్కిలికష్టముతో శబ్దముతోఁగూడిన శ్వాసము విడచును. అట్టిశ్వాసము మదించినయేనుగను అడ్డగించి నిర్బంధముగ నిరోధించినపుడు బుసకొట్టువిధముగ బుస్సుబుస్సని వెడలును. ఇయ్యది మహాశ్వాసము. మరియు నిందు సామాన్యవస్తుజ్ఞానంబును యుక్తాయుక్తవివేకంబును నశించును. కన్నులు వికృతరూపమునొంది మిడిచూపులఁజూచును. కన్నులును నోరును మూయుటకు సాధ్యముగాక తెఱచికొనియుండును. మలమూత్రములు బైటవెడలక బంధింపబడును. మాటలు కొలుకు బుట్టును. అట్టిరోగి మిక్కిలి దీనుడుగనుండును. వాడు శ్వాసము విడచునది దూరమునకు వినబడును. ఈమహాశ్వాసముచే బీడింపబడినమానవుడు శీఘ్రకాలముననే మృతినొందును.

ఊర్ధ్వశ్వాసలక్షణము.

ఊర్ధ్వం శ్వసితి యో దీర్ఘం న చ ప్రత్యాహరత్యధః,
శ్లేష్మావృతముఖస్రోతాః క్రుద్ధగన్ధవహార్దితః. 21
ఊర్ధ్వదృష్టిర్విపశ్యంస్తు విభ్రాన్తాక్ష ఇతస్తతః,
ప్రముహ్యన్వేదనార్తశ్చ శుష్కాస్యోఽరతిపీడితః. 22
ఊర్ధ్వశ్వాసే ప్రకుపితే హ్యధశ్శ్వాసో నిరుధ్యతే,
ముహ్యతస్తామ్యతశ్చోర్ధ్వం శ్వాసస్తస్యైవ హన్త్యసూన్. 23

ఎగయూపిరిని అతిదీర్ఘముగ విడచి మరల క్రిందికి మరలించలేకుండినచో నయ్యది యూర్ధ్వశ్వాస మనంబడును. దీనిచే బీడింపబడినమనుజుఁడు కఫముచే నావరింపబడిన నాసాదిరంధ్రములు కలవాడై మిక్కిలి యుత్కటముగ ప్రకోపమునొందిన వాతముచే బీడింపబడి నిలువుచూపులు కలవాడై నలుదెసల కన్నులద్రిప్పుచు వికారముగఁ జూచును. మూర్ఛ గ్రమ్మును. చెప్పశక్యముకాని బాధచేపీడింపబడి నోరు వెల్లనై యాలోకమునకు సంబంధించిన విషయములయం దెల్ల నిచ్చ లేకుండును. ఊర్ధ్వశ్వాసము ప్రకోపించినపుడు శరీరమునం దధోభాగమునుండి సంచరించుశ్వాసము అడ్డగింపబడును. చీకటిలో నున్నట్లు కన్నుమిన్నుగానక మూర్ఛనొందును. అట్టియూర్ధ్వశ్వాసము రోగిని శీఘ్రముగ జంప సాహసించును.

ఛిన్నశ్వాసలక్షణము.

యస్తు శ్వసితి విచ్ఛిన్నం సర్వప్రాణేన పీడితః,
న వా శ్వసితి దుఃఖార్తః మర్మచ్ఛేదరుగర్దితః. 24

ఆనాహస్వేదమూర్ఛార్తః దహ్యమానేన వస్తినా,
విప్లుతాక్షః పరిక్షీణః శ్వసన్ రక్తైకలోచనః. 25
విచేతాః పరిశుష్కాస్యో వివర్ణః ప్రలపన్ నరః,
ఛిన్నశ్వాసేన విచ్ఛిన్నః స శీఘ్రం విజహాత్యసూన్. 26

తనకుంగల బలమునంతయు జూపి మిక్కిలి బాధతోగూడి విచ్ఛిన్నముగ శ్వాసమువిడచుట (అప్పుడు విడచిన శ్వాసమునకును, మరల వెంటనే విడచుశ్వాసమునకును యాతాయాతసంబంధములేక శ్వాసమువిడచుట), లేక మర్మముల ఛేదించినవిధముగ నొప్పికల్గి మిక్కిలికష్టపడుచు శ్వాసమునువిడువజాలక బంధించి యూపిరాడకుండుట, కడుపుబ్బరము, చెమట, మూర్ఛ, వస్తి(మూత్రపుతిత్తి) యందు నిప్పునకాల్చినట్టులుమంట, కన్నుల నీరు గ్రమ్ముట, శరీరముకృశించుట, ఒకకన్నుమాత్ర మెఱ్ఱగనుండుట, జ్ఞానమునశించుట, నోరు ద్రవములేకయెండుట, శరీరవర్ణము మారుట, అసంబద్ధముగమాటలాడుట ఇట్టి లక్షణములతోగూడి పైజెప్పినవిధముగ శ్వాసమునువిడిచినచో నయ్యది ఛిన్నశ్వాసమనబడును. ఈశ్వాసముచేత సంధిబంధములన్నియు శిథిలములై అతిశీఘ్రముగ మృతిజెందును.

తమకశ్వాసలక్షణము.

ప్రతిలోమం యదా వాయుస్స్రోతాంసి ప్రతిపద్యతే,
గ్రీవాం శిరశ్చ సంగృహ్య శ్లేష్మాణం సముదీర్య చ 27
కరోతి పీనసం, తేన రుద్ధో ఘుర్ఘురకం తథా,
అతీవ తీవ్రవేగం చ శ్వాసం ప్రాణప్రపీడకమ్. 28
ప్రతామ్యతి స వేగేన తృష్యతే సన్నిరుధ్యతే,
ప్రమోహం కాసమానశ్చ స గచ్ఛతి ముహుర్ముహుః. 29
శ్లేష్మణ్యముచ్యమానే తు భృశం భవతి దుఃఖితః,
తస్యైవ చ విమోక్షాన్తే ముహూర్తం లభతే సుఖమ్. 30
తథాస్యోద్ధ్వంసతే కణ్ఠః కృచ్ఛ్రాచ్ఛక్నోతి భాషితుమ్,
న చాపి లభతే నిద్రాం శయానశ్శ్వాసపీడితః. 31
పార్శ్వే తస్యావగృహ్ణాతి శయానస్య సమీరణః,
ఆసీనో లభతే సౌఖ్యం ఉష్ణం చైవాభినన్దతి. 32

ఉచ్ఛ్రితాక్షో లలాటేన స్విద్యతా భృశమార్తిమాన్,
విశుష్కాస్యో ముహుశ్శ్వాసో ముహుశ్చైవావధమ్యతే. 33
మేఘామ్బుశీతప్రాగ్వాతైః శ్లేష్మలైశ్చ వివర్ధతే,
స యాప్యస్తమకశ్వాసః సాధ్యో వా స్యాన్నవోత్థితః. 34

వాతము ప్రకుపితమై తనకు సంచారార్థములైన స్రోతస్సులయందు ప్రతిలోమముగ సంచరించుచు శిరస్సు కంఠముపట్టి కఫమునురేపెట్టును. దానివలన గాఢముగ పడిసెము బట్టును. అట్టి కఫముచే నాసారంధ్రంబులును కంఠనాళంబును అడ్డగింపబడి గొంతులో గుఱ్ఱుగుఱ్ఱుమను ధ్వనికల్గి ప్రాణములకు మిక్కిలి కష్టముకల్గి అతితీవ్రముగ శ్వాసము వెడలును. మనుజుడు అట్టిశ్వాసవేగముచే పీడితుడై మూర్ఛనొందును. దప్పి యధికమగును. కఫముచే శ్వాసమార్గము అడ్డగింపబడును. మాటిమాటికిని దగ్గుకల్గి కళదప్పును. దగ్గువచ్చినప్పుడు కఫము నోటినుండి బైటవెడలనిచో మిక్కిలికష్టపడును. కఫము వెడలినయెడ కొంతసేపు సుఖముగ బాధతగ్గియుండును. కంఠమున నసకల్గి రాపుపుట్టి మిక్కిలి కష్టముచే మాటలాడగల్గును. శయ్యపైపరుండినను శ్వాసముచే బాధింపబడి యించుకసేపైనను నిదురపట్టకుండును. పరుండినసమయమున వాతముచేత నిరుపార్శ్వములును లాగబడును. కూర్చొనియున్నచో నించుక సుఖముగనుండును. వేడిగనుండు పదార్థములయందు మిక్కిలి యాసగొనును. కన్నులు పైకివిక్కరించి నుదుట చెమటబట్టుచు మిక్కిలి బాధకల్గి నోరెండి మాటిమాటికి శ్వాసమును పూరించుచు పలుమారు శ్వాసమును విడచును. ఈవ్యాధి మబ్బుగ్రమ్మినపుడును, వర్షముకురియు సమయమునను, మంచుకాలమునందును, తూర్పుగాలి వీచునప్పుడును, కఫమును వృద్ధినొందించు పదార్థముల సేవించినపుడును మిక్కిలి వృద్ధినొందును. ఈ లక్షణములుకల్గినది తమకశ్వాస మనబడును. ఇయ్యది పథ్యముగ నాహారాదుల సేవించుచున్నచో శరీరయాత్ర నడచునందాక కాలముగడుపబడియుండును. ఈవ్యాధిజనించిన కొలదిదినములలోనే తగినచికిత్స జేసినచో నొకవేళ సాధ్యముగనుండును.

ప్రతమకసంతమకశ్వాసలక్షణములు.

జ్వరమూర్ఛాపరీతస్య విద్యాత్ప్రతమకం తు తమ్,
ఉదావర్తరజోఽజీర్ణక్లిన్నకాయనిరోధజః. 35
తమసా వర్ధతేఽత్యర్థం శీతైశ్చాశు ప్రశామ్యతి,
మజ్జతస్తమసీవాస్య విద్యాత్సన్తమకం తు తమ్. 36

పైజెప్పిన తమకశ్వాసమున జ్వరంబును, మూర్ఛయు కల్గినయెడ నదియే ప్రతమకశ్వాస మనంబరంగు. మరియు ఉదావర్తముచేతను, ధూళి మొదలగునవి శ్వాసద్వారముల ప్రవేశించినను, అజీర్ణముచేతను, వాతమును నిరోధించుటచేతను సంతమకశ్వాసము కల్గును. ఇయ్యది తమోగుణముచే వృద్ధినొంది శీతోపచారములచే శీఘ్రముగ శాంతినొందును. ఈవ్యాధి కల్గినరోగి చీకటిలో మునిగియున్నట్లు నేదియుగానక యుండును. కావున సంతమకశ్వాస మనబడును.

ఇచ్చట కొందరాచార్యులు "అజీర్ణక్లిన్నకాయనిరోధజః" అను వాక్యమును మూడు తెరంగులవిభజించి అజీర్ణముచేతను, శరీరము తడిసియుండుటచేతను, మలమూత్రాదివేగముల వెడలనియ్యక నిరోధించుటచేతను సంతమకశ్వాసము జనించునని వచించెదరు. మరికొందరు "క్లిన్నకాయ" అను పదమునకు "మునలితనము" అని యర్థము జేసి, మునలితనముచే నీశ్వాసముజనించునని వ్యాఖ్యానము చేసెదరు. ఈరెండు పక్షములకన్న 'అజీర్ణక్లిన్న కాయనిరోధజః' అను సమస్తపదమును వ్యస్తముగ నన్వయించక జీర్ణము కాని యామరసముచే నార్ద్రమైన శరీరముకలవానికి సంతమకశ్వాసరోగము జనించునని యర్థము జెప్పుట సమంజసముగనుండును.

మరియు ప్రతమక సంతమకశ్వాసభేదములు రెండును తమకశ్వాసమునం దంతర్భూతములగును కావున నీరెంటిని వేరుగ పరిగణనముజేయలేదని యెరుంగునది.

క్షుద్రశ్వాసలక్షణము.

రూక్షాయాసోద్భవః కోష్ఠే క్షుద్రో వాత ఉదీరయన్,
క్షుద్రశ్వాసో న సోఽత్యర్థం దుఃఖేనాఙ్గప్రబాధకః 37
హినస్తి న స గాత్రాణి న చ దుఃఖో యథేతరే,
న చ భోజనపానానాం నిరుణద్ధ్యుచితాం గతిమ్. 38
నేన్ద్రియాణాం వ్యథాం నాపి కాఞ్చిదాపాదయేద్రుజమ్,
స సాధ్య ఉక్తో బలినస్సర్వే చావ్యక్తలక్షణాః. 39

జిడ్డులేని పదార్థముల నుపయోగించినను శరీరమున కాయాసమునుకల్గించు పనుల జేసినను కోష్ఠమునందు వాతము ఊర్ధ్వముగ సంచరించును. ఇయ్యది క్షుద్రశ్వాసము. శరీరమున తక్కిన మహాశ్వాసాదులచే బాధజనించువిధముగ నీక్షుద్రశ్వాసమున గల్గబోదు. అవయవములను బాధింపనేరదు. ఆహారపదార్థములను, పానీయములను, వాని మార్గమును నిరోధింపక సరళముగబోనిచ్చును. చక్షుస్సు మున్నగు నింద్రియముల కెట్టి బాధనుకల్గింపదు. ఇయ్యది స్వల్పకారణముల జనించి శరీరమునకు బాధను తీవ్రముగ

గల్గింపకుండుటంజేసియే క్షుద్రశ్వాసమని పేర్కొనంబడును. ఇది సుఖముగ సాధింపందగును. తక్కిన మహాశ్వాసాదులు శరీరబలము చక్కగనున్న వానికి జనించి సంపూర్ణలక్షణములు గానకుండుసమయమున అవికూడ సాధ్యములుగనే యుండును. (అనగా మహాశ్వాసాదులు కడు దుస్సాధములైయున్నను, వాని పూర్వరూపదశయందు తగినచికిత్స జేసినచో సాధ్యములుగనే యుండునని భావము.)

శ్వాసములలో సాధ్యాఽసాధ్యములు.

క్షుద్రస్సాధ్యో మతస్తేషాం తమకః కృచ్ఛ్ర ఉచ్యతే,
త్రయశ్శ్వాసా న సిధ్యన్తి తమకో దుర్బలస్య చ 40
కామం ప్రాణహరా రోగా బహవో న తు తే తథా,
యథా శ్వాసశ్చ హిక్కా చ హరతః ప్రాణమాశు చ. 41

పైజెప్పబడిన యైదు తెరంగులగు శ్వాసములలో క్షుద్రశ్వాసము సాధ్యముగ నుండును. తమకశ్వాసము మిగులకష్టముచే సాధింపందగినది; కావున కృచ్ఛ్రసాధ్యము. ఇవిగాక తక్కిన మహాశ్వాసము, ఊర్ధ్వశ్వాసము, ఛిన్నశ్వాసము నను మూడు శ్వాసరోగంబులును చికిత్సలచే సాధింపనలవికాదు. కావున నీమూడును అసాధ్యములు. తమకశ్వాసము బలహీనునకుకల్గినచో నదికూడ అసాధ్యస్థితినేపొందును. మరియు వ్యాధులలో ప్రాణములగొంపోవునవి సన్నిపాతజ్వరాదు లనేకములు కలవుగాని, శ్వాసమును వెక్కిళ్లనుబోలె నతితీవ్రముగ నవి ప్రాణముల హింసింపనోపవు. (మానవులహింసించు వ్యాధులలో శ్వాసంబును, ఎక్కిళ్లను మిక్కిలి క్రూరంబులుగ నుండునని భావము.)

మరియు చరకమున:—"ఏషాం ప్రాణహరా వర్జ్యాః రోగాస్తే హ్యేతుకారిణః, క్షేపకైస్సాధ్యయాప్యాంస్తు క్షిప్రం భిషగుపాచరేత్. ఉపేక్షితా దహేయుర్హి శుష్కం కక్షమివానలః" (చరక. చి. అ. ౧౭. శ్లో. ౬౮) అని యుండుటంజేసి ఊర్ధ్వ-ఛిన్న-మహాశ్వాసములు మూడును ప్రాణాంతకములు కావున వానిని చికిత్సజేయక వదలిపెట్టవలెననియు, సాధ్యయాప్యస్థితియందున్న క్షుద్రతమకశ్వాసములను అతిశీఘ్రముగ తగిన యౌషధములచే చికిత్స జేయవలెననియు, శీఘ్రముగ దగిన చికిత్సనొందక యుపేక్షింపబడిన పక్షమున నవికూడ నసాధ్యస్థితినొంది ఎండిన యడవిని కార్చిచ్చు తగులబెట్టురీతి ప్రాణముల హరింపజూచుననియు నెరుంగునది.

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
హిక్కాశ్వాసనిదానం సమాప్తమ్.